C. JULII CAESARIS
COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI.

ACCEDUNT LIBRI

DE

BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO ET HISPANIENSI.

AD OPTIMARUM EDITIONUM FIDEM

SCHOLARUM IN USUM

CURAVIT

G. CHR. CRUSIUS

LYCEI HANNOV. RECTOR EMER.

EDITIO SECUNDA.

HANNOVERAE, 1847.

IN BIBLIOPOLIO AULICO HAHNIANO.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER PRIMUS.

Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam in-
colunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua
Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, insti-
tutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Ga-
rumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum 2
omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque
humanitate provinciae longissime absunt minimeque ad eos
mercatores saepe commeant, atque eâ, quae ad effeminandos
animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui
trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum ge-
runt: qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute
praecedunt, quod fere quotidianis proeliis cum Germanis
contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in
eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gal- 3
los obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano;
continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; at-
tingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit
ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriun- 4
tur, pertinent ad interiorem partem fluminis Rheni, spe-
ctant in septentriones et orientem solem. Aquitania a Ga-
rumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani,
quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis
et septentriones.

II. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit
Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone Coss. regni cupidi-
tate inductus conjurationem nobilitatis fecit et civitati per-
suasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: per-
facile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae
imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique 2

loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Jura altississimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rho-
3 dano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem
2 et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deli-
3 gitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a S. P. Q. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur,
4 persuadet, eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat, conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis
5 suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter se fidem et jusjurandum dant, et regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

IV. Ea res ut est Helvetiis per indicium enuntiata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt: damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremare-
2 tur. Die constituta causae dictionis Orgetorix ad judicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coegit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam
3 diceret, se eripuit. Quum civitas ob eam rem incitata armis jus suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant.

Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida
sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos,
reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, prae-
terquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut, domum
reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda
essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo
efferre jubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Lato- 2
brigis finitimis, uti, eodem usi consilio, oppidis suis vicisque
exustis, una cum iis proficiscantur: Bojosque, qui trans Rhe-
num incoluerant et in agrum Noricum transierant Norc-
jamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi asciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo
exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile,
inter montem Juram et flumen Rhodanum, vix qua singuli
carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut fa-
cile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam
nostram, multo facilius et expeditius, propterea quod Helve-
tiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper pacati erant,
Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extre- 2
mum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum
finibus Geneva. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet.
Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo
in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coac-
turos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus
ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam
Rhodani omnes conveniant: is dies erat a. d. V Cal. Apr. L.
Pisone, A. Gabinio Coss.

VII. Caesari quum id nuntiatum esset, eos per pro-
vinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe profi-
cisci, et quam maximis potest itineribus, in Galliam ul-
teriorem contendit et ad Genevam pervenit. Provinciae toti
quam maximum militum numerum imperat (erat omnino in
Gallia ulteriore legio una); pontem, qui erat ad Genevam,
jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti 2
sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis, cujus
legationis Namejus et Verudoctius principem locum obtine-
bant, qui dicerent *sibi esse in animo, sine ullo maleficio
iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter habe-
rent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat.*
Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum ex-
ercitumque ejus ab Helvetiis pulsum et sub jugum missum,
concedendum non putabat; neque homines inimico animo,
data facultate per provinciam itineris faciundi, temperaturos
ab injuria et maleficio existimabat: tamen, ut spatium inter- 4
cedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent,
legatis respondit, *diem se ad deliberandum sumpturum; si
quid vellent, a. d. Idus Apr. reverterentur.*

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem, murum in altitudinem pedum sedecim fossamque perducit.
2 Eo opere perfecto, praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit et legati ad eum reverterunt, negat *se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare; et, si vim facere*
3 *conentur, prohibiturum* ostendit. Helvetii, ea spe dejecti, navibus junctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu. saepius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent.
2 Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat, et quam plurimas civitates suo bene-
3 ficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuria transeant.

X. Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumen-
2 tariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit, et tres, quae circum Aquilejam hiemabant, ex hibernis educit, et qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat,
3 cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Grajoceli et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias et fines Sequanorum
suas copias transduxerant, et in Aeduorum fines pervene-
rant eorumque agros populabantur. Aedui, quum se suaque 2
ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt
rogatum auxilium: *ita se omni tempore de populo Romano
meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri
vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expu-
gnari non debuerint.* Eodem tempore Aedui Ambarri, neces- 3
sarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt
sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium
prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos pos-
sessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt; et
demonstrant sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Qui- 4
bus rebus adductus Caesar non exspectandum sibi statuit,
dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santonos
Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et
Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut
oculis, in utram partem fluat, judicari non possit. Id Hel-
vetii ratibus ac lintribus junctis transibant. Ubi per ex- 2
ploratores Caesar certior factus est, tres jam copiarum par-
tes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem
citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia cum
legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem per-
venit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et 3
inopinantes aggressus, magnam partem eorum concidit; re-
liqui fugae sese mandarunt atque in proximas silvas abdi-
derunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis ci-
vitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, 4
quum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium
consulem interfecerat et ejus exercitum sub jugum miserat.
Ita sive casu, sive consilio deorum immortalium, quae pars
civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano in-
tulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar 5
non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est,
quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Ti-
gurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum
ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat atque
ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu
commoti, quum id, quod ipsi diebus viginti aegerrime con-
fecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intelli-
gerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico
princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat.
Is ita cum Caesare agit: *Si pacem populus Romanus cum 2
Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros
Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset:
sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris*

incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum.
4 *Quod improviso unum pagum adortus esset, quum hi, qui*
flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob
eam rem aut suae magno opere virtuti tribueret aut ipsos
despiceret: se ita a patribus majoribusque suis didicisse,
ut magis virtute quam dolo contenderent aut insidiis nite-
5 *rentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitis-*
sent, ex calamitate populi Romani et internecione exerci-
tus nomen caperet aut memoriam proderet.

XIV. His Caesar ita respondit: *Eo sibi minus dubita-*
tionis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemo-
rassent, memoria teneret; atque eo gravius ferre, quo mi-
nus merito populi Romani accidissent: qui si alicujus in-
juriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed
eo deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare
2 *timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si ve-*
teris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium in-
juriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim ten-
tassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas
3 *vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria*
tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune
injurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. Consuesse
enim deos immortales, quo gravius homines ex commuta-
tione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint,
his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem
4 *concedere. Quum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis*
sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intelligat;
et si Aeduis de injuriis, quas ipsis sociisque eorum intu-
lerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pa-
5 *cem esse facturum.* Divico respondit: *Ita Helvetios a ma-*
joribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare
consuerint: ejus rei populum Romanum esse testem. Hoc
responso dato discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent: idem facit
Caesar, equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium,
quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum sociis co-
actum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes
2 iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno
loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt: et pauci
de nostris cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod quin-
gentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant,
audacius subsistere, nonnunquam et novissimo agmine proe-
3 lio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio con-
tinebat, ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pa-
bulationibus populationibusque prohibere. Ita dies circiter
quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium ag-
men et nostrum primum non amplius quinis aut senis mili-
bus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Aedui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci 2 intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratu praeerat (quem Vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem), graviter eos accusat, quod, quum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur, praesertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: *Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privati plus possint, quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque im-* 2 *proba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod praestare debeat, si jam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia perferre; neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia quaeque in ca-* 3 *stris gerantur, hostibus enuntiari: hos a se coerceri non posse: quin etiam, quod necessario rem coactus Caesari enuntiarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.*

XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluribus praesentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet: quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit: reperit esse vera. *Ipsum esse Dumnorigem, summa* 2 *audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: complures annos portoria reliquaque omnia Aeduorum vectigalia parvo pretio redempta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse et fa-* 3 *cultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse: atque hujus potentiae causa matrem*

in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collo-
4 *casse: favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia ejus deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare.*
5 Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, *quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium ejus fugae factum a Dumnorige atque ejus equitibus* (nam equitatui, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix praeerat); *eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.*

XIX. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur; satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut
2 ipse animadverteret aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat: nam ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, vere-
3 batur. Itaque priusquam quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet, et quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur, simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit: petit atque hortatur, ut sine ejus offensione animi vel ipse de eo, causa cognita, statuat, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrimis, Caesarem complexus, obsecrare coepit, *ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset: quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno et*
2 *existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum: qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur.* Haec quum pluribus verbis flens a Caesare

peteret, Caesar ejus dextram prendit: consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et rei publicae injuriam et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet: Dumnorigem ad se vocat, fratrem ad- 4
hibet; quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intelligat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo; qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est, facilem esse.
De tertia vigilia T. Labienum, legatum pro praetore, cum 2
duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis ascendere jubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes 3
ierant, ad eos contendit, equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

XXII. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset; Considius equo admisso ad eum accurrit; dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias 2
in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat. Multo denique 3
die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios castra movisse, et Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasse. Eo die, quo consuerat, intervallo hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, 2
seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria,

intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit, equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio
2 triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum ita, uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret; ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore
3 acie constiterant, muniri jussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie, rejecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem
2 fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disjecta, gladiis destrictis in eos impetum
3 fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant; multi ut diu jactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et
4 nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem referre, et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boji et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus
5 instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac submotis resisteret, tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum impetus sustinere non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperum pugnatum
2 sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros objecerant et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subjiciebant nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus
3 est. Ex eo proelio circiter hominum milia CXXX super-

fuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die quarto pervenerunt, quum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri, triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas literas nuntiosque misit, ne 4
eos frumento neve alia re juvarent: qui si juvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

XXVII. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum miserunt. Qui quum eum in itinere convenissent seque ad pedes projecissent supplieiterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare jussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et confe- 2
runtur, nocte intermissa, circiter hominum milia VI ejus pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Caesar resciit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines 2
suos, unde erant profecti, reverti jussit, et quod, omnibus fructibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id ea 3
maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Bojos, petentibus Aeduis, quod egregia 4
virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt, literis Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum omnium rerum summa 2
erat, capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latobrigorum XIV, Rauracorum XXIII, Bojorum XXXII: ex his, qui arma ferre possent, ad milia XCII. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui

domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, re-
pertus est numerus milium C et X.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae
legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum conve-
nerunt: *intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum*
injuriis populi Romani ab iis poenas bello repetisset, ta-
men eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam po-
2 *puli Romani accidisse: propterea quod eo consilio floren-*
tissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti
Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque
domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia
opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquas-
3 *que civitates stipendiarias haberent.* Petierunt, *uti sibi*
concilium totius Galliae in diem certam indicere idque
Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res,
quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re
permissa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne
quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum
esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum,
qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt, petieruntque,
uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum
2 eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Cae-
sari ad pedes projecerunt: *non minus se id contendere et*
laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam uti
ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntia-
tum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.
3 Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: *Galliae totius fa-*
ctiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos,
alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se
multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Se-
4 *quanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo*
circiter milia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et
cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamas-
sent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX
milium numerum. Cum his Aeduos eorumque clientes semel
atque iterum armis contendisse, magnam calamitatem pul-
sos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem
5 *equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fra-*
ctos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque
amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse
Sequanis obsides dare, nobilissimos civitatis, et jureju-
rando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros,
neque auxilium a populo Romano imploraturos, neque re-
cusaturos, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque
6 *imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum,*
qui adduci non potuerit, ut juraret aut liberos suos obsi-
des daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse et Ro-

mam ad senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque jurejurando neque obsidibus teneretur. Sed pejus 7
victoribus Sequanis, quam Aeduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse 8
paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, 9
ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diutius sustineri. Nisi si quid in Caesare populoque Ro- 10
mano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciundum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat, experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, 11
non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei causa quae esset, miratus, 2
ex ipsis quaesiit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aeduus respondit: *Hoc esse miseriorem gravioremque* 3
fortunam Sequanorum, quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit pollicitusque est, sibi eam rem curae

futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et au-
2 ctoritate adductum Ariovistum finem injuriis facturum. Hac
oratione habita, concilium dimisit: et secundum ea multae
res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et
suscipiendam putaret: imprimis quod Aeduos, fratres con-
sanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute
atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque ob-
sides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: quod
in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et rei pu-
3 blicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos con-
suescere Rhenum transire et in Galliam magnam eorum
multitudinem venire populo Romano periculosum videbat:
neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existi-
mabat, quin, quum omnem Galliam occupavissent, ut ante
Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent atque
inde in Italiam contenderent, praesertim quum Sequanos a
4 provincia nostra Rhodanus divideret. Quibus rebus quam
maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus
tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut feren-
dus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum lega-
tos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum me-
dium utriusque colloquio diceret: velle sese de re publica
2 et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ario-
vistus respondit: *Si quid ipsi a Caesare opus esset, sese
ad eum venturum fuisse: si quid ille se velit, illum ad se
3 venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas
partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque
exercitum sine magno commeatu atque emolimento in unum
locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in
sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino
populo Romano negotii esset.*

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad
eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: *Quoniam tanto
suo populique Romani beneficio affectus, quum in consulatu
suo rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi
populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire
invitatus gravaretur neque de communi re dicendum sibi
et cognoscendum putaret; haec esse, quae ab eo postula-
2 ret: primum, ne quam hominum multitudinem amplius trans
Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, quos ha-
beret ab Aeduis, redderet, Sequanisque permitteret, ut,
quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret; neve
Aeduos injuria lacesseret, neve his sociisve eorum bellum
3 inferret. Si id ita fecisset, sibi populoque Romano perpe-
tuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non im-
petraret, sese, quoniam M. Messala, M. Pisone Coss. sena-
tus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtine-*

ret, quod commodo rei publicae facere posset, Aeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet, se Aeduorum injurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: *Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum* 2 *suo jure uteretur, non oportere sese a populo Romano in suo jure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem injuriam facere, qui* 3 *suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse, neque his neque eorum sociis injuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecis-* 4 *sent, longe his fraternum nomen populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret, se Aeduorum injurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV tectum non subissent, virtute possent.*

XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Aeduis et a Treviris veniebant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse: Treveri autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus matu- 2 randum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Quum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne 2 accideret, magno opere sibi praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas: idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, paene totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus 3 arcem efficit et cum oppido conjungit. Huc Caesar magnis

nocturnis diurnisque itineribus contendit, occupatoque oppido
ibi praesidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumen-
tariae commeatusque causa moratur, ex percontatione no-
strorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti
magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque
exercitatione in armis esse praedicabant, saepenumero
esse cum his congressos ne vultum quidem atque aciem
oculorum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exer-
citum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes ani-
2 mosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis mili-
tum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa
Caesarem secuti [magnum periculum miserabantur, quod]
non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius
alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam
esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret;
nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent,
3 remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum la-
crimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fa-
tum querebantur, aut cum familiaribus suis commune peri-
culum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsigna-
4 bantur. Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui
magnum in castris usum habebant, milites centurionesque,
quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his
minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri,
sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae inter-
cederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam
ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Non-
nulli etiam Caesari renuntiabant, quum castra moveri ac
signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites neque
propter timorem signa laturos.

XL. Haec quum animadvertisset, convocato consilio
omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurioni-
bus, vehementer eos incusavit: *primum, quod aut quam in
partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut*
2 *cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidissime
populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere
quisquam ab officio discessurum judicaret? Sibi quidem
persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate condi-
tionum perspecta, eum neque suam neque populi Romani*
3 *gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia im-
pulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur
de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum
ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum
Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem lau-
dem exercitus, quam ipse imperator meritus videbatur:
factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen
aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, suble-*

*varent. Ex quo judicari posset, quantum haberet in se
boni constantia; propterea quod, quos aliquamdiu inermos
sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores su-
perassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenu-* 4
*mero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in
illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse
nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum proelium* 5
*et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire
posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum
multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui
potestatem fecisset, desperantes jam de pugna et dispersos
subito adortum, magis ratione et consilio quam virtute
vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperi-* 6
*tos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros
exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumenta-
riae simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere
arroganter, quum aut de officio imperatoris desperare, aut
praescribere viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum* 7
*Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare, jamque esse in
agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore judi-
caturos. Quod non fore dicto audientes milites neque signa
laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, qui-
buscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re
gesta fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto,
avaritiam esse convictam. Suam innocentiam perpetua vita,* 8
*felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se,
quod in longiorem diem collaturus esset, repraesentaturum,
et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut
quam primum intelligere posset, utrum apud eos pudor at-
que officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo* 9
*sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua
non dubitaret, sibique eam praetoriam cohortem futuram.*
Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtu-
tem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita mirum in modum conversae
sunt omnium mentes summaque alacritas et cupiditas belli
gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos
militum ei gratias egit, quod de se optimum judicium fe-
cisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam con-
firmavit. Deinde reliquae legiones per tribunos militum et 2
primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satis-
facerent: se neque unquam dubitasse neque timuisse, neque
de summa belli suum judicium, sed imperatoris esse existi-
mavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito 3
per Divitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat,
ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exer-
citum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est.
Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratori- 4

bus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et viginti abesse.

XLII. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset: seque id sine pe-
2 riculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar: jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quin-
3 tus. Interim quum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ra-
4 tione sese non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si
5 quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: ***plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere.***

XLIII. Planities erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium vene-
2 runt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ut ad colloquium adducerent,
3 postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, *quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse, et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat: illum, quum neque aditum neque causam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecu-*
4 *tum.* Docebat etiam: *quam veteres quamque justae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent, quae senatusconsulta, quoties quamque honorifica in eos facta essent: ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam po-*

puli Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset? Postu- 5
lavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, *ne*
aut Aeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides red-
deret; si nullam partem Germanorum domum remittere pos-
set, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respon-
dit; de suis virtutibus multa praedicavit: *Transisse Rhenum*
sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis;
non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquos-
que reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas;
obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere jure
belli, quod victores victis imponere consuerint. Non sese 2
Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliae ci-
vitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra
habuisse; eas omnes copias a se uno proelio fusas ac su-
peratas esse: si iterum experire velint, se iterum paratum
esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipen-
dio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pepende-
rint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, 3
non detrimento esse oportere; idque se ea spe petisse. Si
per populum Romanum stipendium remittatur et dediditii
subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi
Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem 4
Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non
Galliae impugnandae causa facere; ejus rei testimonium
esse, quod nisi rogatus non venerit, et quod bellum non
intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse,
quam populum Romanum. Nunquam ante hoc tempus ex- 5
ercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum.
Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? Pro-
vinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut
ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum
faceret, sic item nos esse iniquos, qui in suo jure se inter-
pellaremus. Quod fratres a senatu Aeduos appellatos di- 6
ceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse re-
rum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos
Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentioni-
bus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, au-
xilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simu- 7
lata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat,
sui opprimendi causa habere. Qui nisi decedat atque ex-
ercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro
amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit,
multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum
esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum
habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus
morte redimere posset. Quod si decessisset et liberam 8
possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum prae-

mio remuneraturum, et quaecumque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum.

XLV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et *neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret; neque se judicare, Galliam potius esse Ario-*
2 *visti, quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo; quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque*
3 *stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani justissimum esse in Gallia imperium: si judicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.*

XLVI. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conjicere.
2 Caesar loquendi finem fecit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in collo-
3 quio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multo major alacritas studiumque pugnandi majus exercitu injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret, aut, si id minus vellet, ex suis legatis
2 aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie ejus diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et homini-
3 bus feris objecturum existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa jam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui
4 hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: *Quid ad se venirent? an speculandi causa?* Conantes dicere prohibuit et in catenas conjecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit et milibus pas-

suum sex a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei praeter castra Caesaris suas copias transduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit, eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies conti- 2
nuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit; equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani 3
exercuerant. Equitum milia erant sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant. Cum his in proeliis ver- 4
sabantur, ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumsistebant: si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut jubis equorum sublevati cursum adaequarent.

XLIX. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab his castris idoneum locum delegit, acieque triplici instructa ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis 2
esse, tertiam castra munire jussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero XVI milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constitue- 3
rat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere jussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum; quattuor reliquas in castra majora reduxit.

L. Proximo die instituto suo Caesar e castris utrisque copias suas eduxit, paullumque a majoribus progressus aciem instruxit hostibusque pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum 2
quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quam 3
ob rem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, nec ne; eas ita dicere: *Non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.*

LI. Postridie ejus diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes alarios in

conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium nu-
2 mero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse triplici instructa acie usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt generatimque constituerunt paribusque intervallis Harudes, Marcomannos, Triboceos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos, omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt,
3 ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorum praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, proelium commisit.
2 Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis comminus gladiis pugnatum est: at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, impetus gladiorum excepe-
3 runt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer
4 multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passum ex eo loco circiter quinqua-
2 ginta pervenerint. Ibi perpauci aut viribus confisi transnatare contenderunt, aut lintribus inventis sibi salutem reperenrunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equi-
3 tes nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam ab domo secum eduxerat, altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in
4 ipsum Caesarem, hostes equitatu persequentem, incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat.
5 Is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat, utrum

igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus et ad eum reductus est.

LIV. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt: quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate 2
duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praeposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER SECUNDUS.

Quum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum conjurare obsidesque inter se dare. Conjurandi 2
has esse causas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant; ab nonnullis etiam, quod in Gallia potentioribus 3
atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant; vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nuntiis literisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit et inita aestate in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad 2
exercitum venit: dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorem faciant. Hi con- 3

stanter omnes nuntiaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos [duodecimo die] proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet diebusque circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo quum de improviso celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos, Iccium et Antebrogium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere: neque se cum Belgis reliquis consensisse, neque contra populum Romanum om-
2 nino conjurasse: paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem jure et iisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Quum ab his quaereret, quae civitates quantaeque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis, Rhenumque antiquitus transductos propter loci fertilitatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoria. omni Gallia vexata, Teu-
2 tonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint. Qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum con-
3 cilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata milia centum: pollicitos ex eo numero electa milia LX, totiusque belli im-
4 perium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter justitiam prudentiamque totius
5 belli summam omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri milia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint: XV milia Atrebates: Ambianos X milia: Morinos XXV milia: Menapios IX milia: Caletos X milia: Velocasses et Veromanduos totidem: Aduatucos XXIX milia, Coudrusos,

Eburones, Caeraesos, Paemanos, qui uno nomine Germani
appellantur, arbitrari ad XL milia.

V. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione
prosecutus, omnem senatum ad se convenire principumque
liberos obsides ad se adduci jussit. Quae omnia ab his
diligenter ad diem facta sunt. Ipse, Divitiacum Aeduum 2
magno opere cohortatus, docet, quanto opere rei publicae
communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne
cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id
fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum intro-
duxerint et eorum agros populari coeperint. His mandatis
eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in 3
unum locum coactas ad se venire vidit, neque jam longe
abesse ab his, quos miserat, exploratoribus et ab Remis
cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis Remorum
finibus, exercitum transducere maturavit atque ibi castra
posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis 4
muniebat et, post eum quae essent, tuta ab hostibus redde-
bat, et commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine
periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine
pons erat. Ibi praesidium ponit, et in altera parte fluminis 5
Q. Titurium Sabinum legatum cum sex cohortibus relinquit:
castra in altitudinem pedum duodecim vallo fossaque duo-
deviginti pedum muniri jubet.

VI. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax,
aberat milia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu
Belgae oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum
est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec.
Ubi circumjecta multitudine hominum totis moenibus, undi- 2
que lapides in murum jaci coepti sunt murusque defen-
soribus nudatus est, testudine facta portas succedunt mu-
rumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam quum
tanta multitudo lapides ac tela conjicerent, in muro con-
sistendi potestas erat nulli. Quum finem oppugnandi nox 3
fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter
suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex iis, qui legati
de pace ad Caesarem venerant, nuntios ad eum mittit,
nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non
posse.

VII. Eo de media nocte Caesar, iisdem ducibus usus,
qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios
et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum
adventu et Remis cum spe defensionis studium propugnandi
accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi
discessit. Itaque paullisper apud oppidum morati agrosque 2
Remorum depopulati, omnibus vicis aedificiisque, quos
adire poterant, incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis
contenderunt, et ab milibus passuum minus II castra posue-

runt, quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur,
amplius milibus passuum VIII in latitudinem patebant.

VIII. Caesar primo et propter multitudinem hostium
et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere
statuit; quotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis vir-
2 tute posset et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi no-
stros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem
instruendam natura opportuno atque idoneo, (quod is collis,
ubi castra posita erant, paullulum ex planitie editus, tantum
adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies in-
structa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris
dejectus habebat, et frontem leniter fastigatus paullatim ad
planitiem redibat) ab utroque latere ejus collis transversam
fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas
castella constituit ibique tormenta collocavit, ne, quum
aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine pote-
rant, ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent.
3 Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat,
in castris relictis, ut, si qua opus esset, subsidio duci
possent, reliquas sex legiones pro castris in acie consti-
tuit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

IX. Palus erat non magna inter nostrum atque ho-
stium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes exspecta-
bant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut
2 impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim
proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neu-
tri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio
nostris, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex
eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post
3 nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem
suarum copiarum transducere conati sunt eo consilio, ut,
si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, ex-
pugnarent pontemque interscinderent; si minus potuissent,
agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad
bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

X. Caesar, certior factus ab Titurio, omnem equita-
tum et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque
2 pontem transducit atque ad eos contendit. Acriter in eo
loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine ag-
gressi, magnum eorum numerum occiderunt. Per eorum
corpora reliquos audacissime transire conantes multitudine
telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu cir-
3 cumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando
oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intel-
lexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pu-
gnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere
coepit, concilio convocato constituerunt, optimum esse, do-
mum suam quemque reverti, et quorum in fines primum

Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undi-
que convenirent; ut potius in suis, quam in alienis finibus
decertarent et domesticis copiis rei frumentariae uterentur.
Ad eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio 4
eos deduxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bello-
vacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut
diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum stre-
pitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque
imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret
et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fu-
gae profectio videretur. Hac re statim Caesar, per specu- 2
latores cognita, insidias veritus, quod, qua de causa dis-
cederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque ca-
stris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, 3
omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, prae-
misit. His Q. Pedium et L. Aurunculejum Cottam legatos
praefecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus sub-
sequi jussit. Hi novissimos adorti et multa millia pas- 4
suum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium
conciderunt, quum ab extremo agmine, ad quos ventum
erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum
sustinerent; priores, quod abesse a periculo viderentur,
neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exau-
dito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi prae-
sidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum mul- 5
titudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium,
sub occasumque solis destiterunt seque in castra, ut erat
imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Caesar, priusquam se hostes
ex pavore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui
proximi Remis erant, exercitum duxit et, magno itinere
confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere 2
oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse au-
diebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem, pau-
cis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis
vineas agere, quaeque ad oppugnandum usui erant, compa-
rare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo
in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad 3
oppidum actis, aggere jacto turribusque constitutis, magni-
tudine operum, quae neque viderant ante Galli neque au-
dierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cae-
sarem de deditione mittunt et petentibus Remis, ut conser-
varentur, impetrant.

XIII. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis atque 1
ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque omnibus ex op-
pido traditis, in deditionem Suessiones accepit exercitumque
in Bellovacos ducit. Qui quum se suaque omnia in oppi- 2

dum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia passuum quinque abesset, omnes majores natu ex oppido egressi manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire, neque contra populum Romanum armis
2 contendere. Item quum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis, ad eum reverterat) facit verba: *Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent, Aeduos a Caesare in servitutem redactos omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defecisse*
2 *et populo Romano bellum intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua cle-*
3 *mentia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum: quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.*

XV. Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit: sed quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate atque ho-
2 minum multitudine praestabat, DC obsides poposcit. His traditis omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Caesar quum quaereret, sic reperiebat:
3 *Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod iis rebus relanguescere animos eorum et remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent patriamque virtutem projecissent: confirmare, sese neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.*

XVI. Quum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non amplius milia passuum decem abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatibus et Veromanduis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam ex-
2 perirentur): exspectari etiam ab his Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum conjecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dedititiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti, una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quicquam negotii, quum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa impedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiqui- 2
tus, quum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus valent copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis crebris in latitudinem ramis [enatis] et rubis sentibusque interjectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent, quo non modo intrari, sed ne perspici quidem posset. His rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii aestimaverunt.

XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis ab summo aequaliter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur, adversus huic et 2
contrarius, passus circiter ducentos, infima apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

XIX. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua Caesar sex legiones expe- 2
ditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant praesidioque impedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu proelium commiserunt. Quum 3
se illi identidem in silvas ad suos reciperent ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant cedentes insequi auderent, interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis 4
abditi latebant, visa sunt (quod tempus inter eos commit-

tendi proelii convenerat), ita, ut intra silvas aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt impetumque in nostros equi-
5 tes fecerunt. His facile pulsis ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurri oporteret, signum tuba dandum, ab opere revocandi milites, qui paullo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi, acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum: quarum rerum magnam partem temporis
2 brevitas et successus et incursus hostium impediebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris,
3 vetuerat. Hi propter propinquitatem et celeritatem hostium nihil jam Caesaris imperium spectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit et
2 ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, proelii committendi signum dedit.
3 Atque in alteram partem item cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas
4 scutisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura dejectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, quum diversis locis legiones aliae alia in parte hostibus resisterent sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis prospectus impediretur; neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunae quoque eventus varii sequebantur.

XIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt, et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen 2
non dubitaverunt et, in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes redintegrato proelio in fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At tum totis fere a fronte et ab sinistra 3
parte nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima et non magno ab ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere coepit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab decumana porta ac summo jugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, quum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, 2
clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab civitate missi ad Caesarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renuntiaverunt.

XXV. Caesar, ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in unum locum collatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento vidit; quartae cohortis 2
omnibus centurionibus occisis signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his primopilo, P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores, et nonnullos ab novissimis desertos proelio excedere ac 3
tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore loco subeun-

tes intermittere et ab utroque latere instare, et rem esse
in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod sub-
4 mitti posset: scuto ab novissimis uni militi detracto, quod
ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit, cen-
turionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus mi-
lites, signa inferre et manipulos laxare jussit, quo facilius
5 gladiis uti possent. Cujus adventu spe illata militibus ac
redintegrato animo, quum pro se quisque in conspectu im-
peratoris et jam in extremis suis rebus operam navare cu-
perent, paullum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Caesar, quum septimam legionem, quae juxta
constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum
monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent et conversa
2 signa in hostes inferrent. Quo facto quum alius alii subsi-
dium ferrent, neque timerent, ne aversi ab hoste circum-
venirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt.
3 Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine
praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato, cursu in-
citato in summo colle ab hostibus conspiciebantur. Et T.
Labienus, castris hostium potitus et ex loco superiore, quae
res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam le-
4 gionem subsidio nostris misit. Qui quum ex equitum et
calonum fuga, quo in loco res esset quantoque in periculo
et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent,
nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio facta
est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent,
scutis innixi proelium redintegrarent, tum calones, perterri-
tos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent,
equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omni-
2 bus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent. At
hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem prae-
stiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi jacen-
tibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent; his
dejectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex
tumulo, tela in nostros conjicerent, et pila intercepta remit-
terent: ut non nequicquam tantae virtutis homines judicari
deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere
altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex
difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto et prope ad internecionem
gente ac nomine Nerviorum redacto, majores natu, quos
una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes col-
lectos dixeramus, hac pugna nuntiata, quum victoribus nihil
impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui
supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei
dediderunt et in commemoranda civitatis calamitate ex DC
ad III senatores, ex hominum milibus LX vix ad D, qui

arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Cae- 2 sar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti jussit, et finitimis imperavit, ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata, ex itinere domum reverterunt: cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu parti- 2 bus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; 3 qui quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio sex milia hominum una reliquerunt. Ii post eorum 4 obitum multos annos a finitimis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis cum nostris contendebant: postea vallo pedum XII, in circuitu XV milium crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo, turrim procul 2 constitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur? quibusnam manibus aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemptui est), tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent?

XXXI. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: *non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere [et ex propinquitate pugnare] possent: se suaque omnia eorum potestati permittere* dixerunt. *Unum petere ac de-* 2 *precari: si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. Sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi praestare, si* 3 *in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo*

Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

XXXII. Ad haec Caesar respondit: *Se magis consuetudine sua, quam meritò eorum civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis. Se id, quod in Nerviis fecisset, facturum finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi Romani injuriam in-*
2 *ferrent.* Re nuntiata ad suos, *quae imperarentur, facere* dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, jacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani ab militibus
2 injuriam acciperent. Illi ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt.
3 Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, quum in una virtute omnis spes
4 salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quattuor, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est milium LIII.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab his nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facturas polli-
2 cerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti

jussit. Ipse in Carnutes, Andes Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob easque res ex literis Caesaris dies XV supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER TERTIUS.

Quum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuates, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent.
Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum 2
periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur,
uti in eis locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba, 3
secundis aliquot proeliis factis castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare, et ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magna adjecta planitie, altissi-
mis montibus undique continetur. Quum hic in duas par- 4
tes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram vacuam ab illis relictam cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Quum dies hibernorum complures transissent frumentumque eo comportari jussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri.
Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli reno- 2
vandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum,

quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existima-
3 bant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant, et Romanos non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari et ea loca finitimae provinciae adjungere sibi persuasum habebant.

III. His nuntiis acceptis, Galba, quum neque opus hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato, sententias
2 exquirere coepit. Quo in consilio, quum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope jam desperata salute, nonnullae hujusmodi sententiae dicebantur, ut impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo per-
3 venissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri et castra defendere.

IV. Brevi spatio interjecto, vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere,
2 lapides gaesaque in vallum conjicere. Nostri primo integris viribus fortiter repugnare neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus succedebant:
3 quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Quum jam amplius horis sex continenter pugnaretur ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris vallum scindere et fossas complere coepissent, resque esset jam ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus, primi pili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione

facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis 2
centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper
intermitterent proelium ac tantummodo tela missa exciperent
seque ex labore reficerent: post dato signo ex castris
erumperent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod jussi sunt, faciunt, ac subito omnibus portis
eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret, neque
sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commu- 2
tata fortuna eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant,
undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus
amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra
venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos
in fugam conjiciunt ac ne in locis quidem superioribus
consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis
armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt.
Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba 3
nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat,
aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque
inopia permotus, postero die omnibus ejus vici aedificiis
incensis, in provinciam reverti contendit: ac nullo
hoste prohibente aut iter demorante, incolumem legionem
in Nantuates, inde in Allobrogas perduxit ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, quum omnibus de causis Caesar
pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis
Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme
in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire
et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia
coortum est. Ejus belli haec fuit causa. P. Crassus ado- 2
lescens cum legione septima proximus mare Oceanum in
Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti
erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas
civitates frumenti commeatusque petendi causa dimisit: quo
in numero erat T. Terrasidius, missus in Unellos, M. Trebius
Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T, Silio in
Venetos.

VIII. Hujus est civitatis longe amplissima auctoritas
omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent
Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt,
et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos
antecedunt, et in magno impetu maris atque aperto, paucis
portibus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui
eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab iis fit ini- 2
tium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se
obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant.
Horum auctoritate finitimi adducti, (ut sunt Gallorum subita 3
et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque
retinent, et celeriter missis legatis, per suos principes
inter se conjurant, nihil nisi communi consilio actu-

ros eundemque omnis fortunae exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperant, permanere, quam Romanorum servi-
4 tutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, *si velit suos recipere, obsides sibi remittat.*

IX. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet.
2 His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates, cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, (legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula conjectos,) pro magnitudine periculi bellum parare et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt,
3 hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam
4 diutius apud se morari posse confidebant: ac, jam ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo
5 Oceano perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: injuriae retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio; in primis, ne hac parte neglecta reliquae
2 nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque quum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem servitutis odisse, prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui
proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic
mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio
contineat, Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dice-
bantur, si per vim navibus flumen transire conentur, pro-
hibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis duodecim et 2
magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci jubet, ne
ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae na-
tiones conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum
legionibus tribus in Unellos, Curiosolitas Lexoviosque mittit,
qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescen- 3
tem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santo-
nis reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, prae-
ficit et, quum primum possit, in Venetos proficisci jubet.
Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut posita
in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum
haberent, quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis
accidit semper horarum XII spatio, neque navibus, quod,
rursus minuente aestu, naves in vadis afflictarentur. Ita 2
utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando
magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac
molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis
fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso,
cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant
omnia seque in proxima oppida recipiebant. Ibi se rursus
iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius 3
magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tem-
pestatibus detinebantur summaque erat vasto atque aperto
mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, dif-
ficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae
armataeque erant. Carinae aliquanto planiores, quam nostra-
rum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere
possent: prorae admodum erectae atque item puppes, ad
magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae: na- 2
ves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam
perferendam: transtra pedalibus in latitudinem trabibus con-
fixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: ancorae pro
funibus ferreis catenis revinctae: pelles pro velis alutaeque
tenuiter confectae sive propter lini inopiam atque ejus usus
inscientiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod tan-
tas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum susti-
neri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode
arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi ejusmodi 3
congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum prae-
staret, reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis
essent aptiora et accommodatiora. Neque enim his nostrae

rostro nocere poterant; tanta in eis erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adjiciebatur, et eadem de
4 causa minus commode scopulis continebantur. Accedebat, ut, quum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et ab aestu derelictae nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit ex-
2 spectandam classem. Quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae, profectae ex portu, nostris adversae constiterunt: neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat, quid agerent,
3 aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adjici possent, et missa ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae, insertae affixaeque
4 longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato praerumpebantur. Quibus abscisis, antemnae necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus navium uno tempore eripere-
5 tur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Dejectis, ut diximus, antemnis, quum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi
2 transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt: ac jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco movere non possent.
3 Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero noctis interventu ad terram pervenerint, quum ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae
maritimae confectum est. Nam quum omnis juventus, om-
nes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut
dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique
fuerat, in unum locum coegerant: quibus amissis, reliqui,
neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida de-
fenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dedi- 2
derunt. In quos eo gravius Caesar vindicandum statuit,
quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legato-
rum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos
sub corona vendidit.

XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sa-
binus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines
Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix ac summam
imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant,
ex quibus exercitum magnasque copias coegerat. Atque his 2
paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique, senatu suo
interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clau-
serunt seque cum Viridovice conjunxerunt; magnaque prae-
terea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum la-
tronumque convenerant, quos spes praedandi studiumque
bellandi ab agricultura et quotidiano labore revocabat. Sa- 3
binus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, quum
Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset quoti-
dieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut jam
non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed
etiam nostrorum militum vocibus non nihil carperetur: tan-
tamque opinionem timoris praebuit, ut jam ad vallum ca-
strorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, 4
quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente,
qui summam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportu-
nitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quen-
dam hominem et callidum delegit, Gallum, ex his, quos
auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis polli-
citationibusque persuadet, uti ad hostes transeat et, quid
fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timo- 2
rem Romanorum proponit: *quibus angustiis ipse Caesar a
Venetis prematur*, docet: *neque longius abesse, quin pro-
xima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad
Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur*. Quod ubi 3
auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene
gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Mul-
tae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum
dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia ciba-
riorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes
Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod vo-
lunt, credunt. His rebus adducti non prius Viridovicem 4

reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus et paullatim ab imo acclivis circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliae est aestimanda, quum intelligeret, in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat.
2 Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae, ex his regionibus nominatim evocatis, in Sotiatium fines
3 exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre proelium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disjectos adorti, proelium renovarunt.

XXI. Pugnatum est diu atque acriter, quum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent: tamen confecti vulneribus hostes
2 terga vertere. Quorum magno numero interfecto, Crassus

ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare coepit. Quibus for-
titer resistentibus, vineas turresque egit. Illi alias eruptione 3
tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis (cujus
rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis
locis apud eos aerariae secturae sunt), ubi diligentia nostro-
rum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad
Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat, petunt.
Qua re impetrata, arma tradere jussi faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis ani-
mis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam im-
perii tenebat, cum sexcentis devotis, quos illi soldurios
appellant (quorum haec est conditio, uti omnibus in vita
commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dedi-
derint; si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una
ferant aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum 2
memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se
amicitiae devovisset, mori recusaret), cum his Adcantuannus
eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis
sublato, quum ad arma milites concurrissent vehementerque
ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem
deditionis conditione uteretur, ab Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines
Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari
commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum
paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cogno-
verant, legatos quoquoversus dimittere, conjurare, obsides
inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad 2
eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitimae
Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum
adventu magna cum auctoritate et magna cum hominum
multitudine bellum gerere conantur. Duces veró ii deli- 3
guntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant sum-
mamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi
consuetudine populi Romani loca capere, castra munire,
commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Cras- 4
sus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile
diduci, hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis
praesidii relinquere, ob eam causam minus commode fru-
mentum commeatumque sibi supportari, in dies hostium
numerum augeri: non cunctandum existimavit, quin pugna
decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem
sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis, duplici
acie instituta, auxiliis in mediam aciem conjectis, quid ho-
stes consilii caperent, exspectabat. Illi etsi propter multi- 2
tudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum
se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitra-

bantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine
3 et sub sarcinis infirmiore animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cunctatione atque opinione timidiores hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi quum alii fossas complerent, alii multis telis conjectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberent, quum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent: equites, circumitis hostium castris, Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid
2 fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quattuor cohortibus, quae praesidio castris relictae, intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt, atque his prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri aut, quid rei
3 gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere et fuga salutem petere intenderunt.
4 Quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex milium quinquaginta numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimae nationes anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta jam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum

unquam legatos de pace misissent, arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum agere instituerunt. Nam 2
quod intelligebant, maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad 3
quarum initium silvarum quum Caesar pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma 4
ceperunt eosque in silvas repulerunt et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno 2
spatio paucis diebus confecto, quum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, ejusmodi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur, et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque 3
vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER QUARTUS.

Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompejo, M. Crasso Coss. Usipetes Germani et item Tenchtheri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non

2 longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suevis complures annos exagitati bello premebantur et agricultura prohibebantur. Suevorum gens est
3 longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus in
4 vicem anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est; neque lon-
5 gius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus: quae res et cibi genere et quotidiana exercitatione et libertate vitae (quod, a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit et immani corporum
6 magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pelles habeant quicquam, (quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta) et laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatis his non utuntur: sed quae sunt apud eos nata, prava atque deformia, haec quotidiana ex-
2 ercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur; equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius habetur, quam ephippiis
3 uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatium suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suevis circiter milia passuum DC
2 agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, (quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum) et paullo, quam sunt ejusdem generis et ceteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter pro-
3 pinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos quum Suevi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non potuissent,

tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmio-
resque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tenchtheri,
quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim
sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi et multis
Germaniae locis triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt:
quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam
fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae mul-
titudinis aditu perterriti ex his aedificiis, quae trans flumen
habuerant, demigraverunt et, cis Rhenum dispositis prae-
sidiis, Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti, 2
quum neque vi contendere propter inopiam navium, neque
etiam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti
se in suas sedes regionesque simulaverunt; et tridui viam
progressi rursus reverterunt atque, omni hoc itinere una
nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios
oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores
certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remi-
graverant. His interfectis navibusque eorum occupatis, 3
priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta
in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt atque,
omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis
se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem
Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles
et novis plerumque rebus student, nihil his committendum
existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et 2
viatores etiam invitos consistere cogant et, quod quisque
eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant et
mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex
regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronun-
tiare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti de 3
summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio
poenitere necesse est, quum incertis rumoribus serviant et
plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne graviori
bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum
proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus 2
erat, facta cognovit, missas legationes ab nonnullis civitati-
bus ad Germanos invitatosque eos, uti ab Rheno discederent;
omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe
adducti Germani latius jam vagabantur et in fines Eburonum
et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant.
Principibus Galliae evocatis, Caesar ea, quae cognoverat, 3
dissimulanda sibi existimavit, eorumque animis permulsis
et confirmatis equitatuque imperato, bellum cum Germanis
gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata equitibusque delectis,
iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos
audiebat. A quibus quum paucorum dierum iter abesset,
2 legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: *Germanos*
neque priores populo Romano bellum inferre, neque tamen
recusare, si lacessantur, quin armis contendant, quod
Germanorum consuetudo haec sit a majoribus tradita, qui-
cumque bellum inferant, resistere neque deprecari: haec
3 *tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gra-*
tiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi
agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis pos-
sederint. Sese unis Suevis concedere, quibus ne dii qui-
dem immortales pares esse possint: reliquum quidem in
terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad haec Caesar, quae visum est, respondit; sed
exitus fuit orationis: *Sibi nullam cum his amicitiam esse*
posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui
suos fines tueri non potuerint, alienos occupare, neque
ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim
2 *multitudini sine injuria possint. Sed licere, si velint, in*
Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se et
de Suevorum injuriis querantur et a se auxilium petant:
hoc se ab iis impetraturum.

IX. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt et, re
deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversuros:
2 interea ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id
quidem Caesar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim
magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante prae-
dandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam
missam. Hos exspectari equites atque ejus rei causa moram
interponi arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus
Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae ap-
pellatur Vahalis, insulam efficit Batavorum, neque longius
2 ab eo milibus passuum LXXX in Rhenum transit. Rhenus
autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo
spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Me-
diomatricorum, Tribucorum, Trevirorum citatus fertur et,
ubi Oceano appropinquat, in plures diffluit partes, multis
ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris
barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui pisci-
bus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capi-
tibus in Oceanum influit.

XI. Caesar quum ab hoste non amplius passuum XII
milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati rever-
tuntur: qui in itinere congressi magnopere, ne longius
2 progrederetur, orabant. Quum id non impetrassent, pete-
bant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, prae-

mitteret eosque pugna prohiberet; sibique uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar 3
eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur: tamen sese non longius milibus passuum quattuor aquationis causa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, 4
mittit, qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat quinque milium numerus, quum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Caesare discesserant, atque is dies indutiis erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt. Rursus resi- 2
stentibus nostris, consuetudine sua ad pedes desiluerunt, suffossisque equis compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur 3
quattuor et septuaginta, in his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum 4
ex periculo eripuit: ipse equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumventus, multis vul- 5
neribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

XIII. Hoc facto proelio, Caesar neque jam sibi legatos audiendos neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent: exspectare vero, dum hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse judicabat et, cognita Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus et consilio cum legatis et 2
quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani, frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum

in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent; simul ut, si quid possent, de indutiis
3 fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus, illos retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici instituta et celeriter VIII milium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam,
2 quid ageretur, Germani sentire possent. Qui omnibus rebus subito perterriti et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irrupe-
3 runt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt atque inter carros impedimentaque proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

XV. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abjectis signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt: et quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi
2 timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum CCCCXXX
3 milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit: illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de causis Caesar statuit, sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit justissima, quod, quum videret, Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intelligerent, et posse et audere populi Romani exer-
2 citum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam transisse neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat seque cum iis con-
3 junxerat. Ad quos quum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: *Populi Romani imperium Rhenum*

*finire: si se invito Germanos in Galliam transire non aequum
existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut potestatis
trans Rhenum postularet?* Ubii autem, qui uni ex trans- 4
rhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant,
obsides dederant, magnopere orabant, *ut sibi auxilium ferret,
quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere
occupationibus rei publicae prohiberetur, exercitum modo
Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui
temporis satis futurum. Tantum esse nomen atque opinionem 5
ejus exercitus, Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio
facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione
et amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam
copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.*

XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum
transire decreverat; sed navibus transire neque satis tutum
esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani digni-
tatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciundi 2
pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitu-
dinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut aliter
non transducendum exercitum existimabat. Rationem pontis 3
hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo
praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum
duorum inter se jungebat. Haec quum machinationibus
immissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublicae
modo derecta ad perpendiculum, sed prona ac fastigata, ut
secundum naturam fluminis procumberent: iis item contraria
bina, ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadra-
genum, ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis
conversa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus trabibus 4
immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis
utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur: quibus
disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat
operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo major vis
aquae se incitavisset, hoc artius illigata tenerentur. Haec 5
derecta materia injecta contexebantur et longuriis cratibusque
consternebantur: ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem
partem fluminis oblique agebantur, quae pro ariete subjectae
et cum omni opere conjunctae, vim fluminis exciperent: et
aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum
trunci sive naves dejiciendi operis essent a barbaris missae,
his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti
nocerent.

XVIII. Diebus decem, quibus materia coepta erat
comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cae-
sar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in
fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civi- 2
tatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam
petentibus liberaliter respondit obsidesque ad se adduci

3 jubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant suaque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Caesar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit, atque iis auxilium suum polli-
2 citus, si ab Suevis premerentur, haec ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito, nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaque omnia in silvas deponerent atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum
3 adventum exspectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino X et VIII trans Rhenum comsumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

XX. Exigua parte aestatis reliqua, Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septemtriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset: quae omnia fere Gallis erant incognita.
2 Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quicquam praeter oram maritimam atque
3 eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum, cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur: ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus
2 in Britanniam transjectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus et, quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur

obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea 3 sententia permanerent, eos domum remittit et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas 4 possit, adeat civitates horteturque, ut populi Romani fidem sequantur, seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renuntiat.

XXII. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Caesar 2 accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, 3 quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco ab milibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio 4 Sabino et L. Aurunculejo Cottae, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit equitesque in ulteriorem portum progredi et naves conscendere et se sequi jussit: a quibus quum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci haec 2 erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris exspectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis, 3

et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administra-
4 rentur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum, dato signo et sublatis ancoris, circiter milia passuum VII ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros
2 navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus autem ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi armorum onere oppressis, simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum: quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis audacter tela conjicerent et equos
3 insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti atque hujus omnino generis pugnae imperiti, non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, nitebantur.

XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior et motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submo-
2 veri jussit: quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt ac paullum modo pedem
3 retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: *Desilite*, inquit, *commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum rei publicae atque imperatori*
4 *officium praestitero.* Hoc quum magna voce dixisset, ex navi se projecit atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri, cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt: hos item ex proximis navibus quum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquarunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter; nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscunque signis occurrerat, se aggregabat, magno opere per-
2 turbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur: plures paucos circum-

sistebant: alii ab latere aperto in universos tela conjiciebant. Quod quum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, 3
item speculatoria navigia militibus compleri jussit, et quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, 4
simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potuerunt; quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quaeque imperasset, sese facturos polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum.
Hunc illi e navi egressum, quum ad eos oratoris modo 2
imperatoris mandata perferret, comprehenderant atque in vincula conjecerant: tum, proelio facto, remiserunt et in petenda pace ejus rei culpam in multitudinem contulerunt et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petivorunt. Caesar 3
questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus locis arcessitam, paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare 4
in agros jusserunt, principesque undique convenere et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem IV, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. Quae quum appropinquarent 2
Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo dejicerentur: quae tamen, ancoris jactis quum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas 2
naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat; et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat; neque ulla nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur.
Compluribus navibus fractis, reliquae quum essent, funibus, 3
ancoris reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus

reportari possent; et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt, et, quod omnibus constabat hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae jusserat Caesar, facienda convenerant, inter se collocuti, quum equites et naves et frumentum Romanis deesse intelligerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere, quod, iis superatis aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum con-
2 fidebant. Itaque rursus conjuratione facta, paullatim ex castris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt.

XXXI. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare
2 intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat, et, quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex
3 continenti comportari jubebat. Itaque quum id summo studio a militibus administraretur, duodecim navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae appellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renuntiaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte
2 videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas
3 armari et confestim sese subsequi jussit. Quum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere et conferta legione ex omnibus partibus tela
4 conjici animum advertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant: tum dispersos, depositis armis in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant, simul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant et tela conjiciunt atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant,

et quum se inter equitum turmas insinuaverint, ex essedis desiliunt et pedibus proeliantur. Aurigae interim paullatim 2
ex proelio excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum 3
in proeliis praestant ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in jugo insistere et inde se in currus citissime recipere consuerint.

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum et ad committendum 2
proelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, 3
qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari 4
nuntios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Caesar etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter triginta, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum impetum hostes 2
ferre non potuerunt ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque afflictis incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati, ab hostibus missi ad Caesarem de pace, venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci jussit, quod propinqua die aequinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem 2
naves solvit, quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariae duae eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt et paullo infra delatae sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe

praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere
2 jusserunt. Quum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia VI convenerunt. Qua re nuntiata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio
3 misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt et, paucis
4 vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abjectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui
2 rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni
3 venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt.
4 Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Caesaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER QUINTUS.

Lucio Domitio, Appio Claudio coss., discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quam plurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque reficiendas
2 curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque paullo facit humiliores, quam

quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera et ad multitudinem jumentorum transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, 3
quam ad rem multum humilitas adjuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites 4
imperat certumque in locum convenire jubet. Qua re nuntiata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant omnibus rationibus de injuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Caesar obsides imperat eosque ad 5
certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. His ad diem adductis, ut imperaverat; arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant.

II. His confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis, 2
singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter DC ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collaudatis militi- 3
bus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque omnes ad portum Itium convenire jubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam transmissum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX a continenti. Huic 4
rei quod satis esse visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis IIII et equitibus DCCC in fines Trevirorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu 2
inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit, quaeque in Treviris gererentur, ostendit. At Indutiomarus equitatum 3
peditatumque cogere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed 4
postea quam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate

Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent: Indutiomarus veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Caesarem mittit; sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam labe-
5 retur. Itaque esse civitatem in sua potestate, seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum et suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Caesar etsi intelligebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum
2 ducentis obsidibus venire jussit. His adductis, in iis filio propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti in officio permaneret: nihilo tamen secius, principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit: quod quum merito ejus ab se fieri intelligebat, tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset.
3 Id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, LX naves, quae in Meldis factae erant, tempestate rejectas cursum tenere non potuisse atque eodem, unde erant profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit.
2 Eodem totius Galliae equitatus convenit numero milium quattuor principesque omnibus ex civitatibus: ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat; quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

XI. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo ab nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis
2 cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civitatis deferri: quod dictum Aedui graviter ferebant, neque recusandi aut
3 deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur, partim quod insuetus navigandi mare timeret, partim quod
4 religionibus sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta, principes

Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare, non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere, jusjurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

VII. Qua re cognita, Caesar, quod tantum civitati Aeduae dignitatis tribuerat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac rei publicae nocere posset. Itaque dies circiter 2
XXV in eo loco commoratus, quod corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret: tandem, idoneam nactus tempestatem, milites equitesque conscendere in naves jubet. At, omnium impeditis 3
animis, Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nuntiata, Caesar, 4
intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat: si vim faciat neque pareat, interfici jubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere ac se manu 5
defendere suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans, *liberum se liberaeque civitatis esse.* Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque interficiunt; at Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut portus tueretur et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur, cognosceret consiliumque pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naves solvit, et leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit et longius delatus aestu, orta luce sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus 2
aestus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus 3
laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano 4
fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, quum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, (quae cum

annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fecerat,
amplius DCCC uno erant visae tempore,) a litore discesserant
ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Caesar, exposito exercitu et loco castris idoneo
capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae
consedissent, cohortibus X ad mare relictis et equitibus CCC,
qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad hostes
contendit, eo minus veritus navibus, quod in litore molli
atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat; et praesidio
2 navibus Q. Atrium praefecit. Ipse noctu progressus milia
passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi
equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore
3 nostros prohibere et proelium committere coeperunt. Repulsi
ab equitatu se in silvas abdiderunt, locum nacti egregie et
natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur,
causa jam ante praeparaverant: nam crebris arboribus suc-
4 cisis omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari
propugnabant nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant.
At milites legionis VII, testudine facta et aggere ad munitio-
nes adjecto, locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt,
5 paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar
prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod,
magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus
relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei mane tripartito milites equitesque
in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur.
2 His aliquantum itineris progressis, quum jam extremi essent
in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui
nuntiarent, superiore nocte maxima coorta tempestate, prope
omnes naves afflictas atque in litore ejectas esse; quod neque
ancorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque
vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium
magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque
revocari atque itinere desistere jubet; ipse ad naves re-
vertitur: eadem fere, quae ex nuntiis literisque cognoverat,
coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL navibus, reli-
2 quae tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque
ex legionibus fabros delegit et ex continenti alios arcessiri
jubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legio-
nibus, quae sint apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res
erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse
statuit, omnes naves subduci et cum castris una munitione
3 conjungi. In his rebus circiter dies decem consumit, ne
nocturnis quidem temporibus ad laborem militum inter-
missis. Subductis navibus castrisque egregie munitis, eas-
dem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eo-
4 dem, unde redierat, proficiscitur. Eo quum venisset, ma-

jores jam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant, summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum 5
reliquis civitatibus continentia bella intercesserant: sed nostro adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgis transierant, qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt et bello illato ibi remanserunt atque agros colere coeperunt. Homi- 2
num est infinita multitudo creberrimaque aedificia fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere aut taleis ferreis, ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis 3
regionibus, in maritimis ferrum; sed ejus exigua est copia: aere utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia, est praeter fagum atque abietem. Leporem et gal- 4
linam et anserem gustare fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

XIII. Insula natura triquetra, cujus unum latus est contra Galliam. Hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem; inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter milia passuum D. Alterum vergit ad Hispa- 2
niam atque occidentem solem; qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus atque ex Gallia est in Britanniam. In 3
hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona; complures praeterea minores objectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percontationibus 4
reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse, quam in continenti, noctes videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC milium. Tertium est 5
contra septemtriones, cui parti nulla est objecta terra, sed ejus angulus lateris maxime ad Germaniam spectat: huic milia passuum DCCC in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum milium passuum.

XIV. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique 2
frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod

caeruleum efficit colorem atque hoc horridioro sunt in pugna aspectu: capilloque sunt promisso atque omni parte corporis
3 rasa praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

XV. Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas collesque compulerint: sed compluribus interfectis, cupidius
2 insecuti nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt, impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum, quum hae, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime perrupe-
3 runt seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi, plurimis immissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem; equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, quum paullum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio
2 contenderent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent integrique et recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius, quam pridie,
2 nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi causa tres legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab
3 signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi neque consistendi aut ex
4 essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga pro-

tinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt: neque
post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes
contenderunt.

XVIII. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Ta-
mesin in fines Cassivellauni exercitum duxit, quod flumen
uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transire potest.
Eo quum venisset, animum advertit, ad alteram fluminis 2
ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem
erat acutis sudibus praefixis munita; ejusdemque generis
sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus co-
gnitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu,
confestim legiones subsequi jussit. Sed ea celeritate atque 3
eo impetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exsta-
rent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere
non possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni
deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, milibus
circiter quattuor essedariorum relictis, itinera nostra servabat
paullulumque ex via excedebat, locisque impeditis ac silve-
stribus sese occultabat atque iis regionibus, quibus nos iter
facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas
compellebat: et quum equitatus noster liberius praedandi
vastandique causa se in agros effunderet, omnibus viis notis
semitisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum
periculo nostrorum equitum cum iis confligebat, atque hoc
metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque 2
longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et
tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus
noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites
efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum
regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris
fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat,
(cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat
interfectusque erat a Cassivellauno; ipse fuga mortem vitaverat)
legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque, sese ei dedituros
atque imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria
Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit
imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides XL fru- 2
mentumque exercitui Mandubratiumque ad eos mittit. Illi
imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentaque
miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis atque ab omni militum
injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci,
Cassi, legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab his co- 2
gnoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse,
silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum
pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni 3

vocant, quum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus
4 oppugnare contendit. Hostes, paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuntios mittit atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso
2 adoriantur atque oppugnent. Ii quum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatium, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem
3 mittit. Caesar, quum statuisset, hiemem in continenti propter repentinos Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio neu Trinobantibus bellum faciat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare
2 instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc neque superiore anno, ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reli-
3 quae fere omnes rejicerentur. Quas quum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit, alteram in Nervios Q. Ciceroni, tertiam in Essuos L. Roscio, quartam in Remis cum T. La-

bieno in confinio Trevirorum hiemare jussit; tres in Belgio collocavit: his M. Crassum, quaestorem, et L. Munatium Plancum et C. Trebonium legatos praefecit. Unam legionem, 2
quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes quinque in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Auruncolejum Cottam legatos praeesse jussit. Ad hunc modum distributis 3
legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit: atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) milibus passuum centum continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic 2
Caesar pro ejus virtute atque in se benevolentia quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici palam, multis etiam ex civitate auctoribus, [cum] interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, 3
quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones 4
transdiderat, certior factus est, in hiberna perventum locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativolco. Qui quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treviri nuntiis impulsi, suos concitaverunt, subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma 2
cepissent vallumque ascendissent atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri proelio superiores fuissent, desperata re, hostes ab oppugnatione suos reduxerunt. Tum 3
suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent; habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpinejus, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consueverat: apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: *Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei* 2
confiteri debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitimis suis pendere consuesset; quodque

ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos
Aduatuci, obsidum numero missos, apud se in servitute et
catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de oppugnatione
castrorum, aut judicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu
civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus
haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem.
3 *Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae*
Gallorum conjurationi resistere non potuerit: id se facile
ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus
rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse
confidat: sed esse Galliae commune consilium; omnibus
hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne
qua legio alterae legioni subsidio venire posset: non facile
Gallos Gallis negare potuisse, praesertim quum de recupe-
4 *randa communi libertate consilium initum videretur. Quibus*
quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem
officii pro beneficiis Caesaris; monere, orare Titurium pro
hospitio, ut suae ac militum saluti consulat: magnam manum
Germanorum conductam Rhenum transisse: hanc affore biduo.
Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant,
eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labie-
num deducere, quorum alter milia passuum circiter L, alter
5 *paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri et jureju-*
rando confirmare, tutum iter per fines suos daturum; quod
quum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur,
et Caesari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione
habita discedit Ambriorix.

XXVIII. Arpinejus et Junius, quae audierunt, ad legatos
deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea
dicebantur, non tamen negligenda existimabant: maximeque
hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque hu-
milem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere
ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem defe-
2 runt magnaque inter eos exsistit controversia. L. Aurunculejus
compluresque tribuni militum et primorum ordinum centu-
riones *nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu*
Caesaris discedendum existimabant: *quantasvis magnas etiam*
copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis docebant:
rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis
ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumen-
taria non premi: interea et ex proximis hibernis et a Caesare
conventura subsidia: postremo, *quid esse levius aut turpius,*
quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?

XXIX. Contra ea Titurius *sero facturos* clamitabat,
quum majores hostium manus, adjunctis Germanis, conve-
nissent; aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis
2 *esset acceptum, brevem consulendi esse occasionem. Cae-*
sarem arbitrari profectum in Italiam: neque aliter Carnutes

interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemptione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spectare: subesse Rhenum: magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris exstincta. Postremo, 3
quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consi- 4
lium quem haberet exitum? In quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, *Vincite,* inquit, *si ita vultis*, Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: *neque is sum*, inquit, *qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, et si gravius* 2
quid acciderit, abs te rationem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant, nec rejecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.

XXXI. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, *ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere.* Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat 2
Cotta permotus manus; superat sententia Sabini. Pronuntiatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo 3
maneatur et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis opportuno atque occulto loco, a milibus passuum circiter duobus Romanorum adventum exspectabant: et quum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito se ostenderunt novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concursare cohortesque disponere; haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio
2 consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et in appellandis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna
3 militis officia praestabat. Quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent, jusserunt pronuntiare, ut impedimenta relinquerent atque in orbem consi-
4 sterent. Quod consilium etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum
5 videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent, quae quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque abripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronuntiare jusserunt, *ne quis ab loco discederet: illorum esse praedam atque illis reservari, quaecunque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria*
2 *posita existimarent.* Erant et virtute et numero pugnando pares: nostri tamen etsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant et, quoties quaeque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium
3 numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronuntiari jubet, ut procul tela conjiciant neu propius accedant, et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, quum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi.
2 Rursus, quum in eum locum, unde erant progressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proxime steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine
3 conjecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant et, magna parte diei consumpta, quum a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant.
4 Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula transjicitur: Q. Lucanius, ejusdem ordinis, fortissime pugnans,

dum circumvento filio subvenit, interficitur: L. Cotta legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompejum ad eum mittit rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: *si velit secum colloqui,* 2
licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio 3
communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una colloquantur: sperare, ab eo de sua ac militum salute impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo constitit.

XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet, et quum propius Ambiorigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt 2
longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumventus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt, impetuque in nostros facto ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur 3
cum maxima parte militum, reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi 4
aegre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata Aduatucisque concitatis, 2
postero die in Nervios pervenit hortaturque, *ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, injuriis occasionem dimittant: interfectos esse legatos duo magnamque partem exercitus interisse* demonstrat: *nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profitetur adjutorem.* Facile hac oratione Nerviis persuadet.

XXXIX. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, 2

quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad
3 arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

XL. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone literae, magnis propositis praemiis, si pertulissent. Obsessis omnibus
2 viis missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra
3 oppugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non aegris,
4 non vulneratis facultas quietis datur. Quaecunque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus
5 attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant,
2 colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant, *omnem esse in armis Galliam, Germanos Rhenum transisse, Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari.* Addunt etiam *de Sabini*
3 *morte.* Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa. *Errare eos* dicunt, *si quicquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant: sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere et, quascunque*
4 *in partes velint, sine metu proficisci.* Cicero ad haec unum modo respondit: *Non esse consuetudinem populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adjutore utantur legatosque ad Caesarem mittant: sperare, pro ejus justitia, quae petierint, impetraturos.*

XLII. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum XI et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed nulla ferramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis

caespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci 2 potuit: nam minus horis tribus milium decem in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis et fervefacta jacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, jacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt et venti 2 magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes maximo clamore insecuti, quasi parta jam atque explorata victoria, turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi 3 fuit, ut, quum undique flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed 4 tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri 5 adacta et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus conjectis deturbati turrisque succensa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulfio et L. Varenus. Ii perpetuas inter se habebant controversias, quinam anteferretur, omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, quum acerrime ad munitiones 2 pugnaretur, *Quid dubitas*, inquit, *Varene? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? Hic dies, hic dies de nostris controversiis judicabit.* Haec quum dixisset, procedit extra munitiones, quaque pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tum vallo sese 3 continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Mediocri spatio relicto, Pulfio pilum in hostes mittit atque unum ex multitudine procurrentem transjicit, quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, in illum tela universi conjiciunt neque dant regrediundi facultatem. Trans- 4 figitur scutum Pulfioni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum: impeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a

Pulfione omnis multitudo convertit: illum veruto transfixum
5 arbitrantur. Occursat ocius gladio comminusque rem gerit
Varenus, atque, uno interfecto, reliquos paullum propellit:
dum cupidius instat, in locum dejectus inferiorem concidit.
Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio, atque ambo
incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese
6 intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et
certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio
salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute
anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto
crebriores literae nuntiique ad Caesarem mittebantur: quorum
pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu
2 necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco
natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat
suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis ma-
3 gnisque persuadet praemiis, ut literas ad Caesarem deferat.
Has ille in jaculo illigatas effert et Gallus inter Gallos sine
ulla suspicione versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo de
periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

XLVI. Caesar, acceptis literis hora circiter undecima
diei, statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem
mittit, cujus hiberna aberant ab eo milia passuum XXV.
2 Jubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire.
Exiit cum nuntio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum
mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi
3 iter faciundum sciebat. Scribit Labieno, si rei publicae
commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum
veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius,
non putat exspectandam; equites circiter quadringentos ex
proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi
adventu certior factus, eo die milia passuum viginti progre-
2 ditur. Crassum Samarobrivae praeficit legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum,
literas publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae
hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum
erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit.
3 Labienus, interitu Sabini et caede cohortium cognita, quum
omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si
ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium
impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria
efferri sciret, literas Caesari remittit, quanto cum periculo
legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet, omnes equitatus peditatusque copias
Trevirorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

XLVIII. Caesar, consilio ejus probato, etsi opinione
trium legionum dejectus ad duas redierat, tamen unum com-
munis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis
itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, 2
quae apud Ciceronem gerantur quantoque in periculo res
sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis per-
suadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis
conscriptam literis mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab
hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, 3
ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra mu-
nitiones castrorum abjiciat. In literis scribit, se cum legio-
nibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam vir-
tutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat praeceptum, 4
tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque ab
nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite con-
spicitur; dempta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in 5
conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia afficit.
Tum fumi incendiorum procul videbantur, quae res omnem
dubitationem adventus legionum expulit.

XLIX. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem
relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt: eae
erant armatorum circiter milia LX. Cicero, data facultate,
Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus,
repetit, qui literas ad Caesarem referat: hunc admonet, iter
caute diligenterque faciat: perscribit in literis, hostes ab
se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse.
Quibus literis circiter media nocte Caesar allatis suos facit 2
certiores eosque ad dimicandum animo confirmat: postero
die luce prima movet castra et circiter milia passuum quat-
tuor progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem
hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis 3
copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam obsidione libe-
ratum Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de
celeritate existimabat, consedit et, quam aequissimo potest
loco, castra communit. Atque haec, etsi erant exigua per 4
se, vix hominum milium VII, praesertim nullis cum impe-
dimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest,
contrahit eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus
veniat. Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis,
explorat, quo commodissimo itinere vallem transire possit.

L. Eo die, parvulis equestribus proeliis ad aquam
factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores
copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si
forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere pos-
set, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id
efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum
periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium 2
equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus

committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere jubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione timoris agi jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias transducunt aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; praeconibusque circummissis pronuntiari jubent, ***seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere;***
2 ***post id tempus non fore potestatem.*** Ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus caespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent.
3 Tum Caesar, omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti omnino pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur: producta legione cognoscit, non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere.
2 Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae: Ciceronem pro ejus merito legionemque collaudat: centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex
3 captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod, beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, quum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret.
2 Hac fama ad Treviros perlata, Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad

exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini 3
morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consultabant,
nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid
reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret, explorabant nocturnaque in locis desertis concilia habebant.
Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine 4
Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem 5
legioni XIII praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse: neque longius milia passuum VIII ab hibernis suis abfuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris, discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

LIV. At Caesar, principibus cujusque civitatis ad se evocatis, alias territando, quum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando, magnam partem Galliae in officio
tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma 2
et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, quum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt: et missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, quum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt.
Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos 3
principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta
nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, quum com- 4
pluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse
dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum 2
persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum *se bis expertos* dicerent, ***Ariovisti bello et Tenchtherorum transitu, non esse amplius fortunam tentandam.*** Hac spe lapsus Indu- 3
tiomarus, nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis prae-
miis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi jam iis rebus 4
in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum lega-

tiones concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset: armatum concilium indicit, (hoc more Gallorum est initium belli,) quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt: qui ex iis novissimus venit, in con-
2 spectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, (quem supra demonstravimus, Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse,) hostem judicat bonaque ejus
3 publicat. His rebus confectis, in concilio pronuntiat, arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum eorumque agros populaturum; ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimit-
2 teret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas civitates equitesque undique evocat:
3 iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris ejus vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Quum majore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treviros perferri posset.
2 Interim ex consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit: equites tela conjiciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt.
3 Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit: praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam conjectis, (quod fore, sicut accidit, videbat,) unum omnes petant Indutiomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio.
4 Comprobat hominis consilium fortuna et, quum unum omnes

peterent; in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur caputque ejus refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, 5
omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER SEXTUS.

Multis de causis Caesar majorem Galliae motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, legatos, delectum habere instituit: simul ab Cn. Pompejo proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio rei publicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci juberet: magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompejus et rei publicae et ami- 2
citiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt: quum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis 2
nonnullis civitatibus, jurejurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, quum 3
undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios,

adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari: maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque nondum hieme confecta, proximis quattuor coactis legionibus, de improviso in fines Nerviorum contendit et prius, quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris, in deditionem venire
2 atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere, uti instituerat, indicto, quum reliqui praeter Senones, Carnutes Trevirosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium
3 Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria conjunxerant; sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronuntiata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppido multitudinem convenire:
2 conantibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur; necessario sententia desistunt legatosque deprecandi causa ad Caesarem mittunt: adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar petentibus Aeduis dat veniam excusationemque accipit; quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitrabatur.
3 Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis
2 motus exsistat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburorum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos nunquam miserant.
3 Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum
4 transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit duasque legiones ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expeditis

quinque in Menapios proficiscitur. Illi nulla coacta manu,
loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt suaque
eodem conferunt.

VI. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato et M.
Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tri-
partito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque
hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii 2
legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille, obsidibus
acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut
Ambiorigem aut ejus legatos finibus suis recepissent. His 3
confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu custodis
loco in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis
coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una
legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant:
jamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas
venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris 2
a milibus passuum XV auxilia Germanorum exspectare con-
stituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, teme-
ritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio
cohortium quinque impedimentis relicto, cum XXV cohortibus
magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et, M pas-
suum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labie- 3
num atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis:
hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes
transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes.
Loquitur in consilio palam, *quoniam Germani appropinquare* 4
*dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non
devocaturum et postero die prima luce castra moturum.*
Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum
equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura
cogebat. Labienus noctu, tribunis militum primisque ordi- 5
nibus coactis, quid sui sit consilii, proponit et, quo facilius
hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu et tumultu,
quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet.
His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque 6
per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum,
ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones proces-
serat, quum Galli, cohortati inter se, *ne speratam praedam
ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis,
Germanorum auxilium exspectare, neque suam pati digni-
tatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim
fugientem atque impeditam, adoriri non audeant,* flumen
transire et iniquo loco proelium committere non dubitant.
Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, 2
eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur.
Tum, praemissis paullum impedimentis atque in tumulo

quodam collocatis, *Habetis*, inquit, *milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis: adesse eum et haec coram cernere*
3 *existimate.* Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi jubet et, paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri clamore
4 sublato pila in hostes immittunt. Illi ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt ac primo concursu in fugam conjecti, proximas silvas petierunt: quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum
5 contulerunt. Cum iis propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

IX. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant, altera, ne
2 Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit.
3 Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant, *neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam:* petunt atque orant, *ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas*
4 *pendant*: *si amplius obsidum velit, dare* pollicentur. Cognita Caesar causa reperit, ab Suevis auxilia missa esse, Ubiorum satisfactionem accepit, aditus viasque in Suevos perquirit.

X. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare, uti auxilia
2 peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit, Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos
3 mittant, quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt, *Suevos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coe-*

*gissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam
esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis: hanc* 4
*longe introrsus pertinere et, pro nativo muro objectam,
Cheruscos ab Suevis Suevosque ab Cheruscis, injuriis incursionibusque prohibere: ad ejus initium silvae Suevos
adventum Romanorum exspectare constituisse.*

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum
esse videtur, de Galliae Germaniaeque moribus, et quo
differant hae nationes inter sese, proponere. In Gallia non 2
solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis domibus factiones sunt:
earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur, quorum ad arbitrium
judiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat.
Idque ejus rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis 3
ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumvenire non patitur, neque, aliter si
faciant, ullam inter suos habent auctoritatem. Haec eadem
ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates
in partes divisae sunt duas.

XII. Quum Caesar in Galliam venit, alterius factionis
principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi quum per se
minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in
Aeduis magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque
Ariovistum sibi adjunxerant eosque ad se magnis jacturis
pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus 2
factis secundis atque omni nobilitate Aeduorum interfecta,
tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium
ab Aeduis ad se transducerent obsidesque ab iis principum
filios acciperent et publice jurare cogerent, nihil se contra
Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim
occupatam possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi
causa Romam ad senatum profectus, infecta re redierat. 3
Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus
Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per
Caesarem comparatis, (quod hi, qui se ad eorum amicitiam
aggregaverant, meliore conditione atque aequiore imperio se
uti videbant) reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum
Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesarem 4
gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo
modo cum Aeduis conjungi poterant, se Remis in clientelam
dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam et 5
repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res
erat, ut longe principes haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt

numero atque honore, genera sunt duo: nam plebes paene
servorum habetur loco, quae per se nihil audet et nullo adhi-
betur consilio. Plerique, quum aut aere alieno aut magnitu-
dine tributorum aut injuria potentiorum premuntur, sese in
servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt jura,
2 quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alte-
rum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis in-
tersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones
interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus
disciplinae causa concurrit, magnoque ii sunt apud eos ho-
3 nore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatis-
que constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes
facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, iidem
decernunt; praemia poenasque constituunt: si qui aut pri-
vatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis in-
4 terdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus
ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum
habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque
defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant:
5 neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus com-
municatur. His autem omnibus Druidibus praeest unus,
qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si
qui ex reliquis excellit dignitate, succedit: at, si sunt plures
pares, suffragio Druidum allegitur, nonnunquam etiam armis
de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus
Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, consi-
6 dunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui contro-
versias habent, conveniunt eorumque decretis judiciisque
parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam
translata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam
rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa pro-
ficiscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa
una cum reliquis pendunt; militiae vacationem omniumque
rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et
sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus
2 propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum
ediscere dicuntur: itaque annos nonnulli vicenos in disci-
plina permanent. Neque fas esse existimant, ea literis
mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque
3 rationibus Graecis utantur literis. Id mihi duabus de cau-
sis instituisse videntur; quod neque in vulgum disciplinam
efferri velint, neque eos, qui discant, literis confisos, minus
memoriae studere: quod fere plerisque accidit, ut praesidio
literarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant.
4 In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed
ab aliis post mortem transire ad alios: atque hoc maxime
5 ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa

praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et juventuti transdunt.

XV. Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus atque aliquod bellum incidit, (quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur; atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus
morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro
victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro
vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter
deorum immortalium numen placari arbitrantur: publiceque
ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani 2
magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus
membra vivis hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, 3
qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed quum
ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia
descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorum artium ferunt,
hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur.
Post hunc, Apollinem et Martem et Jovem et Minervam: de 2
his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem;
Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia transdere; Jovem imperium coelestium tenere,
Martem bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent; quae 3
superaverint, animalia capta immolant; reliquas res in unum
locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstru- 4
ctos tumulos locis consecratis conspicari licet: neque saepe
accidit, ut neglecta quispiam religione aut capta apud se
occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei
supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant, idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium
finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae in- 2
stitutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos,
nisi quum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint,

palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili aetate in publico, in conspectu patris assistere turpe ducunt.

XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum tem-
2 porum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem: et quum pater familiae, illustriore loco natus, decessit, ejus propinqui conveniunt, et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est,
3 igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paullo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis re-
2 bus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant; quaeque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine differunt: nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint, ne-
2 que sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus juvantur, Solem et Vulcanum et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt.
3 Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires nervosque confir-
4 mari putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturae non student, majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit; neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierint, quantum et quo loco visum est, agri attribuunt atque anno post alio transire

cogunt. Ejus rei multas afferunt causas; ne, assidua con- 2
suetudine capti, studium belli gerundi agricultura com-
mutent; ne latos fines parare studeant potentioresque hu-
miliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora
atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae
cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur;
ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque
opes cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est, quam latissimas
circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium
virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque
quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tu-
tiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato.
Quum bellum civitas aut illatum defendit aut infert, magi- 2
stratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant
potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis ma-
gistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos
jus dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia nullam 3
habent infamiam, quae extra fines cujusque civitatis fiunt;
atque ea juventutis exercendae ac desidiae minuendae causa
fieri praedicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio 4
dixit, se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur; con-
surgunt ii, qui et causam et hominem probant suumque
auxilium pollicentur, atque ab multitudine collaudantur:
qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum
numero ducuntur omniumque iis rerum postea fides dero-
gatur. Hospites violare fas non putant: qui quaque de 5
causa ad eos venerint, ab injuria prohibent sanctosque ha-
bent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

XXIV. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli
virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum
multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mit-
terent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca 2
circum Hercyniam silvam, (quam Eratostheni et quibusdam
Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appel-
lant,) Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt.
Quae gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet sum- 3
mamque habet justitiae et bellicae laudis opinionem: nunc
quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani,
permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur. Gallis 4
autem provinciae propinquitas et transmarinarum rerum
notitia multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim
assuefacti superari multisque victi proeliis, ne se quidem
ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Hujus Hercyniae silvae, quae supra demonstrata
est, latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim
aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt.
Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus 2

rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit: neque quisquam est hujus Germaniae, qui se aut adisse ad initium ejus silvae dicat, quum dierum iter
3 LX processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint: ex quibus, quae maxime differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

XXVI. Est bos cervi figura, cujus a media fronte inter aures unum cornu exsistit, excelsius magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quae appellantur alces. Harum est consimilis capreis figura et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt mutilaeque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis causa procumbunt, neque, si quo afflictae casu conciderint, eri-
2 gere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant atque ita, paullum modo reclinatae, quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt atque una ipsae concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri appellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum et magna velocitas: neque homini neque ferae, quam conspexerint, parcunt.
2 Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes atque hoc genere venationis exercent; et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt
3 laudem. Sed assuescere ad homines et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti, possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXIX. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit; atque in extremo ponte

turrim tabulatorum quattuor constituit, praesidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Vol- 2
catium Tullum adolescentem praefecit: ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, (per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, milibusque amplius D in longitudinem patet,) L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re mi- 2
litari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nuntius afferretur: sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo 3
factum est, quod, aedificio circumdato silva, (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates,) comites familiaresque ejus angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum 4
quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum et ad vitandum, multum fortuna valuit.

XXXI. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, [clam] dimissis per agros nuntiis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in conti- 2
nentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, 3
qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam judicaret: nihil se de bello cogitavisse,
2 nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduatucam
3 contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Auruncülejus hiemandi causa consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum quod superioris anni munitiones integrae mane-
4 bant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis tribus, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praeficit ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios
2 attingunt, proficisci jubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduatucis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem
3 audiebat. Discedens post diem septimum sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio re-
4 linquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si rei publicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur, ut, rursus communicato consilio exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possent.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet; sed omnes in partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita aut locus silvestris aut palus impedita spem
2 praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda, (nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis periculum accidere) sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat, et silvae incertis occul-
3 tisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio

barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circum-
veniendi singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficulta- 4
tibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur,
ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi
ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detri-
mento noceretur. Caesar ad finitimas civitates nuntios di- 5
mittit, omnes ad se evocat spe praedae, ad diripiendos
Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius
miles periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa,
pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus
undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur,
diesque appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impe-
dimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in 2
bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci potuit.
Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus
erat nulla, quae parvam modo causam timoris afferret. Trans 3
Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones atque
ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum duo milia
Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex
fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus. Transeunt 4
Rhenum navibus ratibusque, XXX milibus passuum infra
eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque ab Cae-
sare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga
dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cujus sunt cupi-
dissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda longius procedunt: 5
non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvae moran-
tur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt: profectum
longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt.
Atque unus ex captivis, *Quid vos*, inquit, *hanc miseram ac* 6
*tenuem sectamini praedam, quibus licet jam esse fortuna-
tissimis? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes
suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidii tan-
tum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam
egredi extra munitiones audeat.* Oblata spe, Germani, quam 7
nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam
contendunt, usi eodem duce, cujus haec indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies prae-
ceptis Caesaris summa diligentia milites in castris conti-
nuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem
egredi passus esset, septimo die diffidens, de numero dierum
Caesarem fidem servaturum, quod longius eum progressum
audiebat, neque ulla de reditu ejus fama afferebatur; simul
eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obses-
sionem appellabant, si quidem ex castris egredi non liceret,
nullum ejusmodi casum exspectans, quo, novem oppositis
legionibus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis
hostibus, in milibus passuum III offendi posset; quinque

cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter
2 et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in
castris ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui hoc spatio
dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo una mittuntur:
magna praeterea multitudo calonum, magna vis jumentorum,
quae in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore et casu Germani equites
interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu
ab decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius
sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appro-
pinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent merca-
2 tores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes
nostri re nova perturbantur ac vix primum impetum cohors
in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes
partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre portas
nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque
3 defendit. Totis trepidatur castris atque alius ex alio causam
tumultus quaerit: neque quo signa ferantur, neque quam in
partem quisque conveniat, provident. Alius capta jam castra
pronuntiat; alius, deleto exercitu atque imperatore, victores
barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco re-
ligiones fingunt, Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in
4 eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore
omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex ca-
ptivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere
nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex ma-
nibus dimittant.

XXXVIII. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius
Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cujus
mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem jam quin-
2 tum cibo caruerat. Hic, diffisus suae atque omnium saluti,
inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque
in summo rem esse discrimine: capit arma a proximis atque
in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones ejus co-
hortis, quae in statione erat: paullisper una proelium susti-
3 nent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus:
aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito,
reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere
audeant speciemque defensorum praebeant.

XXXIX. Interim confecta frumentatione, milites nostri
clamorem exaudiunt; praecurrunt equites, quanto sit res in
2 periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae per-
territos recipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti
ad tribunum militum centurionesque ora convertunt: quid
ab his praecipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin
3 rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati,
oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas

longius discessisse ex captivis cognoverant: postea, despecta
paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurrunt: hinc
celeriter dejecti se in signa manipulosque conjiciunt: eo
magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut ce- 2
leriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint
castra; et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos
servari posse confidunt: alii, ut in jugo consistant atque
eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant mi- 3
lites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque
inter se cohortati, duce C. Trebonio equite Romano, qui
eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolu-
mesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti
calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur.
At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei 4
militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio
permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam,
quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari
potuerunt; sed, se in castra recipere conati, iniquum in
locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex infe- 5
rioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in
superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante
partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes
conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus, 6
praeter spem incolumis in castra pervenit; pars a barbaris
circumventa periit.

XLI. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod
nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea
praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese re-
ceperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, 2
ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad
castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi
Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupa- 3
verat, ut, paene alienata mente, deletis omnibus copiis
equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent, neque in-
columi exercitu Germanos castra oppugnaturos fuisse conten-
derent. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

XLII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum,
quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus,
ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum
fortunam in repentino hostium adventu potuisse indicavit;
multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque
castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum ma- 2
xime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio
Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad
castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium
obtulerint.

XLIII. Caesar, rursus ad vexandos hostes profectus,

magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes
2 dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium
3 inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris ac silvis aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret, non majore equitum praesidio, quam quattuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit; et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia
2 pronuntiata, more majorum supplicium sumpsit. Nonnulli judicium veriti profugerunt; quibus quum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Trevirorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER SEPTIMUS.

Quieta Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede:

de senatusque consulto certior factus, ut omnes juniores
Italiae conjurarent, delectum tota provincia habere instituit.
Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Ad- 2
dunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere
videbatur, *retineri urbano motu Caesarem neque in tantis
dissensionibus ad exercitum venire posse.* Hac impulsi
occasione, qui jam ante se populi Romani imperio subjectos
dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire in-
cipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis silve- 3
stribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte; hunc
casum ad ipsos recidere posse demonstrant; miserantur
communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac
praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis
periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis
rationem habendam dicunt, priusquam eorum clandestina
consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id 4
esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, au-
deant ex hibernis egredi, neque imperator sine praesidio
ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare
interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque,
quam a majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, *se nullum
periculum communis salutis causa recusare, principesque ex
omnibus bellum facturos pollicentur; et quoniam in prae-
sentia obsidibus inter se cavere non possint, ne res effe-
ratur, ut jurejurando ac fide sanciatur*, petunt, *collatis
militaribus signis, (quo more eorum gravissimae caerimo-
niae continentur,) ne, facto initio belli, ab reliquis deseran-
tur.* Tum, collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab om- 2
nibus, qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio
disceditur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Coneto-
duno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo
concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi
constiterant, in his C. Fusium Citam, honestum equitem
Romanum, qui rei frumentariae jussu Caesaris praeerat,
interficiunt bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes 2
Galliae civitates fama perfertur: nam, ubi major atque
illustrior incidit res, clamore per agros regionesque signifi-
cant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt; ut
tum accidit. Nam quae Genabi oriente sole gesta essent,
ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum au-
dita sunt; quod spatium est milium circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius,
Arvernus, summae potentiae adolescens, (cujus pater prin-
cipatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, quod
regnum appetebat, ab civitate erat interfectus,) convocatis
suis clientibus, facile incendit. Cognito ejus consilio, ad 2

arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque
principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant,
expellitur ex oppido Gergovia: non destitit tamen atque in
3 agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coacta
manu, quoscunque adit ex civitate, ad suam sententiam
perducit: hortatur, ut communis libertatis causa arma ca-
piant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus
paullo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis
appellatur; dimittit quoquoversus legationes; obtestatur, ut
4 in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones,
Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes reliquosque
omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu
5 ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus
his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum
ad se celeriter adduci jubet, armorum quantum quaeque
civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit: in
6 primis equitatui studet. Summae diligentiae summam im-
perii severitatem addit; magnitudine supplicii dubitantes
cogit: nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus
tormentis necat: leviore de causa, auribus desectis aut
singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis
documento et magnitudine poenae perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium
Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum
2 in Rutenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus
adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos
mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias
sustinere possint. Aedui de consilio legatorum, quos Caesar
ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque sub-
3 sidio Biturigibus mittunt. Qui quum ad flumen Ligerim
venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi
morati neque flumen transire ausi, domum revertuntur
legatisque nostris renuntiant, se Biturigum perfidiam veritos
revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen
transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circum-
4 sisterent Id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt,
an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non
videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu
statim se cum Arvernis conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, quum jam
ille urbanas res virtute Cn. Pompeji commodiorem in sta-
tum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam pro-
fectus est. Eo quum venisset, magna difficultate afficie-
2 batur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam
si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere
proelio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum con-
tenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur,
suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus, in Rutenos missus,
eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges
et Gabalos, ab utrisque obsides accipit, et, magna coacta
manu, in provinciam Narbonem versus eruptionem facere
contendit. Qua re nuntiata, Caesar omnibus consiliis ante-
vertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo 2
quum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis pro-
vincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Nar-
bonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit: partem
copiarum ex provincia supplementumque, quod ex Italia
adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt,
convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Lucterio et
remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat,
in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos 2
ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive
iter impediebat: tamen discussa nive sex in altitudinem
pedum atque ita viis patefactis, summo militum labore ad
fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, 3
quod se Cevenna ut muro munitos existimabant ac ne sin-
gulari quidem unquam homini eo tempore anni semitae
patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint,
vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant.
Celeriter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem per- 4
feruntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque
obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus
diripi patiatur; praesertim quum videat, omne ad se bellum
translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Bituri-
gibus movet in Arvernos versus.

IX. At Caesar, biduum in iis locis moratus, quod haec
de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per
causam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit;
Brutum adolescentem iis copiis praeficit; hunc monet, ut
in omnes partes equites quam latissime pervagentur: daturum
se operam, ne longius triduo ab castris absit. His consti- 2
tutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus,
Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem
multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque
nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones
contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam
de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate prae-
curreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, 3
priusque omnes in unum locum cogit, quam de ejus adventu
Arvernis nuntiari posset. Hac re cognita, Vercingetorix 4
rursus in Bituriges exercitum reducit atque inde profectus
Gergoviam, Bojorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio
victos Caesar collocaverat Aeduisque attribuerat, oppugnare
instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Aeduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret,
2 ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu, praemittit ad Bojos, qui de suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Bojos proficiscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit idque biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, DC obsides dari
2 jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit: ipse, ut quam primum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur: qui, tum primum allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent,
3 comparabant. Huc biduo pervenit: castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in
4 armis excubare jubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nuntiata, Caesar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itinerum
5 angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum [Biturigum, positum in via,] Noviodunum op-
2 pugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret, suaeque vitae consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet.
3 Parte jam obsidum transdita, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est,
4 qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppi-

dani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt; clamore sub-
lato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt.
Centuriones in oppido quum ex significatione Gallorum novi 5
aliquid ab his iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis
portas occupaverunt suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi jubet proe-
liumque equestre committit: laborantibus jam suis Germanos
equites circiter CD submittit, quos ab initio secum habere
instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, 2
atque in fugam conjecti, multis amissis, se ad agmen rece-
perunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, com-
prehensos eos, quorum opera plebem concitatam existima-
bant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt.
Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod 3
erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque
agri fertilissima regione, profectus est, quod, eo oppido
recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum
confidebat.

XIV. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellau-
noduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium con-
vocat. Docet *longe alia ratione esse bellum gerendum,* 2
atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum,
ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur: id esse 3
facile, quod equitatu ipsi abundent et quod anni tempore
subleventur: pabulum secari non posse; necessario dispersos
hostes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus
deleri posse. Praeterea salutis causa rei familiaris com- 4
moda negligenda; vicos atque aedificia incendi oportere
hoc spatio, a Boja quoquo versus, quo pabulandi causa
adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppe- 5
tere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus
subleventur: Romanos aut inopiam non laturos, aut magno
cum periculo longius ab castris progressuros: neque inter-
esse, ipsosne interficiant impedimentisne exuant, quibus
amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi 6
oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint
periculo tuta; neu suis sint ad detractandam militiam re-
ceptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus
praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba vide- 7
antur, multo illa gravius aestimare debere, liberos, conjuges
in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse
accidere victis.

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die
amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in
reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspici- 2
untur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen
hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope explorata victoria,
celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de

Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi.
3 Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, *ne pulcher-*
rimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et
ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur:
facile se loci natura defensuros dicunt, *quod, prope ex*
omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum ha-
4 *beat et perangustum aditum.* Datur petentibus venia, dis-
suadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus
ipsorum et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei
deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus sub-
sequitur et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum,
2 ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per certos explo-
ratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum age-
3 rentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes
nostras pabulationes frumentationesque observabat, disper-
sosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur
magnoque incommodo afficiebat: etsi, quantum ratione pro-
videri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis tempo-
ribus diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar,
quae intermissa a flumine et a palude aditum, ut supra
diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere,
turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura
2 prohibebat. De re frumentaria Bojos atque Aeduos adhortari
non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non
multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod
civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt,
3 consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto
exercitu, tenuitate Bojorum, indiligentia Aeduorum, incendiis
aedificiorum usque eo, ut complures dies milites frumento
caruerint et, pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam
famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita, populi
Romani majestate et superioribus victoriis indigna. Quin
etiam Caesar quum in opere singulas legiones appellaret et,
si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem
4 diceret; universi ab eo, *ne id faceret,* petebant: *sic se*
complures annos illo imperante meruisse, ut nullam igno-
miniam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se
ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reli-
quissent: praestare omnes perferre acerbitates, quam non
civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent,
5 *parentarent.* Haec eadem centurionibus tribunisque militum
mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

XVIII. Quum jam muro turres appropinquassent, ex
captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumpto pabulo
castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum equitatu
expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insi-

diarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum
venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte 2
silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi
celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros
impedimentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias
omnes in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re
nuntiata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri
jussit.

XIX. Collis erat, leniter ab infimo acclivis: hunc ex
omnibus fere partibus palus difficilis atque impedimenta cin-
gebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pon- 2
tibus, Galli fiducia loci continebant generatimque distributi
in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custo-
diis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Ro-
mani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco
superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope
aequo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem
conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare
cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum 3
suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum
proelii exposcentes, edocet, *quanto detrimento et quot viro-
rum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum
sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum
recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi
eorum vitam sua salute habeat cariorem.* Sic milites con- 4
solatus eodem die reducit in castra; reliquaque, quae ad
oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, quum ad suos redisset, proditionis
insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod
cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas
copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta oppor-
tunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut
sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle
Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio: tali modo
accusatus ad haec respondit: *Quod castra movisset, factum* 2
*inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Ro-
manos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se
ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque
in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem,
quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli disce-
dentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum
impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes
videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani* 3
*si casu intervenerint, fortunae; si alicujus indicio vocati,
huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco
superiore cognoscere et virtutem despicere potuerint; qui,
dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Impe-* 4
rium se ab Caesare per proditionem nullum desiderare,

quod habere victoria posset, quae jam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intelligatis, inquit, *a me sincere pro-*
5 *nuntiari, audite Romanos milites.* Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. Hi, jam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, *milites se esse legionarios* dicunt: *fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum dedu-*
6 *cere. Haec*, inquit, *a me*, Vercingetorix, *beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, cujus opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame paene consumptum videtis; quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.*

XXI. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat; quod facere in eo consuerunt, cujus orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem nec de ejus fide dubitandum; nec majore ratione bellum administrari
2 posse. Statuunt, ut decem milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae atque ad omnia imitanda atque efficienda, quae ab quoque
2 tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant, quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant.
3 Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adaequabant; et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur moenibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. Muris autem omnibus Gallicis haec fere forma est. Trabes directae, perpetuae in longitudinem, paribus intervallis distantes inter se binos pedes, in solo collocantur; hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis

effarciuntur. His collocatis et coagmentatis alius insuper 2
ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur neque
inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis,
singulae singulis saxis interjectis, arte contineantur. Sic
deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo
expleatur. Hoc quum in speciem varietatemque opus deforme 3
non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos
ordines servant; tum ad utilitatem et defensionem urbium
summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis
et ab arietate materia defendit, quae, perpetuis trabibus
pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque
perrumpi neque distrahi potest.

XXIV. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites,
quum toto tempore luto, frigore et assiduis imbribus tardarentur,
tamen continenti labore omnia haec superaverunt
et diebus XXV aggerem, latum pedes CCCXXX, altum pedes
LXXX, exstruxerunt. Quum is murum hostium paene con- 2
tingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque
cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur:
paullo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare
aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque
tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque
latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam ma- 3
teriem de muro in aggerem eminus jaciebant, picem reliquasque
res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut,
quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix
ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae 4
semper legiones pro castris excubabant pluresque partitis
temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii
eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque
interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum
concurreret.

XXV. Quum in omnibus locis, consumpta jam reliqua
parte noctis, pugnaretur semperque hostibus spes victoriae
redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium
videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animum
advertebant semperque ipsi recentes defessis succederent,
omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam
arbitrarentur: accidit, inspectantibus nobis, quod, dignum
memoria visum, praetermittendum non existimavimus. Quidam 2
ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis
transditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, scorpione
ab latere dextro transjectus examinatusque concidit.
Hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo 3
munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato
altero, successit tertius et tertio quartus; nec prius ille est
a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam, restincto aggere
atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante
2 et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus perpetua, quae intercedebat, Romanos ad insequendum
3 tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, quum matres familiae repente in publicum procurrerunt flentesque, projectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret.
4 Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Caesar, promota turri directisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari jussit et, quid
2 fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

XXVIII. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur,
2 acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus, pars, jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec
3 fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Genabensi caede et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XXXX milium, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem
4 pervenerunt. Quos ille, multa jam nocte, silentio ex fuga excepit, (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur,) ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato consolatus cohor-

tatusque est; *ne se admodum animo demitterent, neve per-
turbarentur incommodo: non virtute neque in acie vicisse
Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis,
cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes* 2
*secundos rerum proventus exspectent: sibi nunquam pla-
cuisse, Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet;
sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia re-
liquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se
celeriter majoribus commodis sanaturum. Nam quae ab* 3
*reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia ad-
juncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum,
cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere:
idque se prope jam effectum habere. Interea aequum esse,* 4
*ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire
instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus susti-
nere possent.*

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, maxime quod
ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque
se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat:
plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod,
re integra, primo incendendum Avaricum, post deserendum
censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae 2
auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, in-
commodo accepto, in dies augebatur: simul in spem veniebant 3
ejus affirmatione de reliquis adjungendis civitatibus, primum-
que eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt
animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae
imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix
animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum
principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei ido- 2
neos homines deligebat, quorum quisque aut oratione sub-
dola aut amicitia facillime capi posset. Qui Avarico expu-
gnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul ut 3
deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum
militum civitatibus, quem et quam ante diem in castra ad-
duci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus
in Gallia numerus, conquiri et ad se mitti jubet. His rebus 4
celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim
Teutomatus, Olliviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater
ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equi-
tum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad
eum pervenit.

XXXII. Caesar, Avarici complures dies commoratus
summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus,
exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme 2
confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vo-
caretur et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex

paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt oratum, *ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem, quod, quum singuli magistratus antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat.*
3 *Horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis; cujus frater Valetiacus proximo*
4 *anno eundem magistratum gesserit. Civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum; suas cujusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat; id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate.*

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam conjuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit; et quod legibus Aeduorum his, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit senatumque omnem, et quos
2 inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset doceretur que, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renuntiatum, quum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum imperium deponere coegit; Convictolitanem, qui per sacerdotes more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur atque, omnibus omissis his rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent equitatumque omnem et peditum milia X sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret, exercitum in duas partes divisit; IV legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; VI ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit: equi-
2 tatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

XXXV. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu

fereque e regione castra poneret, dispositis exploratoribus,
necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in
magnis Caesaris difficultatibus res, ne majorem aestatis par-
tem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum
Elaver vado transiri solet. Itaque ne id accideret, silvestri 2
loco castris positis, e regione unius eorum pontium, quos
Vercingetorix rescindendos curàverat, postero die cum dua-
bus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omni-
bus impedimentis, ut consueverat, misit, captis quartis qui-
busque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur.
His, quam longissime possent, progredi jussis, quum jam ex 3
diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum, iis-
dem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pon-
tem reficere coepit. Celeriter effecto opere legionibusque 4
transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias
revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam volun-
tatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam
pervenit equestrique proelio èo die levi facto, perspecto
urbis situ, quae posita in altissimo monte omnes aditus
difficiles habebat, de expugnatione desperavit; de obsessione
non prius agendum constituit, quam rem frumentariam ex-
pedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte 2
positis, mediocribus circum se intervallis separatim singu-
larum civitatium copias collocaverat; atque omnibus ejus
jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem spe-
ciem praebebat: principesque earum civitatium, quos sibi
ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad
se jubebat convenire, seu quid communicandum, seu quid
administrandum videretur: neque ullum fere diem intermit-
tebat, quin equestri proelio, interjectis sagittariis, quid in
quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat 3
e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie
munitus atque ex omni parte circumcisus; quem si tenerent
nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibituri
hostes videbantur: sed is locus praesidio ab iis non nimis
firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Caesar, ex castris 4
egressus, prius quam subsidio ex oppido veniri posset, de-
jecto praesidio potitus loco, duas ibi legiones collocavit fos-
samque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad
minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam
singuli commeare possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convicto-
litanis Aeduus, cui magistratum assignatum a Caesare de-
monstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibus-
dam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Lita-
vicus atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes.
Cum iis praemium communicat hortaturque, *ut se liberos* 2

et imperio natos meminerint: unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat: ejus auctoritate reliquas contineri: qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnulla se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit: sed plus communi libertati tribuere: cur enim potius Aedui de suo jure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos, veniant?
3 Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, quum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere
4 ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Caesarem praecurrerent. Reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, quum milia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans, *Quo proficiscimur*, inquit, *milites?*
2 *Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit: principes civitatis, Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditionis, ab Romanis indicta causa interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor,*
3 *quae gesta sunt, pronuntiare.* Producuntur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: *omnes equites Aeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex*
4 *media caede profugisse.* Conclamant Aedui et Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. *Quasi vero*, inquit ille, *consilii sit res ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt, atque*
5 *hos latrones interficiamus.* Ostendit cives Romanos, qui ejus praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit; ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuntios tota civitate Aeduorum dimittit; eodem mendacio de caede equitum et principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

XXXIX. Eporedorix Aeduus, summo loco natus adolescens et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar, sibi ab Divitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim
2 ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio, et

in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitane,
alter pro Coto summis opibus pugnaverant. Ex iis Epore- 3
dorix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad
Caesarem defert; orat, *ne patiatur, civitatem pravis ado-
lescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere,
quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum ho-
stibus conjunxerint, quorum salutem neque propinqui ne-
gligere, neque civitas levi momento aestimare posset.*

XL. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar,
quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla
interposita dubitatione legiones expeditas quattuor equita-
tumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tem-
pore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate
videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus duabus ca- 2
stris praesidio relinquit. Fratres Litavici quum comprehendi
jussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus 3
milites, *ne necessario tempore itineris labore permoveantur,*
cupidissimis omnibus, progressus milia passuum XXV, agmen
Aeduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum moratur
atque impedit, interdicitque omnibus, ne quemquam inter-
ficiant. Eporedorigem et Viridomarum, quos illi interfectos 4
existimabant, inter equites versari suosque appellare jubet.
Iis cognitis et Litavici fraude perspecta, Aedui manus ten-
dere, deditionem significare et projectis armis mortem de-
precari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus 5
more Gallorum nefas est etiam in extrema fortuna deserere
patronos, Gergoviam profugit.

XLI. Caesar, nuntiis ad civitatem Aeduorum missis,
qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli in-
terficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem
datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites, 2
ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt;
summis copiis castra oppugnata demonstrant, quum crebro
integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defa-
tigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo
esset eisdem in vallo permanendum; multitudine sagittarum
atque omnis generis telorum multos vulneratos: ad haec
sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu
eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque
vallo addere et se in posterum diem similem ad casum pa-
rare. His rebus cognitis, Caesar summo studio militum ante 3
ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui, primis
nuntiis ab Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spa-
tium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et 2
temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut
levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium
Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt.

Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis plebemque ad fu-
rorem impellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem pudeat
4 reverti. M. Aristium tribunum militum, iter ad legionem
facientem, data fide ex oppido Cabillono educunt: idem
facere coguut eos, qui negotiandi causa ibi constiterant.
5 Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt;
repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque
interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim nuntio allato, omnes eorum milites in
potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium, nihil publico
factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis
decernunt; Litavici fratrumque bona publicant; legatos ad
2 Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recu-
perandorum suorum causa: sed, contaminati facinore et
capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos
pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello
inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant.
3 Quae tametsi Caesar intelligebat, tamen, quam mitissime
potest, legatos appellat: *nihil se propter inscientiam levi-
tatemque vulgi gravius de civitate judicare, neque de sua*
4 *in Aeduos benevolentia deminuere.* Ipse, majorem Galliae
motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur,
consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet ac
rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio, nata ab
timore defectionis, similis fugae videretur.

XLIV. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene
gerendae rei. Nam quum minora in castra operis perspi-
ciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus
tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix
prae multitudine cerni poterat. Admiratus quaerit ex per-
fugis causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus
2 confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Caesar
per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope
aequum; sed hinc silvestre et angustum, qua esset aditus
ad alteram oppidi partem: huic loco vehementer illos timere,
nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si
alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni
exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum
locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum
turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paullo tumultuosius
2 omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum
impedimentorum ex castris mulorumque produci eque iis
stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum
3 specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet. His paucos
addit equites, qui latius ostentationis causa vagarentur. Longo
circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Haec procul
ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra;

neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legio- 4
nem unam eodem jugo mittit, et paullo progressam inferiore
constituit loco silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio
atque omnes illo ad munitionem copiae transducuntur. Vacua 5
castra hostium Caesar conspicatus, tectis insignibus suorum
occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido
animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit
legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri
vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne
studio pugnandi aut spe praedae longius progrediantur: quid
iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate
posse vitari: occasionis esse rem, non proelii. His rebus 6
expositis signum dat et ab dextera parte alio ascensu eodem
tempore Aeduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie atque initio ascensus,
recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus
aberat: quicquid huic circuitus ad molliendum clivum acces-
serat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in 2
longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis
sex pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, prae-
duxerant Galli atque, inferiore omni spatio vacuo relicto,
superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis
castris compleverant. Milites, dato signo, celeriter ad mu- 3
nitionem perveniunt eamque transgressi, trinis castris poti-
untur. Ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teu-
tomatus, rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus,
ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata,
vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum
eriperet.

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar
receptui cani jussit legionisque decimae, qua tum erat co-
mitatus, signa constitere. At reliquarum milites legionum, 2
non exaudito tubae sono, quod satis magna valles interce-
debat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare
praeceptum, retinebantur: sed elati spe celeris victoriae et
hostium fuga superiorumque temporum secundis proeliis,
nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute con-
sequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam
muro oppidi portisque appropinquarent. Tum vero ex omni- 3
bus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, re-
pentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse
existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matres familiae de 4
muro vestem argentumque jactabant et, pectoris fine pro-
minentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi
parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem
atque infantibus abstinerent. Nonnullae, de muris per manus
demissae, sese militibus transdebant. L. Fabius, centurio 5
legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat,

excitari se Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit. Eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum ab Romanis teneri, praemissis equitibus, magno
2 concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenisset, matres familiae, quae paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt.
3 Erat Romanis nec loco nec numero aequa contentio: simul et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Caesar, quum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.

L. Quum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Aedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte
2 alio ascensu manus distinendae causa miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio quique una murum ascenderant, circum-
3 venti atque interfecti de muro praecipitantur. M. Petrejus, ejusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, *Quoniam*, inquit, *me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate*
4 *gloriae adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate: vobis consulite.* Simul in medios hostes irrupit, duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, *Frustra*, inquit, *meae vitae subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt: proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.* Ita pugnans post paullulum concidit ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centu-
rionibus amissis, dejecti sunt loco: sed intolerantius Gallos
insequentes legio X tardavit, quae pro subsidio paullo aequiore
loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exce- 2
perunt, quae, ex castris minoribus eductae, cum T. Sextio
legato locum ceperant superiorem. Legiones, ubi primum
planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt.
Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones re- 3
duxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Caesar, concione advocata, temeritatem
cupiditatemque militum reprehendit, *quod sibi ipsi judica-
vissent, quo procedendum aut quid agendum videretur; ne-
que signo recipiendi dato constitissent, neque ab tribunis mi-
litum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas
loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum, sine
duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam
victoriam dimissiset, ne parvum modo detrimentum in con-
tentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere* 2
*eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castro-
rum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi
tardare potuisset; tanto opere licentiam arrogantiamque
reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria
atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in
milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi
magnitudinem desiderare.*

LIII. Hac habita concione et ad extremum oratione con-
firmatis militibus, *ne ob hanc causam animo permoverentur,
neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tri-
buerent;* eadem de profectione cogitans, quae ante senserat,
legiones ex castris eduxit, aciemque idoneo loco constituit.
Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, 2
levi facto equestri proelio atque eo secundo, in castra ex-
ercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis 3
ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos
confirmandos factum existimans, in Aeduos castra movit.
Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad flumen
Elaver pontem refecit atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis appel-
latus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos
Aeduos profectum: opus esse, et ipsos praecedere ad con-
firmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Aeduo- 2
rum perspectam habebat atque horum discessu admaturari
defectionem civitatis existimabat: tamen eos retinendos non
censuit, ne aut inferre injuriam videretur aut dare timoris
aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in 3
Aeduos merita exponit: *quos et quam humiles accepisset,
compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis,
imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis;*

et quam in fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimittit.

LV. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas
Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides
Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus
impedimentorum magnam partem contulerat: huc
magnum numerum equorum, hujus belli causa in Italia
2 atque Hispania coemptum, miserat. Eo quum Eporedorix
Viridomarusque venissent et de statu civitatis cognovissent,
Litavicum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum
apud eos maximae auctoritatis, Convictolitanem magistratum
magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad
Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice
missos; non praetermittendum tantum commodum existima-
3 verunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo
negotiandi aut itineris causa convenerant, pecuniam atque
equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad
magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se
teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis,
incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt,
reliquum flumine atque incendio corruperunt; ipsi ex
finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad
ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis injiciendi
timoris causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria
Romanos excludere [aut adductos inopia ex provincia exclu-
4 dere] possent. Quam ad spem multum eos adjuvabat, quod
Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri
videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi
censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut
2 prius, quam essent majores eo coactae copiae, dimicaret.
Nam ut commutato consilio iter in provinciam converteret,
ut nemo non tum quidem necessario faciundum existimabat,
quum infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna
viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod
Agendico, Labieno atque iis legionibus, quas una miserat,
3 vehementer timebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque
nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad
Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate
opportuno, ut brachia modo atque humeri ad
sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu,
qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo aspectu
perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque
in agris et pecoris copiam nactus, repleto iis rebus exercitu,
iter in Senonas facere instituit.

LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus

eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici,
ut esset impedimentis praesidio, cum quattuor legionibus
Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, positum in
insula fluminis Sequanae. Cujus adventu ab hostibus cognito, 2
magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa
imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui, prope confectus
aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad
eum est honorem evocatus. Is quum animum advertisset, 3
perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque
illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque
aggere paludem explere atque iter munire conabatur. Post- 2
quam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris
tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula Se-
quanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Depre- 3
hensis navibus circiter L celeriterque conjunctis, atque eo
militibus impositis et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars ad bellum erat evocata, sine contentione
oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus
hostes resciderant, exercitum transducit et secundo flumine
ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, 4
qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi pontesque
ejus oppidi rescindi jubent: ipsi profecti a palude, in ripis
Sequanae e regione Lutetiae, contra Labieni castra considunt.

LIX. Jam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur:
jam de Aeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere
et Ligeri Caesarem, inopia frumenti coactum, in provinciam
contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduo- 2
rum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere
atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus tanta
rerum commutatione longe aliud sibi capiendum consilium,
atque antea senserat, intelligebat: neque jam, ut aliquid
acquireret, proelioque hostes lacesseret, sed ut incolumem
exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera 3
ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet
opinionem virtutis, instabant, alteram Camulogenus parato
atque instructo exercitu tenebat: tum legiones, a praesidio
atque impedimentis interclusas, maximum flumen distinebat.
Tantis subito difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium
petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum consilio convocato, cohortatus,
ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent,
naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit et, prima confecta vigilia, quattuor milia
passuum secundo flumine silentio progredi ibique se exspectari

2 jubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum
esse existimabat, castris praesidio relinquit: quinque ejusdem
legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis
3 adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit
etiam lintres: has, magno sonitu remorum incitatas, in eandem
partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus, cum
tribus legionibus cum locum petit, quo naves appelli jusserat.

LXI. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut
omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna
subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus
equitatusque, equitibus Romanis administrantibus,
2 quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno
fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur, in castris Romanorum
praeter consuetudinem tumultuari et magnum ire
agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem
parte exaudiri et paullo infra milites navibus transportari.
3 Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire
legiones atque omnes perturbatos defectione Aeduorum fugam
parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt.
4 Nam et praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu
Metiosedum versus missa, quae tantum progrederetur, quantum
naves processissent, reliquas copias contra Labienum
duxerunt.

LXII. Prima luce et nostri omnes erant transportati,
et hostium acies cernebatur. Labienus, milites corhortatus,
*ut suae pristinae virtutis et tot secundissimorum proeliorum
memoriam retinerent atque ipsum Caesarem, cujus ductu
saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existi-*
2 *marent,* dat signum proelii. Primo concursu ab dextro cornu,
ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam
conjiciuntur: ab sinistro, quem locum duodecima legio
tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent,
tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat su-
3 spicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus
suis aderat atque eos cohortabatur. At incerto etiam nunc
exitu victoriae, quum septimae legionis tribunis esset nuntiatum,
quae in sinistro cornu gererentur, post tergum
hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo
quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi
4 omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus.
At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relicti,
quum proelium commissum audissent, subsidio suis
ierunt collemque ceperunt, neque nostrorum militum victo-
5 rum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus
permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu
sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur
Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant:
inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

LXIII. Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, 2 ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii transdatur; et re in controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitu- 3 dinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri afuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur: quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, 4 se dejectos principatu; queruntur fortunae commutationem et Caesaris in se indulgentiam requirunt: neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summae spei adolescentes, Eporedorix et Viridomarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides: denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV milia numero, celeriter convenire jubet: peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris jactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis 2 rebus, Aeduis Segusianisque, qui sunt finitimi provinciae, X milia peditum imperat: huc addit equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedorigis bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus 3 clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, 2 sua sponte cum finitimis proelio congressi, pelluntur, et C. Valerio Donotauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes 3 equitatu superiores esse intelligebat et, interclusis omnibus

itineribus, nulla re ex provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant.
4 Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati, con-
2 veniunt. Magno horum coacto numero, quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium provinciae ferri posset, circiter milia passuum X ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit:
3 convocatisque ad concilium praefectis equitum, *venisse tempus victoriae*, demonstrat: *fugere in provinciam Romanos Galliaque excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici: majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. Proinde in agmine impeditos*
4 *adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter confici non posse: si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis, suae saluti consulant, et*
5 *usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo majore faciant animo, copias se omnes pro castris*
6 *habiturum et terrori hostibus futurum.* Conclamant equites, *sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit.*

LXVII. Probata re atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duae se acies ab duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine
2 iter impedire coepit. Qua re nuntiata, Caesar suum quoque equitatum, tripartito divisum, contra hostem ire jubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus: consistit agmen: impedimenta
3 inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque converti jubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat,
4 et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti,
5 se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes: tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur, Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui post defectionem Litavici

pedestribus copiis praefuerat; et Eporedorix, quo duce ante
adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias
suas, ut pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam,
quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriter-
que impedimenta ex castris educi et se subsequi jussit.
Caesar, impedimentis in proximum collem deductis duabusque 2
legionibus praesidio relictis, secutus, quantum diei tempus
est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo
agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Per- 3
specto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua
maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus
ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIX. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum
edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non videretur.
Cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina sublue-
bant. Ante id oppidum planities circiter milia passuum III
in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles,
medioeri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum
cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem 2
spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant
fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant.
Ejus munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus
XI milium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant 3
posita ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdiu
stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret: haec
eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, fit equestre proelium in ea pla-
nitie, quam intermissam collibus III milia passuum in lon-
gitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab
utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos 2
submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito
irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito,
nostris animus augetur: hostes, in fugam conjecti, se ipsi
multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis
coartantur. Tum Germani acrius usque ad munitiones se- 3
quuntur Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam
transire et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones
Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non 4
minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur:
veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant:
nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix
portas jubet claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis,
compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis
perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu
dimittere. Discedentibus mandat, *ut suam quisque eorum
civitatem adeat omnesque, qui per aetatem arma ferre possint,*

2 *ad bellum cogant.* Sua in illos merita proponit obtestaturque,
ut suae salutis rationem habeant, neu se, de communi
libertate optime meritum, hostibus in cruciatum dedant:
quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX
una secum interitura demonstrat: *ratione inita, frumentum*
se exigue dierum XXX habere, sed paullo etiam longius
3 *tolerare posse parcendo.* Iis datis mandatis, qua erat no-
strum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum
dimittit; frumentum omne ad se referri jubet; capitis poenam
4 iis, qui non paruerint, constituit. Pecus, cujus magna erat
ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit; frumentum
parce et paullatim metiri instituit; copias omnes, quas pro
oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus
auxilia Galliae exspectare et bellum administrare parat

LXXII. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis,
Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum XX
directis lateribus duxit, ut ejus solum tantundem pateret,
quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones
ab ea fossa passus CD reduxit: id hoc consilio, (quoniam
tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum
corpus corona militum cingeretur,) ne de improviso aut
noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu
2 tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc inter-
misso spatio, duas fossas, XV pedes latas, eadem altitudine
perduxit: quarum interiorem, campestribus ac dimissis locis,
3 aqua ex flumine derivata complevit. Post eas aggerem ac
vallum XII pedum exstruxit: huic loricam pinnasque adjecit,
grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum
atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent; et turres
toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari et frumentari
et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis,
quae longius ab castris progrediebantur: ac nonnunquam
opera nostra Galli tentare atque eruptionem ex oppido plu-
2 ribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec
rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero
militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum
aut admodum firmis ramis abscisis atque horum delibratis
ac praeacutis cacuminibus, perpetuae fossae, quinos pedes
3 altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi et ab infimo
revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini
erant ordines, conjuncti inter se atque implicati; quo qui
4 intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. Hos cippos
appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem
dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur,
5 paullatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites
feminis crassitudine, ab summo praeacuti et praeusti, de-
mittebantur, ita ut non amplius digitis quattuor ex terra

eminerent: simul confirmandi et stabiliendi causa singuli ab
infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis
ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur.
Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes 6
distabant. Id ex similitudine floris lilium appellabant.
Ante haec taleae, pedem longae, ferreis hamis infixis, totae
in terram infodiebantur, mediocribusque intermissis spatiis,
omnibus locis disserebantur, quos stimulos nominabant.

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit
aequissimas pro loci natura, XIV milia passuum complexus,
pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra
exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine,
si ita accidat ejus discessu, munitionum praesidia circumfundi
possent: neu cum periculo ex castris egredi cogantur,
dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum
jubet.

LXXV. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio
principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent,
ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum
numerum cuique civitati imperandum, ne, tanta multitudine
confusa, nec moderari nec discernere suos nec frumentandi
rationem habere possent. Imperant Aeduis atque eorum 2
clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus,
[Brannoviis,] milia XXXV; parem numerum Arvernis, adjunctis
Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio
Arvernorum esse consuerunt; Senonibus, Sequanis,
Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia;
Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et
Turonis et Parisiis et Helviis; Suessonibus, Ambianis, Me- 3
diomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina
milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Bellocassis,
Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis et
Bojis XXX; universis civitatibus, quae Oceanum attingunt
quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, (quo
sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes,
Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli) sex. Ex his Bellovaci 4
suum numerum non contulerunt, quod se suo nomine atque
arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam
imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio,
pro ejus hospitio bina milia miserunt.

LXXVI. Hujus opera Commii, ita ut antea demonstravimus,
fideli atque utili superioribus annis erat usus in
Britannia Caesar: quibus ille pro meritis civitatem ejus
immunem esse jusserat, jura legesque reddiderat atque
ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universae Galliae 2
consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis
recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria
moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum

incumberent, coactis equitum VIII milibus et peditum circiter
CCXL. Haec in Aeduorum finibus recensebantur numerusque
inibatur: praefecti constituebantur: Commio Atrebati, Viri-
domaro et Eporedorigi, Aeduis, Vergasillauno Arverno,
consobrino Vercingetorigis, summa imperii transditur. Iis
delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum
4 administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam
proficiscuntur: neque erat omnium quisquam, qui aspectum
modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur; prae-
sertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur,
foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita
die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumpto omni
frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto,
2 de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis
dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires
suppeterent, eruptionem censebant, non praetereunda videtur
oratio Critognati propter ejus singularem ac nefariam cru-
3 delitatem. Hic summo in Arvernis ortus loco et magnae
habitus auctoritatis, *Nihil,* inquit, *de eorum sententia dicturus*
sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant;
neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhi-
4 *bendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem pro-*
bant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pri-
stinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista
mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse.
Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui
5 *dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam pro-*
barem, (nam apud me tantum dignitas potest,) si nullam
praeterquam vitae nostrae jacturam fieri viderem; sed in
consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad
6 *nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum milibus*
LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque
nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveri-
bus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio
exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum ne-
glexerint; nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecilli-
tate animi, omnem Galliam prosternere et perpetuae servi-
7 *tuti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum*
fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis
ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri
putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis, omni
aditu praesepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum
adventum; cujus rei timore exterriti diem noctemque in
8 *opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod*
nostri majores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonum-
que fecerunt; qui in oppida compulsi ac simili inopia sub-
acti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum vide-

*bantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus transdiderunt.
Cujus rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis
causa institui et posteris prodi pulcherrimum judicarem.
Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri,* 9
*magnaque illata calamitate, finibus quidem nostris aliquando
excesserunt atque alias terras petierunt; jura, leges, agros,
libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud,
aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles
potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibus-
que considere atque his aeternam injungere servitutem?
Neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quodsi* 10
*ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis;
respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta,
jure et legibus commutatis, securibus subjecta, perpetua
premitur servitute.*

LXXVIII. Sententiis dictis constituunt, ut, qui valetu-
dine aut aetate inutiles sint bello, oppido exeedant atque
omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam
descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat
atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis sub-
eundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, 2
cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad
munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus preci-
bus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo juvarent.
At Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXIX. Interea Commius et reliqui duces, quibus sum-
ma imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam
perveniunt et, colle exteriore occupato, non longius M pas-
sibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equi- 2
tatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in lon-
gitudinem III milia passuum patere demonstravimus, com-
plent pedestresque copias paullum ab eo loco abditas in locis
superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus 3
in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio
inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Ita-
que productis copiis ante oppidum considunt, et proximam
fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad
eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX, Caesar, omni exercitu ad utramque partem
munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque
locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proe-
lium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quae sum- 2
mum undique jugum tenebant, despectus; atque omnium
militum intenti animi pugnae proventum exspectabant. Galli
inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae
interjecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et
nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures 3
de improviso vulnerati proelio excedebant. Quum suos pugna

superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore
4 et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte ac turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt eosque propulerunt: quibus in fugam conjectis: sagittarii circumventi interfecti-
5 que sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, maesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres muni-
2 tiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare reliquaque, quae ad oppugnationem per-
3 tinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt: fundis, librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent.
4 Prospectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius, legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos summittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo ac turribus
2 transjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris
3 eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli,
2 quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat

a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem cir-
cuitus opere circumplecti non potuerant nostri necessarioque
paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Haec
C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus, legati, cum
duabus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores 3
regionibus, duces hostium LX milia ex omni numero deli-
gunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem
habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se
constituunt; adeundi tempus definiunt, quum meridies esse
videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex 4
quattuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt.
Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub
lucem itinere, post montem se occultavit militesque ex no-
cturno labore sese reficere jussit. Quum jam meridies ap- 5
propinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstra-
vimus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestres
munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese
ostendere coeperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspi-
catus, ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos,
falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert.
Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter atque omnia 2
tentantur: qua minime visa pars firma est, huc concurritur.
Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile
pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit 3
clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum
periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim
plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes
perturbant.

LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque
in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit.
Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo
maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint muni- 2
tiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinue-
rint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad supe-
riores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum
demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium
magnum habet momentum. Alii tela conjiciunt; alii testu- 3
dine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt.
Agger, ab universis in munitionem conjectus, et ascensum
dat Gallis, et ea, quae in terram occultaverant Romani,
contegit: nec jam arma nostris nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum
cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si su-
stinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet;
id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, 2
ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum
fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores,

desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex ascensu tentant. Huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt: falcibus vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus sex, post eum aliis septem C. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, inte-
2 gros subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes quattuor ex proximo castello deducit; equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes
3 adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis undequadraginta cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiorem, quid faciundum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proe-
2 lium committunt. Utrimque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, omissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Se-
3 dulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se
4 incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent.
5 De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, *id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa* demonstrat; *et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua*
2 *Romanis satisfacere, seu vivum transidere velint.* Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Jubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit; eo
3 duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit.

XC. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter XX milia Aeduis Arvernisque reddit. T. Labienum duabus cum legio- 2
nibus et equitatu in Sequanos proficisci jubet: huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium et L. Minucium Basilum cum duabus legionibus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium 3
Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabilloni et Matiscone in Aeduis ad Ararim rei frumentariae causa collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus literis Caesaris cognitis, Romae dierum XX supplicatio indicitur.

INCERTI AUCTORIS

AULI HIRTII, UT VIDETUR,

COMMENTARIORUM CÆSARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVUS.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non 2
comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui, novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus sus- 3
ceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commenta-

*riorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum re-
rum scriptoribus deesset; adeoque probantur omnium judi-
cio, ut praercpta, non praebita facultas scriptoribus vi-*
4 *deatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum,
est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate, nos
etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus.
Erat autem in Caesare quum facultas atque elegantia sum-
ma scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum*
5 *explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexan-
drino atque Africano bello interessem: quae bella quam-
quam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota; tamen
aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione
nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi.*
6 *Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo,
ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae
subeo, quod me judicio cujusquam existimem posse cum
Caesare comparari. Vale.*

I. Omni Gallia devicta, Caesar quum a superiore ae-
state nullum bellandi tempus intermisisset, militesque
hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; com-
plures eodem tempore civitates renovare belli consilia nun-
2 tiabantur conjurationesque facere. Cujus rei verisimi-
lis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset,
neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse
Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore
inissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum ha-
biturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda:
non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam,
si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar
M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse cum
equitatus praesidio pridie Kal. Januarias ab oppido Bibracte
proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus
Aeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit
2 legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad
impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copio-
sissimos agros Biturigum inducit: qui quum latos fines et
complura oppida haberent, unius legionis hibernis non po-
tuerant contineri, quin bellum pararent conjurationesque
facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod impa-
ratis disjectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo
rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam con-
fugere in oppida possent: namque etiam illud vulgare in-
cursionis signum hostium, quod incendiis aedificiorum in-
telligi consuevit, Caesaris id erat interdicto sublatum: ne
2 aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, de-
ficeretur, aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum

milibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum
effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut
privatis hospitiis confisi aut societate consiliorum, confugerant.
Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; 3
nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de do-
mestica salute cogitandi: qua celeritate et fideles amicos
retinebat et dubitantes terrore ad conditiones pacis addu-
cebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi vi-
derent clementia Caesaris reditum patere in ejus amicitiam,
finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides atque
in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui
brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intole-
randis, studiosissime permanserant in labore, ducenos se-
stertios, centurionibus II milia nummum praedae nomine
condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis,
ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi quum jus diceret, 2
Bituriges ad eum legatos mittunt auxilium petitum contra
Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re 3
cognita, quum non amplius X et VIII dies in hibernis esset
commoratus, legiones XIV et VI ex hibernis ab Arare educit;
quas ibi collocatas explicandae rei frumentariae causa su-
periore commentario demonstratum est. Ita cum duabus
legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, cala-
mitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque,
quae tolerandae hiemis causa constitutis repente exiguis ad
necessitatem aedificiis incolebant, (nuper enim devicti com-
plura oppida dimiserant,) dispersi profugiunt. Caesar erum- 2
pentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum
subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra
ponit, atque in tecta partim Gallorum, partim quae, con-
jectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia,
erant inaedificata, milites contegit: equites tamen et auxi-
liarios pedites in omnes partes mittit, quascunque petisse
dicebantur hostes: nec frustra: nam plerumque magna praeda
potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis diffi- 3
cultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco
diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempe-
statibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa
suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Caesar tempore anni difficillimo quum satis haberet
convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasce-
retur, quantumque in ratione esset, exploratum haberet,
sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse con-
flari; C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat,
in hibernis Genabi collocavit: ipse, quum crebris legationibus 2
Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos

omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate, exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem
3 socios optime de re publica meritos accipere: legionem ex hibernis evocat rursus XI, literas autem ad C. Fabium mittit, uti in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore in vicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur, castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium
2 consilia cognosceret. Equites officio functi renuntiant, paucos in aedificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum,) sed qui speculandi gratia essent remissi.
3 A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodve esset consilium eorum, inveniebat, *Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas locum castris excelsum in silva, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ulteriores*
4 *silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent; paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas*
5 *propinqua et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si (ut dicebatur) Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur;*
6 *si majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua tum disjecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.*

VIII. Quae Caesar consentientibus pluribus quum cognovisset, atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contempta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII et IX habebat, summae spei delectaeque juventutis XI, quae, octavo jam stipendio functa, tamen collatione reliquarum nondum
2 eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque

consilio advocato, rebus iis, quae ad se essent delatae,
omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte
hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum,
agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII, IX ante
omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum
agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus
esse consuevit) cogeret undecima, ne majoris multitudinis
species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent.
Hac ratione paene quadrato agmine instructo, in conspectum 3
hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

IX. Quum repente instructas velut in acie certo gradu
legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem
plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo, sive
subito adventu, seu exspectatione nostri consilii; copias
instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, 2
etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem
hostium, valle intermissa magis in altitudinem depressa,
quam late patente, castra castris hostium confert. Haec 3
imperat vallo pedum XII muniri coronisque loriculam pro
ratione ejus altitudinis inaedificari, fossam duplicem pedum
quinum denum lateribus directis deprimi, turres crebras
excitari in altitudinem III tabulatorum, pontibus transjectis
constratisque conjungi, quorum frontes viminea loricula
munirentur, ut hostis a duplici fossa duplici propugnatorum
ordine defenderetur: quorum alter ex pontibus, quo tutior
altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permitteret;
alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset,
ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque
turres imposuit.

X. Hujus munitionis duplex erat consilium. Namque
et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam
barbaris allaturum; et, quum pabulatum frumentatumque
longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione
ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque 2
procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur:
quam tamen paludem nonnunquam aut nostra
auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes
insequebantur, aut vicissim hostes, eandem transgressi, nostros
longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabula- 3
tionibus, id quod accidere erat necesse, quum raris disjectisque
ex aedificiis pabulum conquireretur, ut impeditis
locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi
mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris afferebat,
tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque
eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum
arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui
tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen
Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Caesar, quum animum adverteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a majore exercitu posse; literas ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio Legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita cum III legionibus magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod quum quotidie fieret ac jam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci, delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos aggrederentur.
2 Cujus mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque ii, quum repente hostium equites animum advertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt
3 circumdati. Quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum: qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat,
4 neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto, nostrique detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque
2 fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, quum constantius universi paludem transissent paucisque resistentibus interfectis pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti; perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli
3 pudore coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidiores essent.

XIV. Compluribus diebus iisdem in castris consumptis, quum propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum,

cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem
Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus
inferiores, aut iuermes habebant unaque reliqua impedimenta.
Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, 2
(magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos
consuevit) oppressi luce, copiis armatorum vias pro suis
instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent,
quam longius agmen impedimentorum suorum processisset.
At Caesar neque resistentes aggrediundos, neque cedentes 3
tanto collis ascensu lacessendos judicabat; neque non usque
eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo
barbari, militibus instantibus, non possent. Ita quum palude 4
impedita a castris castra dividerentur, quae transeundi dif-
ficultas celeritatem insequendi tardare posset, atque id jugum,
quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret,
mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret;
pontibus palude constrata, legiones transducit celeriterque
in summam planitiem jugi pervenit, quae declivi fastigio
duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis, 5
ad ultimum jugum pervenit aciemque eo loco constituit, unde
tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari, confisi loci natura, quum dimicare non
recusarent, si forte Romani subire collem conarentur paulla-
timque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi
perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia 2
cognita, Caesar, viginti cohortibus instructis castrisque eo
loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones
pro vallo instructas collocat: equites frenatis equis in statio-
nibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum 3
paratos viderent, neque pernoctare aut diutius permanere
sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi
inierunt. ***Fasces, uti consederant,*** [namque in acie sedere Gal- 4
los consuesse superioribus commentariis declaratum est] ***stra-
mentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia,
per manus inter se transditos, ante aciem collocaverunt,
extremoque tempore diei, signo pronuntiato, uno tempore
incenderunt.*** Ita continens flamma copias omnes repente 5
a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari
vehementissimo cursu refugerunt.

XVI. Caesar, etsi discessum hostium animum advertere
non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium quum
fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas
mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in
eodem loco subsistere hostis atque elicere nostros in locum
conaretur iniquum, tardius procedit. Equites quum intrare 2
fumum et flammam densissimam timerent, ac, si qui cupidius
intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equo-
rum, insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis

3 dederunt. Ita fuga, timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento milia non amplius X progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde quum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia VI peditum delegisse equitesque ex omni numero M, quos in insidiis eo loco collocarat, quem in locum propter copiam frumenti ac pabuli Romanos pabulatum mis-
2 suros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidia consuerat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi quum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt.
2 Nostri, explorato hostium consilio, ad proeliandum animo atque armis parati, quum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque
3 in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt, quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Quum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur, neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo proeliante, ex silvis. Fit magna contentione
2 diversum proelium. Quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coegit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi constanter proeliantur.
3 Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones crebrique eodem tempore et nostris et hostibus
4 nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequicquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant,

iis ipsi tenebantur: victi tamen perculsique, majore parte 5
amissa, quo fors tulerat, consternati profugiunt, partim silvis
petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a nostris acriter
insequentibus conficiuntur: quum interim nulla calamitate
victus Correus excedere proelio silvasque petere, aut invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin fortissime
proeliando compluresque vulnerando cogeret elatos iracundia
victores in se tela conjicere.

XX. Tali modo re gesta, recentibus proelii vestigiis
ingressus Caesar, quum victos tanta calamitate existimaret
hostes, nuntio accepto, locum castrorum relicturos, quae
non longius ab ea caede abesse plus minus octo milibus
dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat,
tamen exercitu transducto progreditur. At Bellovaci reli- 2
quaeque civitates, repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant,
omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso
equitatu et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos
existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato,
conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas
ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia
mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos
petuntque, *ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine
dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque
humanitate nunquam profecto esset illaturus: afflictas opes* 2
*equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum peditum
multa milia interisse; vix refugisse nuntios caedis: tamen
magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus; nunquam enim senatum
tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem,
potuisse.*

XXII. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar, *eodem
tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in
sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, causam peccati* 2
*facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere,
ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis
repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere
posset: sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi
ipsi contraxissent.*

XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt,
obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium legati,
quae Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant,
imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat
cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore 2

anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore jus dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates et conjurationem contra Caesarem facere, infidelitatem ejus sine ulla
3 perfidia judicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui cum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem de-
4 lectos idoneos ei tradit centuriones. Quum in colloquium ventum esset et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset; centurio, velut insueta re permotus, vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit.
5 Quum utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar, quum videret, nullam jam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praesens imperium evitandum; plures
2 in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem cum legione XI sibi conjungit; C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam Galliae partem, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus prae-
3 erat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat legionemque XII, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis accidisset, qui
4 repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur, quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto: Labienum cum duabus legionibus in Treviros mittit, quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat, neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, quum magnam

multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum literis
nuntiisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia
Romanorum permanserat, quum pars quaedam civitatis ejus
defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum 2
adventaret atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum
milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum
Lemoni oppugnari, neque infirmas legiones hostibus committere
auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum 3
appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones
conversis, castra Romanorum oppugnare instituit.
Quum complures dies in oppugnatione consumpsisset et,
magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere
potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures
civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, literisque C. Caninii
Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus
cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At 2
Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem
tempore coactus esset et Romanum externum sustinere hostem
et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum
copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen
Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum,
copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum 3
venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat, tamen
doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum
credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros.
Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit equi- 4
tatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum,
quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in
eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut 5
erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen, et fugientes
perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magna praeda,
multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt
in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites praemittit, sic
paratos, ut confligerent atque omne agmen morarentur, dum
consequeretur ipse. Cujus praeceptis ut res gereretur, Q. Atius 2
Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae
vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas
partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit.
Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus 3
sibi peditibus, qui toto agmine subsistentes equitibus suis
contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine: 4
namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, quum
subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi et cupiditate
per se conficiendi proelii fortissime contra pedites
proeliantur; hostesque nihil amplius copiarum accessurum

credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem
2 praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis perculsae barbarorum turmae, perterritae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine,
3 magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo
4 proelio interficiunt. Itaque amplius milibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, quum constaret, Drappeten Senonem, (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatium ascitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum intercceperat) non amplius hominum II milibus ex fuga collectis, provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, (quem superiore commentario, prima defectione Galliae, facere in provinciam impetum voluisse cognitum est:) Caninius legatus cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne de detrimento aut timore provinciae magna infamia, perditorum hominum latrociniis, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent
2 concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteraeque civitates, positae in ultimis Galliae finibus, Oceano conjunctae, quae Armoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus expulsus, errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

XXXII. At Drappes unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent provinciae fines intrare posse, nec jam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum
2 facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, quum Lucterius apud suos cives, quondam integris rebus, multum potuisset semperque auctor novorum consiliorum

magnam apud barbaros auctoritatem haberet oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quo quum confestim C. Caninius venisset animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis ascendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

XXXIV. Quod quum animum adverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam; constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, duobus milibus 2
armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob 3
causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare contatur, ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat praesidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata, considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X milibus, unde paullatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter 2
se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter X silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles 3
castrorum quum sensissent exploratoresque missi, quae agerentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad 4
sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, quum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile

opprimi posse; magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium
2 Drappeti perferret. Sed in experiundo quum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum
3 expeditam ducit. Quum propius hostis arcessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse et proelium
4 commisisse. Qua re coguita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur: confestim cohortes undique impetum faciunt, omnibus aut interfectis aut captis, magna praeda potiuntur: capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius, felicissima re gesta, sine ullo paene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque hoste deleto, cujus timore antea augere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum ad capiendum bellum facultas daretur: ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium
2 animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animum advertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter,
3 omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Caesar contra naturam suam maximo militum concursu, qui ei omnia pericula et detrimenta belli a Gutruato accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris literis Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio per-
2 manerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam judicabat, ne universa Gallia, non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem: quum omnibus Gallis notum sciret, reliquam

esse unam aestatem suae provinciae; quam si sustinere potuis-
sent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum 3
legatum cum legionibus duabus relinquit, qui justis itineribus
se subsequeretur; ipse cum omni equitatu quam potest ce-
lerrime ad Caninium contendit.

XL. Quum contra exspectationem omnium Caesar Uxello-
dunum venisset oppidumque operibus clausum animum ad-
verteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione
posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex
perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare coepit.
Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem 2
cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum
Uxellodunum. Hoc averti loci natura prohibebat: sic enim
in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem
depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis dif- 3
ficilis et praeruptus eo descensus, ut, prohibentibus nostris,
sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque
arduo se recipere possent ascensu. Qua difficultate eorum 4
cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tor-
mentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus
collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos; quorum omnis
postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.

XLI. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquae
prorumpebat, ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo
fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppi- 2
danos quum optarent reliqui, Caesar unus videret; e regione
ejus vineas agere adversus montem et aggeres instruere
coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani 3
enim, loco superiore decurrentes, eminus sine periculo proe-
liabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant,
ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre,
atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore 4
tectos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus
operis sine ullo periculo et sine suspicione hostium facere
licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum IX, collocatur 5
in eo turris X tabulatorum, non quidem quae moenibus
adaequaret, (id enim nullis operibus effici poterat) sed quae
superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis jace- 6
rentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari
oppidani; non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna
hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani cupas sevo, pice,
scindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem
tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo
dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente
in ipsis operibus flamma exstitit. Quaecumque enim per 2
locum praecipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa
comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra

nostri, quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo:
3 res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus nostri; magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammaeque se offerebant.

XLIII. Caesar quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique jubet
2 tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab impugnandis operibus armatos murisque disponunt. Ita nostri fine proelii facto celeriter opera flamma comprehensa partim
3 restinguunt, partim interscindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani et, jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae
4 fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti se transdiderunt.

XLIV. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent; exemplo supplicii deterrendos reliquos
2 existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit; vitam concessit, quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinuit atque ita interiit.
3 Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere,) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre proelium secundum facit; compluribusque Treviris interfectis et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Caesar, quum in omnibus Galliae partibus bene res gestas videret judicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse; Aquitaniam

nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset: cum II legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. Quam 2
rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum 3
praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: quattuor legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio et Q. Tullio legatis: duas in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem regionem conjunctam Oceano continerent: duas reliquas in Lemovicum fines non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies 4
ipse in provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis praemia tribuisset, (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rem publicam fuisset totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius), his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae.

XLVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam quum Antonius in hiberna venisset civitasque Atrebatum in officio maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio praefectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus 2
autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Commii adjungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis, saepius ejus equites aggressus, secunda proelia faciebat. Novissime, quum vehe- 3
mentius contenderetur ac Volusenus, ipsius intercipiendi Commii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset; repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; converseque equo se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt idem omnes ejus equites paucosque nostros 4
convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus transjicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere et conversi hostem pellere. Quod

ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi, vulnerantur, et partim in fuga proteruntur, partim
5 intercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit, graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperarit, obsidibus datis firmat.
6 Unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

---

7 *Scio, Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paullo, C. Marcello Coss. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda conjungendaque huic commentario statui.*

XLIX. Caesar in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine prae-
2 senti periculo susciperet. Itaque honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

L. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris
2 sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paullo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc
3 etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus justam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent: simulque se et honorem suum insequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum coss. creatos,

qui omnem honorem et dignitatem Caesaris exspoliarent; ereptum Sergio Galbae consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum li- 2
beris omnis multitudo obviam procedebat: hostiae omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occubantur, ut vel exspectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Quum omnes regiones Galliae Togatae Caesar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est ibique exercitum lustravit.
T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quo majore commen- 2
datione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum
propter salubritatem existimabat. Ibi quamquam crebro 3
audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari, certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quicquam, neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci; judicabat enim, liberis sententiis Patrum conscriptorum causam suam facile obtineri.
Nam C. Curio, tribunus plebis, quum Caesaris causam digni- 4
tatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et, quoniam Pompeji dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret,
fore eo facto liberam et sui juris civitatem. Neque hoc 5
tantum pollicitus est, sed etiam per se discessionem facere coepit; (quod ne fieret, consules amicique Pompeji jusserunt) atque ita rem moderando discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, quum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompeji et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia
quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus 2
non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde S. C., ut ad bellum Parthicum legio
una a Cn. Pompejo, altera a C. Caesare mitterentur: neque
obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam
Cn. Pompejus legionem primam, quam ad Caesarem miserat,
confectam ex delectu provinciae Caesaris, eam tanquam ex
2 suo numero dedit. Caesar tamen, quum de voluntate adver-
sariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn.
Pompejo legionem remisit et suo nomine XV, quam in Gallia
citeriore habuerat, ex S. C. jubet transdi. In ejus locum
XIII legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex
3 quibus praesidiis XV deducebatur. Ipse exercitui distribuit
hiberna: C. Trebonium cum legionibus quattuor in Belgio
collocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic
enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum
maxima virtus, et Aedui, quorum auctoritas summa esset,
exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

LV. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum
consulem, legiones duas ab se remissas, quae ex S. C. debe-
rent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompejo transditas atque
2 in Italia retentas esse. Hoc facto quamquam nulli erat du-
bium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar
omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinque-
retur, jure potius disceptandi, quam belli gerundi. Con-
tendit . . . .*).

---

*) Desunt reliqua.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO CIVILI.

LIBER PRIMUS.

Literis a C. Caesare consulibus redditis, aegre ab iis impe-
tratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu
recitarentur: ut vero ex literis ad senatum referretur, impe-
trari non potuit. Referunt consules de re publica [in civi- 2
tate]. L. Lentulus consul senatu reique publicae se non
defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere
velint: sin Caesarem respiciant atque ejus gratiam sequan-
tur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium
capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere
se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum.
In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompejo esse in 3
animo, rei publicae non deesse, si senatus sequatur; sin
cunctetur atque agat lenius, nequicquam ejus auxilium, si
postea velit, senatum imploraturum.

II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habe-
batur Pompejusque aderat, ex ipsius ore Pompeji mitti vide-
batur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Mar- 2
cellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de
ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti
et exercitus conscripti essent; quo praesidio tuto et libere
senatus, quae vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui
censebat, ut Pompejus in suas provincias proficisceretur,
ne qua esset armorum causa; timere Caesarem, abreptis ab
eo duabus legionibus, ne ad ejus periculum reservare et
retinere eas ad urbem Pompejus videretur: ut M. Rufus,
qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur:
hi omnes, convicio L. Lentuli consulis correpti, exagitabantur. 3
Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino ne-
gavit. Marcellus, perterritus conviciis, a sua sententia dis-
cessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, 4
minis amicorum Pompeji, plerique compulsi, inviti et coacti

Scipionis sententiam sequuntur: *uti ante certum diem Cae-
sar exercitum dimittat: si non faciat, eum adversus rem
publicam facturum videri.* Intercedit M. Antonius, Q. Cas-
sius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione
tribunorum: dicuntur sententiae graves: ut quisque acer-
bissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis
Caesaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus
ordinis, a Pompejo evocantur. Laudat Pompejus atque in
posterum confirmat; segniores castigat atque incitat.
2 Multi undique ex veteribus Pompeji exercitibus spe prae-
miorum atque ordinum evocantur: multi ex duabus legio-
nibus, quae sunt transditae a Caesare, arcessuntur: com-
pletur urbs et ejus comitium tribunis, centurionibus, evo-
catis. Omnes amici consulum, necessarii Pompeji atque
eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in
senatum coguntur, quorum vocibus et concursu terrentur
infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decer-
4 nendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor, sese itu-
rum ad Caesarem; item L. Roscius praetor, qui de his rebus
eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii
postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiae, ut le-
gati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei
proponant.

IV. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis,
Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae
Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni
magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et regum
appellandorum largitionibus movetur, seque alterum fore
Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat.
2 Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit,
quos se pro necessitudine partiturum cum Pompejo arbitra-
tur; simul judiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui
et potentium, qui in re publica judiciisque tum plurimum
3 pollebant. Ipse Pompejus, ab inimicis Caesaris incitatus,
et quod neminem secum dignitate exaequari volebat, totum
se ab ejus amicitia averterat et cum communibus inimicis
in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affi-
4 nitatis tempore injunxerat Caesari. Simul infamia duarum
legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad
suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma de-
duci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim atque turbate;
nec docendi Caesaris propinquis ejus spatium datur, nec
tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi
juris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, fa-
cultas tribuitur; sed de sua salute septimo die cogitare
coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus

tribuui plebis octavo denique mense suarum actionum respi-
cere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum 2
atque ultimum S. C. quo, nisi paene in ipso urbis incendio
atque in desperatione omnium salutis, latorum audacia nun-
quam ante discessum est: *dent operam consules, praetores,
tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid
res publica detrimenti capiat.* Haec S. C. perscribuntur 3
a. d. VIII. Idus Januarias. Itaque quinque primis diebus,
quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit
Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Caesaris et
de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissime-
que decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis 4
seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ra-
vennae exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa,
si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pom-
pejus eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; se-
natus virtutem constantiamque collaudat; copias suas ex-
ponit; legiones habere sese paratas decem; praeterea
cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem
milites, neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut
sequantur saltem. De reliquis rebus ad senatum refertur: 2
tota Italia delectus habeantur; Faustus Sulla propraetor in
Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompejo detur.
Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus:
Marcellus vero passurum se in praesentia negat. De Fausto 3
impedit Philippus, tribunus plebis: de reliquis rebus S. C.
perscribuntur, provinciae privatis decernuntur, duae consu-
lares, reliquae praetoriae; Scipioni obvenit Syria, L. Domitio
Gallia: Philippus et Marcellus privato consilio praetereuntur,
neque eorum sortes dejiciuntur. In reliquas provincias 4
praetores mittuntur, neque exspectant, quod superioribus
annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur,
paludatique, votis nuncupatis, exeunt [quod ante id tempus
acciderat nunquam]. Consules ex urbe proficiscuntur; lictores-
que habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetu-
statis exempla. Tota Italia delectus habentur, arma impe- 5
rantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur,
omnia divina humanaque jura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites con-
cionatur. *Omnium temporum injurias inimicorum in se*
commemorat, *a quibus seductum ac depravatum Pompejum*
queritur, *invidia atque obtrectatione laudis suae, cujus
ipse honori et dignitati semper faverit adjutorque fuerit.
Novum in re publica introductum exemplum* queritur, *ut* 2
*tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur,
quae superioribus annis armis esset restituta. Sullam, nu-
data omnibus rebus tribunicia potestate, tamen intercessionem*

liberam reliquisse: Pompejum, qui amissa restituisse vi-
3 *deatur, dona etiam, quae ante habuerit, ademisse. Quoties-*
cumque sit decretum, darent magistratus operam, ne
quid res publica detrimenti caperet, (qua voce et
quo S. C. populus Romanus ad arma sit vocatus) factum
in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessione populi,
4 *templis locisque editioribus occupatis.* Atque *haec superio-*
ris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum,
casibus docet. *Quarum rerum illo tempore nihil factum*
ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum po-
5 *pulo agi coeptum, nulla secessio facta.* Hortatur, *cujus*
Imperatoris ductu novem annis rem publicam felicissime
gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Gal-
liam Germaniamque pacaverint, ut ejus existimationem di-
6 *gnitatemque ab inimicis defendant.* Conclamant legionis
XIII, quae aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evo-
caverat; reliquae nondum convenerant) sese paratos esse,
imperatoris sui tribunorumque plebis injurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea
legione proficiscitur, ibique tribunos plebis, qui ad eum con-
fugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat et
subsequi jubet. Eo L. Caesar adolescens venit, cujus pater
2 Caesaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus
rei causa venerat, habere se a Pompejo ad eum privati of-
ficii mandata demonstrat: *velle Pompejum se Caesari pur-*
gatum, ne ea, quae rei publicae causa egerit, in suam con-
tumeliam vertat: semper se rei publicae commoda privatis
necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque pro sua
dignitate debere et studium et iracundiam suam rei publicae
dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne, quum illis
3 *nocere se speret, rei publicae noceat.* Pauca ejusdem ge-
neris addit, cum excusatione Pompeji conjuncta. Eadem
fere atque eisdem rebus praetor Roscius agit cum Caesare,
sibique Pompejum commemorasse demonstrat.

IX. Quae res etsi nihil ad levandas injurias pertinere
videbantur, tamen, idoneos nactus homines, per quos ea,
quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam
Pompeji mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque
ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas contro-
versias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint:
2 *sibi semper rei publicae primam fuisse dignitatem vitaque*
potiorem; doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi
per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque seme-
stri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem
haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc
3 *jacturam honoris sui rei publicae causa aequo animo tu-*
lisse: quum literas ad senatum miserit, ut omnes ab exer-
citibus discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia

*delectus haberi, retineri legiones duas, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae: civitatem esse in armis.
Quonam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere?* 4
Sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati rei publicae causa. Proficiscatur Pompejus in suas provincias; ipsi exercitus dimittant; discedant in Italia omnes ab armis; metus e civitate tollatur; libera comitia atque omnis res publica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque conditionibus fiant et 5
jurejurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompejumque invenit. Postulata Caesaris renuntiat. Illi deliberata re respondent scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum haec erat
summa: *Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet,* 2
exercitus dimitteret: quae si fecisset, Pompejum in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompejumque delectus.

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias et legiones alienas tenere: exercitum Caesaris velle dimitti; delectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque, ante quem diem iturus sit, definire: ut, si peracto Caesaris consulatu Pompejus profectus non esset, nulla ta-
men mendacii religione obstrictus videretur: tempus vero 2
colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit: ipse Arimini cum duabus subsistit ibique delectum habere instituit: Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum praetorem cohortibus quinque tenere, oppidum munire omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat,
mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntate 2
Thermus cohortes ex urbe educit et profugit: milites in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio om-
nium summa voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus co- 3
gnitis, confisus municipiorum voluntatibus Caesar, cohortes legionis XIII ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur: quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat, delectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

XIII. Adventu Caesaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, *sui judicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipes pati*

posse, C. Caesarem, imperatorem bene de re publica meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui. Quorum oratione permotus Attius Varus, praesidium, quod in-
2 troduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere cogunt: commisso proelio, deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius, primipili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeji antea duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repente terror invasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompejo ex S. C. proferendam, protinus, aperto sanctiore aerario, ex urbe profugeret: Caesar enim adventare, jam jamque et adesse ejus equites
2 falso nuntiabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompejus, pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Delectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse
3 omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt delectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati confirmat atque iis equos attribuit et se sequi jussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familias conventus Campani custodiae causa distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus, omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt exercitumque ejus omnibus
2 rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati ve-niunt, quaeque imperaverit, se cupidissime facturos polli-
3 centur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther decem cohortibus tenebat: qui, Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte mili-
4 tum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompejo in agrum Picenum confirmandorum hominum causa: a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit,
5 ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompejanis: in iis Camerino

fugientem Ulcillem Hirrum, cum sex cohortibus, quas ibi in prasidio habuerat, excipit; quibus coactis XIII efficit. Cum 6
iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis et finitimis ab regionibus coegerat.

XVI. Recepto Asculo expulsoque Lentulo, Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui jubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariae causa moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes quinque, praemissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. Ibi 3
cum antecursoribus Caesaris proelio commisso, celeriter Domitiani, a ponte repulsi, se in oppidum receperunt. Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita, Domitius ad Pompejum in Apuliam peritos regionum, magno proposito praemio, cum literis mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: *Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum, in periculum esse venturum.* Interim 2
suos cohortatus, tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera et pro rata parte centurionibus evocatisque.

XVIII. Interim Caesari nuntiatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet; sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis octavae cohortibus quinque. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani et milites obviam gratulantes Antonio exierunt: Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius ad Antonium deductus 3
petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit Attiumque incolumem dimisit. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus 4
munire et ex finitimis municipiis frumentum comportare reliquasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliae delectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum adventu 5
altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem praefecit: reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cujus operis maxima parte

effecta, eodem fere tempore missi ad Pompejum revertuntur.

XIX. Literis perlectis, Domitius dissimulans in concilio pronuntiat, Pompejum celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae capere con-
2 stituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret: res diutius tegi dissimula-
3 rique non potuit. Pompejus enim rescripserat, *sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse; proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret.* Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt: atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur: *obsideri se a Caesare; opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem*
2 *habere.* Ab his primo Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur: post paullo tamen, internuntiis ultro citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga
3 cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumsistunt et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt, *sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere et L. Domitium vivum in ejus potestatem transdere.*

XXI. Quibus rebus cognitis, Caesar etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent: tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit; portas murosque asser-
2 vari jubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant: tribunos militum et praefectos circummittit atque

hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero 5
tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit: tanta erat summa rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur, *velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire.* Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. *Cum eo de* 2
salute sua orat atque obsecrat, sibi ut parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus. Cujus 3
orationem Caesar interpellat: *se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret; ut se et populum Romanum, paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret.*
Cujus oratione confirmatus Lentulus, uti in oppidum reverti 4
liceat, petit; quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

XXIII. Caesar, ubi illuxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii aliique complures adolescentes et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat.
Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque 2
prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis.
Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod ad- 3
vexerat Domitius atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab duumviris Corfiniensibus, Domitio reddit, ne continentior in vita hominum, quam in pecunia, fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompejo in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se 4
dicere jubet atque eo die castra movet, justumque iter conficit, septem omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompejus, iis rebus cognitis, quae erant ad

Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet; servos, pastores armat atque his equos attri-
2 buit: ex iis circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus: quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Bivius Curius, relicto praetore, signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae
3 in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius, Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompeji, quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: *quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse rei publicae et communis salutis, se cum Pompejo colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.*

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus sex pervenit, veteranis tribus, reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat.
2 Reperit, consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompejum remanere Brundisii cum cohortibus viginti: (neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae, in potestatem haberet atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset:) veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum
3 operum haec erat ratio. *Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris jaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquoversus pedum triginta, e regione molis collocabat. Has quaternis ancoris ex quattuor angulis desti-*
4 *nabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates jungebat: has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.*

XXVI. Contra haec Pompejus naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque, multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera disturbaret. Sic

quotidie utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut con- 2
ditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompejum cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata etsi impetus ejus consiliaque tardabat; tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii causa: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompejo colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur: cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo, a col- 4
loquio Caninii digressus, ad Pompejum proficiscitur: paullo post renuntiat, *quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse*. Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi judicat et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta, diebusque in ea re consumptis novem, naves, a consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompejus, sive ope- 2
ribus Caesaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus 3
cratibus terraque inaequat; aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis praeacutis, praesepit. His paratis rebus, 4
milites silentio naves conscendere jubet; expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini, Pompejanorum militum injuriis atque ipsius Pompeji contumeliis permoti, Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeji profectione, concursan- 2
tibus illis atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Caesar scalas parari milites que armari jubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompejus sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae causa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, 3
positis scalis, muros ascendunt; sed moniti a Brundisinis,

ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXIX. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire et Pompejum sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret: tamen ejus rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod, omnibus coactis navibus, Pompejus praesen-
2 tem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeji devincta) auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari se absente nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompeji insequendi rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit; duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant Brundisium-
2 que deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum; in Siciliam Curionem propraetorem sum legionibus quattuor; eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato, Africam sorte Tubero obti-
3 nere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consen-
4 tire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Brutiisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exi-
5 gebat, Quibus rebus paene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, *sese projectum ac proditum a Cn. Pompejo, qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset et, ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset.* Haec in concione questus ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius,
2 Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat, atque eam sua sponte vacuam occupaverat, delectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu ejus provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obti-

nuerat. Hic venientem Uticam navibus Tuberonem portu 3
atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium
exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere
eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis, Caesar, ut reliquum tem-
pus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia
deducit: ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu, inju- 2
rias inimicorum commemorat; docet, *se nullum extraordi-*
narium honorem appetisse; sed exspectato legitimo tempore
consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pa-
teret: latum ab decem tribunis plebis, contra dicentibus
inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina con-
suetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio ab-
sentis haberetur, ipso consule Pompejo: qui si improbasset,
cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi
beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam quum de 3
exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam
dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem
inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se
recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium
exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus 4
praedicat: crudelitatem et insolentiam in circumscribendis
tribunis plebis, conditiones a se latas et expetita colloquia
et denegata commemorat. *Pro quibus rebus orat ac postu-*
lat, rem publicam suscipiant atque una secum administrent:
sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se
rem publicam administraturum. Legatos ad Pompejum 5
de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod
in senatu paullo ante Pompejus dixisset, ad quos legati
mitterentur, iis auctoritatem attribui, timoremque eorum,
qui mitterent, significari: tenuis atque infirmi haec animi
videri: se vero, ut operibus anteire studuerit, sic justitia
et aequitate velle superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis; sed,
qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris causa
pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompejus 2
enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eodem se habi-
turum loco, qui Romae remansissent et qui in castris Cae-
saris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibus-
que extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus tribunus ple-
bis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat reliquasque
res, quascumque agere instituerit, impediat. Cujus cognito 3
consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reli-
quum tempus omittat, infectis iis, quae agere destina-
verat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam
pervenit.

XXXIV. Quo quum venisset, cognoscit, missum in
Hispaniam a Pompejo Vibullium Rufum, quem paucis ante

diebus Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis septem, quas Igilii et in Cosano a privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat: praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompejus erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum
2 suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Caesari clauserant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portas reficiebant.

XXXV. Evocat ad se Caesar Massiliensium quindecim primos: cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: *debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare.* Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbi-
2 trabatur, commemorat. Cujus orationem legati domum referunt, atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: *intelligere se, divisum esse populum Romanum in partes duas: neque sui judicii, neque suarum esse virium decernere, utra pars justiorem habeat causam: principes vero esse earum partium Cn. Pompejum et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit: alter bello victos Sal-*
3 *lyas attribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portibus recipere.*

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi prae-
2 ficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquoversus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt: parum clavis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces com-
3 meatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Caesar legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves
4 longas Arelate numero duodecim facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus triginta, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus tribus, quas Narbone circumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam prae-

mittit, celeriterque Pyrenaeos saltus occupari jubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. Reliquas 2
legiones, quae longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, praesidium ex saltu dejecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompejo missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petrejus et Varro, legati Pompeji, quorum unus tribus legionibus Hispaniam citeriorem, alter a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petrejus ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petrejo, Celtiberis, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter Petrejus per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem gerere.

XXXIX. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreji duae, praeterea scutatae citerioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes circiter octoginta, equitum utriusque provinciae circiter quinque milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat, ad sex milia au- 2
xilia peditum, equitum tria milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato. Hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt. Audierat, Pompejum per Mauritaniam cum legionibus iter in 3
Hispaniam facere confestimque esse venturum: simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit: has exercitui distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos literis nuntiisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes milia passuum quattuor. His pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere atque 2
eadem de causa Pompejani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc 3
quum quotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio proprio legiones Fabianae duae flumen transissent, impedimentaque et omnis equitatus sequeretur: subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petrejo et 4

Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur,
celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque con-
junctum habebat, legiones quattuor equitatumque omnem
5 transjecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus
adventu nuntiato, L. Plancus, qui legionibus praeerat, ne-
cessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque
aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumve-
niri posset. Ita, congressus impari numero, magnos impetus
6 legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus
proelio, signa duarum legionum procul ab utrisque conspi-
ciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris mi-
serat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversa-
riorum occasione et beneficio fortunae ad nostros oppri-
mendos uterentur: quarum adventu proelium dirimitur ac
suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eo biduo Caesar cum equitibus nongentis, quos
sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui
fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus; hunc
2 noctu perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti
castrisque praesidio sex cohortes relinquit atque omnia im-
pedimenta, et postero die omnibus copiis, triplici instructa
acie, ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit:
et ibi paullisper sub armis moratus, facit aequo loco pu-
gnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit
3 et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cogno-
vit, per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab
infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus qua-
dringentis, castra facere constituit: et, ne in opere faciundo
milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere
prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul
videri necesse erat; sed a fronte contra hostem pedum quin-
4 decim fossam fieri jussit. Prima et secunda acies in armis,
ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in
occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum,
quam intelligeretur ab Afranio, castra muniri.

XLII. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones
2 reducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Po-
stero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod
longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem
operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit
legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem
perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra
3 hostem constituit. Afranius Petrejusque, terrendi causa atque
operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices
producunt et proelio lacessunt. Neque idcirco Caesar opus
intermittit, confisus praesidio legionum trium et munitione
4 fossae. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle
progressi, copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo

castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se transduci jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petrejus atque Afranius habebant, planities circiter passuum trecentorum: atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paullo editior: quem si occupasset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones tres ex castris educit, aciemque 2
in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio et, quod prius in tumulum 3
Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLIV. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam pugnae assuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbavit, 2
insuetos hujus generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Caesar, paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem nonam subsidio ducit: hostem, insolenter atque acriter nostros insequentem, supprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites elati studio, dum 2
sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte dire- 3
ctus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent et neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus; 4

quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pu-
gnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis
radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in
eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur atque
5 omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex
castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut in-
tegri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere coge-
batur, ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos
reciperet.

XLVI. Hoc quum esset modo pugnatum continenter
horis quinque nostrique gravius a multitudine premerentur,
consumptis omnibus telis, gladiis destrictis, impetum adversus
montem in cohortes faciunt, paucisque dejectis, reliquos sese
2 convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus ac
nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, fa-
cilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab
utroque latere, etsi dejectis atque inferioribus locis consti-
terat, tamen summum in jugum virtute connititur atque,
inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem no-
stris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est.
3 Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his
Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui propter
eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum
pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis in-
terficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum
centuriones quattuor, milites amplius ducenti.

XLVII. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se
utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod,
quum esse omnium judicio inferiores viderentur, comminus
tamen diu stetissent et nostrorum impetum sustinuissent
et initio locum tumulumque tenuissent, quae causa pugnandi
fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coegissent:
2 nostri autem, quod, iniquo loco atque impari congressi nu-
mero, quinque horis proelium sustinuissent, quod montem
gladiis destrictis ascendissent, quod ex loco superiore terga
vertere adversarios coegissent atque in oppidum compulis-
sent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis
operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo,
quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut
nunquam illis locis majores aquas fuisse constaret: tum
autem ex omnibus montibus nives proluit ac summas ripas
fluminis superavit pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat,
2 uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui
Caesaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est,
quum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio
milium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque
3 omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae

ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare,
neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi
fluminibus reverti, neque maximi comitatus, qui ex Italia
Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus 4
autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hi-
bernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civi-
tates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante
Caesaris adventum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fue-
rat, Caesar superioribus diebus consumpserat: pecora, quod 5
secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum
finitimae civitates longius removerant: qui erant pabulandi
aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusi-
tani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae
consectabantur, quibus erat proclive transnare flumen, quod
consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum
non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat
copia. Multum erat frumentum provisum et convectum su-
perioribus temporibus: multum ex omni provincia compor-
tabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum
omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat
et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non
poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus
est Caesar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis per-
mittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum
perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum
ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod
ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jacieban-
tur; atque erat difficile, eodem tempore rapidissimo flumine
opera perficere et tela vitare.

LI. Nuntiatur Afranio, magnos comitatus, qui iter ha-
bebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo
sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris
magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant 2
praeterea cujusquae generis hominum milia circiter sex cum
servis liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum,
quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine ti-
more iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum
licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum 3
filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant
legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos
opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afra-
nius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis equi-
tibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expe- 4
diunt proeliumque committunt. Hi, dum pari certamine res
geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed,
ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis,

5 sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus
magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim
spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt
eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque
impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit: quae fere res
non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis ti-
2 more ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in sin-
gulos modios annona pervenerat et militum vires inopia
frumenti deminuerat; atque incommoda in dies augebantur;
et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio
ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessa-
riarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus
3 superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad
ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia,
pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimit-
tebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis,
tutabatur.

LIII. Haec Afranius Petrejusque et eorum amici ple-
niora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant.
Multa rumor fingebat, ut paene bellum confectum videretur.
2 Quibus literis nuntiisque Romam perlatis, magni domum
concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi
ex Italia ad Cn. Pompojum proficiscebantur: alii, ut prin-
cipes talem nuntium attulisse; alii, ne eventum belli exspe-
ctasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Quum in his angustiis res esset, atque omnes
viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec
pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves
faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britan-
2 niae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi ma-
teria fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum,
coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu
milia passuum a castris XXII, militesque his navibus flumen
transportat continentemque ripae collem improviso occupat.
3 Hunc celeriter, prius quam ab adversariis sentiatur, com-
munit. Huc legionem postea transjicit; atque ex utraque
parte pontem institutum biduo perficit. Ita comitatus, et
qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit et rem
frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen trans-
jecit, qui, inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos
timore aggressi, quam magnum numerum jumentorum atque
hominum intercipiunt; cohortibusque cetratis subsidio missis,
scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae
praesidio sint; alii, ut venientibus resistant atque eos pro-
pellant: unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra
aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque

interficiunt, incolumesque cum magna praeda eodem ponte
in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi
L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero XVII,
quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, 2
ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum nume-
rum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra
demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pollicitatio-
nibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius at- 3
que has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, com-
plet. Sic, omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad
nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae
ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior navium numero Brutus; sed
delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros antesignanos
centuriones Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris
depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones parave- 2
rant; magnoque numero pilorum, tragularum reliquorumque
telorum se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas
naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pu- 3
gnatum utrimque est fortissime atque acerrime; neque mul-
tum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et mon-
tani, exercitati in armis: atque ii, modo digressi a Massi-
liensibus, recentem eorum pollicitationem animis contine-
bant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis
domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navium et scientia
gubernatorum confisi, nostros eludebant impetusque eorum
excipiebant; et, quoad licebat latiore spatio, producta lon-
gius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus ado-
riri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent,
contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab
scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem monta-
norum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remi- 2
gibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, (qui re-
pente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam
vocabulis armamentorum cognitis,) tum etiam gravitate
et tarditate navium impediebantur: factae enim subito ex
humida materia non eundem usum celeritatis habebant.
Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo 3
singulas binis navibus objiciebant atque injecta manu ferrea,
et retenta utraque nave, diversi pugnabant atque in hostium
naves transcendebant; et, magno numero Albicorum et pa-
storum interfecto, partem navium deprimunt, nonnullas cum
hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die
naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt
novem.

LIX. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul,

perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant, aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere projectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Jacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flu-
2 men Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur, atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et
3 signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompejo per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum triginta in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine
2 efficeret. His paene effectis, magnum in timorem Afranius Petrejusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi iis locis excedere et in Celtiberiam bellum
3 transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis timebant; quae in amicitia manserant, Pompeji magnis affectae beneficiis eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis bellum in hie-
4 mem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere et Octogesam adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, miliaque passuum a castris aberat viginti. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri, legionesque duas flumen Sicorim transducunt castraque muniunt vallo pedum duodecim.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam deduxerat rem, ut equites, etsi

difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare et quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis ad transcundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nuntiabatur et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque, duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus transduxerant,
castra conjungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti 2
equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet; pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo bre-
viore itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab 3
eo missi flumen transeunt et, quum de tertia vigilia Petrejus atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen atque interrumpi: alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli, dein
rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari 2
et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci: centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, *ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere
ea transire flumen, qua transductus esset equitatus.* Quo- 3
rum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una praesidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra
constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi 4
fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit in militibus studii, ut, milium VI ad iter addito circuitu, magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei nonam consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petrejo conspexit, nova re perterritus locis superioribus consistit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio objiciat. Rursus conantes progredi insequitur

2 et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes atque a milibus passuum quinque itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris, praesidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Iberum co-
3 pias transducerent: quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum. Sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias ca-
2 stris educere. Quo cognito, signum dari iubet et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt
3 copiasque in castris continent. Postero die Petrejus cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa
4 cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat, quinque milia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio a Petrejo et Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, *ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sen-*
2 *tirentur.* Alii, *quod pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri; circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni, consulere consuerit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre: quibus rebus coerceri milites et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse.* Haec evicit in consilio sententia et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit: nam, quae itinera ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur.
2 Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae; saxa multis locis praerupta iter impediebant; ut arma per manus necessario transderentur militesque inermi subleva-

tique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed 3
hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum
finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et
frumento prohibere potuissent.

LXIX. Ac primo Afraniani milites visendi causa laeti
ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequebantur,
nec non *necessarii victus inopia coactos fugere
atque ad Ilerdam reverti:* erat enim iter a proposito diversum
contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero 2
eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris
tenuissent multumque eorum opinionem adjuvabat, quod
sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant,
ut non posse diutius inopiam sustinere confiderent. Sed, 3
ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt,
jamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt,
nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin
statim castris exeundum atque occurrendum putarent. Conclamatur
ad arma atque omnes copiae, paucis praesidio relictis
cohortibus, exeunt rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri
prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris
viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus
Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis 2
huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos
petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta
totius exercitus cohortesque, in castris relictas, servare non
possent, quibus, interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri
nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar, atque ex 3
magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem
aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum
agmen premeretur et ante se hostem videret, collem quendam
nactus, ibi constitit. Ex eo loco quattuor cetratorum 4
cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus,
mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare,
eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet
et mutato itinere jugis Octogesam perveniret. Hunc quum 5
obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris,
in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis
equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque
ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero
id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento,
perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum
undique equitatu, quum in loco aequo atque
aperto confligeretur: idque ex omnibus partibus ab eo
flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones tribunique 2

militum, *ne dubitaret proelium committere; omnium esse*
militum paratissimos animos: Afranianos contra multis
rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenis-
sent, quod de colle non decederent, quod vix equitum in-
cursus sustinerent, collatisque in unum locum signis, con-
3 *ferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si ini-*
quitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi
facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec
sine aqua permanere posset.

LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna
et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re fru-
2 mentaria adversarios interclusisset. *Cur etiam secundo*
proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur
optime de se meritos milites? cur denique fortunam peri-
clitaretur? praesertim quum non minus esset imperatoris,
consilio superare, quam gladio. Movebatur etiam misericor-
dia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque
3 *incolumibus rem obtinere malebat.* Hoc consilium Caesaris
a plerisque non probabatur; milites vero palam inter se
loquebantur, *quoniam talis occasio victoriae dimitteretur,*
4 *etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos.* Ille
in sua sententia perseverat et paullulum ex eo loco digre-
ditur, ut timorem adversariis minuat. Petrejus atque Afra-
nius, oblata facultate, in castra sese referunt. Caesar, prae-
sidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso
itinere, quam proxime potest hostium castris castra com-
munit

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati,
quod omnem rei frumentariae fluminisque Iberi spem dimi-
serant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter,
Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent.
Haec consiliantibus eis, nuntiatur, aquatores ab equitatu
2 premi nostro. Qua re cognita, crebras stationes disponunt
equitum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt
cohortes vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt,
ut intra munitionem et sine timore et sine stationibus
aquari possent. Id opus inter se Petrejus atque Afranius
partiuntur, ipsique perficiendi operis causa longius pro-
grediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites collo-
quiorum facultatem, vulgo procedunt et, quem quisque in
castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evo-
2 cat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi per-
territis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere:
deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint com-
missuri; et, quod non ab initio fecerint armaque cum ho-
minibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur.
3 His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreji

atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse,
neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus,
se statim signa translaturos confirmant legatosque de pace
primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. In- 4
terim alii suos in castra invitandi causa adducunt; alii ab
suis abducuntur, adeo ut una castra jam facta ex binis vi-
derentur: compluresque tribuni militum et centuriones ad
Caesarem veniunt seque ei commendant. Idem hoc fit a
principibus Hispaniae, quos illi evocaverant et secum in
castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque 5
quaerebant, per quem quisque eorum aditum commenda-
tionis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens
de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium
legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia; 6
eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vul-
nere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum
suae pristinae lenitatis omnium judicio Caesar ferebat con-
siliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto
opere discedit seque in castra recipit; sic paratus, ut vide-
batur, ut, quicunque accidisset casus, hunc quieto et aequo
animo ferret. Petrejus vero non deserit sese; armat fami- 2
liam; cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque
equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae
causa habere cousuerat, improviso ad vallum advolat, collo-
quia militum interrumpit, nostros repellit ab castris: quos
deprehendit, interficit. Reliqui coeunt inter se, et repen- 3
tino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt gladiosque
destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt,
castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt,
et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, de-
fenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petrejus mani-
pulos circuit militesque appellat; *neu se, neu Pompejum
absentem, imperatorem suum, adversariis ad supplicium
transdant*, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. 2
Postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non de-
serturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis
consilium capturos. Princeps in haec verba jurat ipse: 3
idem jusjurandum adigit Afranium: subsequuntur tribuni
militum centurionesque: centuriatim producti milites idem
jurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut
producatur: productos palam in praetorio interficiunt. Sed 4
plerosque hi, qui receperant, celant noctuque per vallum
emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in sup-
plicio, nova religio jurisjurandi, spem praesentis deditionis
sustulit, mentesque militum convertit et rem ad pristinam
belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre, frumenti copiam legionarii nonnullam habebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre; cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem per-
2 fugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paullulum frumenti reliquerant: ibi se reliquum consilium
3 explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos ascendentes protegebant.
2 Quum vallis aut locis declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela conjiciebant: tum magno erat
3 in periculo res. Relinquebatur, ut, quum ejusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere juberent magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles universi demitterent atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent.
4 Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paullatim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt, ut tum accidit. Milia enim progressi quattuor, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera
2 deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta ejusdem

diei et, spem nacti morae, discessu nostrorum equitum, iter
facere incipiunt. Qua re animum adversa, Caesar relictis
legionibus subsequitur, praesidio impedimentis paucas cohor-
tes relinquit: hora decima subsequi pabulatores equitesque
revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris 3
officium revertitur: pugnatur acriter ad novissimum agmen,
adeo ut paene terga convertant: compluresque milites, etiam
nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Caesaris
atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum
locum castris, neque ad progrediendum data facultate, con-
sistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo loco
castra ponunt. Sed iisdem de causis Caesar, quae supra
sunt demonstratae, proelio amplius non lacessit et eo die
tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad
insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent.
Illi enim, adverso vitio castrorum, tota nocte munitiones
proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero 3
die a prima luce faciunt totumque in ea re diem consumunt.
Sed, quantum opere processerant et castra protulerant, tanto
aberant ab aqua longius et praesenti malo aliis malis re-
media dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur
ex castris: proximo die, praesidio in castris relicto, uni-
versas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo.
His eos suppliciis male haberi Caesar et necessariam subire 4
deditionem, quam proelio decertare, malebat: conatur tamen
eos vallo fossaque circumvenire, ut quam maxime repen-
tinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descen-
suros existimabat. Illi, et inopia pabuli adducti, et, quo
essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici
jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consu-
mitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris proces-
serat. Illi impediendae rei, hora circiter octava signo dato,
legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar 2
ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet,
aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque
omnium videri proelium defugisse, magnum detrimentum
afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo 3
minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis,
quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis,
non multum ad summam victoriae juvare poterat; non enim
amplius pedum milibus duobus ab castris castra distabant.
Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad in- 4
cursum atque impetum militum relicta. Si proelium com-
mitteretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga
receptum dabat. Hac de causa constituerat signa inferen-
tibus resistere, prior proelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum quinque; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant: Caesaris triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex quinque legionibus tenebant; has subsidiariae ternae et rursus aliae totidem suae cujusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie; equitatus latera cingebat.
2 Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Caesar nisi coactus proelium non committere; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique in castra discedunt.
3 Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animum adversa, Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flumen transjicit crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Caesari
2 filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: *Non esse aut ipsis, aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompejum conservare voluerint; sed satis jam fecisse officio satisque supplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero, paene ut feras, circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant,* Haec quam potest demississime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: *Nulli omnium has partes vel querimoniae, vel miserationis minus convenisse: reliquos enim omnes suum officium praestitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco et tempore aequo, confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui, injuria etiam accepta suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint: qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint.*
2 *Sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse; ipsos duces a pace abhorruisse, eos neque colloquii neque indutiarum jura servasse, et homines imperitos et per colloquium deceptos crudelissimi interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant et id cupidissime petant, quod*
3 *paullo ante contempserint. Neque nunc se illorum humili-*

tate, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus
rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra
se multos jam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim
sex legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimam-
que ibi conscriptam, neque tot tantasque classes paratas,
neque submissos duces, rei militaris peritos. Nihil horum
ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum,
quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium deside-
rarit. Omnia haec jam pridem contra se parari, in se 4
novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis
praesidia rebus, et duas bellicosissimas provincias absens
tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne
ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos pro-
bati et electi in provincias mittantur: in se aetatis excu-
sationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad
obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod
sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter
gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia do-
mum revertantur exercitumque dimittant. Quae tamen om- 5
nia et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id
agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod ta-
men sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra
se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis exce-
derent exercitumque dimitterent: si id sit factum, nocitu-
rum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse con-
ditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum,
ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid
victi incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis
ferrent. Nam quum de loco et tempore ejus rei contro- 2
versia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi
constiterant, significare coeperunt, *ut statim dimitterentur;*
neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud
tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem 3
verbis disputatum, res huc deducitur, ut ii, qui habeant do-
micilium aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad
Varum flumen dimittantur: ne quid eis noceatur, neu quis
invitus sacramento dicere cogatur a Caesare, cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Va-
rum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit
etiam, ut, *quid quisque eorum in bello amiserit, quae sint*
penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur: militibus,
aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. 2
Quascunque postea controversias inter se milites habuerint,
sua sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petrejus atque
Afranius, quum stipendium ab legionibus paene seditione
facta flagitarentur, cujus illi diem nondum venisse dicerent,
Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod sta-

3 tuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo
biduo demissa, duas legiones suas antecedere, reliquas sub-
sequi jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent;
eique negotio Q. Fufium Calenum legatum praeficit. Hoc
ejus praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum
atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO CIVILI.

LIBER SECUNDUS.

Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus,
qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex
partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere in-
stituit. Una erat proxima portui navalibusque; altera ad
partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare,
2 quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tri-
bus oppidi partibus mari alluitur: reliqua quarta est, quae
aditum habet a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quae
ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita,
3 longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda
opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum
multitudinem ex omni provincia vocat: vimina materiamque
comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in
altitudinem pedum octoginta exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium re-
rum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum,
ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere
2 possent. Asseres enim pedum duodecim, cuspidibus prae-
fixi atque hi maximis ballistis missi, per quattuor ordines
cratium in terra defigebantur. Itaque, pedalibus lignis con-
junctis inter se, porticus integebantur; atque hac agger
3 inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX
aequandi loci causa, facta item ex fortissimis lignis, con-
voluta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides de-
fendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque

turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex 4
oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur, quae facile nostri repellebant milites magnisque ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompejo cum classe navium sedecim, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, pervehitur: appulsisque Messanam navibus atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum navem unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; praemissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant summaque industria armaverant, (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat) piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo in- 2
structa classe, omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, 3
ut invisis, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Naeti idoneum ventum ex portu exeunt et Tauroenta, 4
quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus refecerat diebus atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii atque om- 2
nibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juventus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent et ante simulacra projecti victoriam ab diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, quin in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et

cujusque aetatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso proelio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum praeceptorum, quae paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe
2 capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus injectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis comminus pugnando deficiebant: neque multum cedebant
3 virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris [de improviso] imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus
4 est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraeque ex concursu laborarent; altera vero praefracto rostro tota collaboraret. Qua re animum adversa, quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae pe-
2 riculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe quinque sunt depressae, quattuor captae, una cum Nasidianis profugit:
3 quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam hujus nuntii perferendi gratia, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent, quam primo
2 ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propu-

gnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoquoversus pedes triginta, sed parietum crassitudo pedes quinque. Postea vero, ut 3
est rerum omnium magister usus, hominum adhibita sollertia, inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

IX. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extenta parietum structura tegerentur, ne quid emineret, 2
ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo astruxerunt, supraque cum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt easque axibus religaverunt. Has trabes paullo lon- 3
giores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defendendos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis latericium discuterent. Storias autem ex funibus 4
ancorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas quattuor pedes fecerunt, easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt: quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque 5
munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus 6
exstruebant, rursusque alia prehensione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere 7
ac periculo sex tabulata exstruxerunt fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt, musculum pedum LX longum ex materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt: cujus musculi

2 haec erat forma. Duae primum trabes in solo aeque lon-
gae, distantes inter se pedes quattuor, collocantur inque eis
columellae pedum in altitudinem quinque defiguntur. Has
inter se capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quae
3 musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo super tigna
bipedalia injiciunt eaque laminis clavisque religant. Ad
extremum musculi tectum trabesque extremas quadratas
regulas, quattuor patentes digitos, defigunt, quae lateres,
4 qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato atque
ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatae,
lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro jace-
retur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducun-
5 tur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria
autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centoni-
bus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam
turrim perficiunt subitoque, inopinantibus hostibus, machi-
natione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium ad-
movent, ut aedificio jungatur.

XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam
maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque muro
in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet;
2 et, quicquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vi-
dent, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incen-
dunt easque de muro in musculum devolvunt. Involutae
labuntur, delapsae ab lateribus longuriis furcisque ab opere
3 removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima
saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, con-
vellunt. Musculus ex turri latericia a nostris telis tormen-
tisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur:
4 non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus
jam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repen-
tina ruina pars ejus turris concidit, pars reliqua consequens
procumbebat.

XII. Tum hostes, [turris repentina ruina commoti,
inopinato malo turbati, deorum ira perculsi] urbis direptione
perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi
proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus ten-
dunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli con-
sistit, militesque, aversi a proelio, ad studium audiendi et
2 cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque
pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, *ut ad-
ventus Caesaris exspectetur: captam suam urbem videre,
opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione de-
sistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum
venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio
3 diriperentur.* Docent, *si omnino turris concidisset, non
posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrum-*

perent urbemque delerent. Haec atque ejusdem generis
complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia
fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere
deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relin-
quunt. Indutiarum quodam genere misericordia facto, ad-
ventus Caesaris exspectatur: nullum ex muro, nullum a
nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et dili-
gentiam remittunt. Caesar enim per literas Trebonio ma- 2
gnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pate-
retur; ne gravius permoti milites et defectionis odio et con-
temptione sui et diutino labore omnes puberes interficerent:
quod se facturos minabantur: aegreque tunc sunt retenti,
quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt,
quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur,
videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem
fraudis ac doli quaerunt; interjectisque aliquot diebus, no-
stris languentibus atque animo remissis, subito meridiano
tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore
in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia repo-
sita contectaque essent, portis se foras erumpunt, secundo
magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit 2
ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tor-
menta flammam conciperent et prius haec omnia consume-
rentur, quam, quemadmodum accidisset, animum adverti
posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quae pos- 3
sunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant: fit in hostes
impetus; sed muro sagittis tormentisque fugientes persequi
prohibentur. Illi sub murum se recipiunt ibique musculum 4
turrimque latericiam libere incendunt. Ita multorum men-
sium labor hostium perfidia et vi tempestatis puncto tem-
poris interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero 5
die: eandem nacti tempestatem majore cum fiducia ad alte-
ram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt multumque
ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem 6
nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti,
omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfe-
ctis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, que sunt amissa, multo majore
studio militum administrare et reficere instituit. Nam ubi
tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt,
indutiisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore
perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari posset,
nihil erat reliquum: omnibus arboribus longe lateque in
finibus Massiliensium excisis et convectis, aggerem novi ge-
neris atque inauditum ex latericiis duobus muris, senum
pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem

facere instituerunt, aequa fero latitudine, atque ille conge-
2 stitius ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter
muros, aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae
interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quae firma-
mento esse possint: et, quicquid est contignatum, cratibus
3 consternitur cratesque luto integuntur. Sub tecto miles,
dextera ac sinistra muro tectus, adversus plutei objectu,
operi quaecunque usui sunt, sine periculo supportat. Cele-
riter res administratur: diuturni laboris detrimentum sol-
lertia et virtute militum brevi reconcinnatur: portae, quibus
locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longo-
que spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum
opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eru-
ptioni locus esset, neque quicquam omnino relinqueretur,
2 quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri posset; eo-
demque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab
terra, muro turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis con-
sistendi in suis munitionibus locus non esset, quum paene
inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur
ac tela manu conjicerentur, suorumque tormentorum usum,
quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis inter-
3 ire; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data,
virtute se nostris adaequare non posse intelligunt; ad eas-
dem deditionis conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio, cognitis iis
rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompejanis rebus,
amicissime de Caesare loquebatur: *praeoccupatum sese lega-
tione ab Cn. Pompejo, teneri obstrictum fide: necessitudinem
quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere; neque
se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam
operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga
2 Caesarem totius provinciae.* Haec omnibus ferebat sermo-
nibus, neque se in ullam partem movebat. Postea vero,
quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Pe-
treji cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia
convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consen-
tire omnem citeriorem provinciam; quaeque postea accide-
rant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit;
atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscri-
bebat; se quoque ad motum fortunae movere coepit.

XVIII. Delectum habuit tota provincia; legionibus com-
pletis duabus, cohortes circiter triginta alarias addidit; fru-
menti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item
quod Afranio Petrejoque mitteret; naves longas decem Ga-
ditanis, ut facerent, imperavit; complures praeterea in Hi-
spali faciendas curavit; pecuniam omnem omniaque orna-
2 menta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit. Eo

sex cohortes praesidii causa ex provincia misit; Cajumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit; ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit, *adversa Caesarem* 3
proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis auctoribus, comperisse. Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciae sibi ad rem publicam administrandam HS. CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici modios CXX milia polliceri coegit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitraba- 4
tur, iis graviora onera injungebat praesidiaque eo deducebat; et judicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem adversus rem publicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat; provinciam omnem in sua et Pompeji verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae 5
sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum duabus legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque 6
rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeji beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio tribuno plebis, ipse cum sexcentis equitibus magnis itineribus progreditur edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota 2
provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit. Cohortes duas, 3
quae colonicae appellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes ejecit portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paullo 2
longius literae a Gadibus redduntur, simul atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum

tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallo-
nium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari ser-
3 varent. Hoc inito consilio, denuntiavisse Gallonio, ut sua
sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id
non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum
4 Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera
ex duabus legionibus, quae vernacula appellabatur, ex
castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa su-
stulit seseque Hispalin recepit atque in foro et porticibus
sine maleficio consedit. Quod factum adeo ejus conventus
cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque
5 hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus
Varro, quum itinere converso sese Italicam venturum pro-
misisset, certior ab suis factus est, praeclusas esse portas.
Tum vero, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit,
paratum se esse legionem, cui jusserit, transdere. Ille ad
eum Sex. Caesarem mittit atque huic transdi jubet. Trans-
dita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis
ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est
pecuniae, transdit et, quod ubique habeat frumenti ac na-
vium, ostendit.

XXI. Caesar, concione habita Cordubae, omnibus ge-
neratim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in
sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia
expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infre-
gissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum
centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod
2 eorum consilia sua virtute confirmassent. Pecunias, quas
erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit;
bona restituit iis, quos liberius locutos ac poenam tulisse
cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque prae-
miis, reliquos in posterum bona spe complet, biduumque
3 Cordubae commoratus Gades proficiscitur. Pecunias monu-
mentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam
domum, referri in templum jubet: provinciae Q. Cassium
praeficit; huic quattuor legiones attribuit: ipse iis navibus,
quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant,
4 Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris
provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem
ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis
honoribus, Tarracone discedit, pedibusque Narbonem atque
inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam se-
seque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

XXII. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumen-
tariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali su-
perati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia
conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus, (pa-
nico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur,

quod, ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum
contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, au-
xiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Cae-
saris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude
constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita 2
Massiliensium voluntate, navibus tribus comparatis, ex qui-
bus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscen-
derat, nactus turbidam tempestatem est profectus. Hunc
conspicatae naves, quae jussu Bruti consuetudine quotidiana
ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi coeperunt.
Ex iis unum ipsius navigium contendit et fugere perseve- 3
ravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, per-
territa concursu nostrarum navium, sese in portum recepe-
runt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est
imperatum, proferunt; naves ex portu navalibusque edu-
cunt; pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus con- 4
fectis, Caesar magis eos pro nomine et vetustate, quam pro
meritis in se civitatis, conservans, duas ibi legiones prae-
sidio relinquit, ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem
proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam pro-
fectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari de-
spiciens, duas legiones ex quattuor, quas a Caesare acce-
perat, et quingentos equites transportabat; biduoque et
noctibus tribus navigatione consumptis, appellit ad eum
locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis 2
passuum XXII milia, habetque non incommodam aestate
stationem et duobus eminentibus promontoriis continetur.
Hujus adventum L. Caesar filius cum decem longis navibus 3
ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae, ex praedonum
bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causa cu-
raverat, veritusque navium multitudinem ex alto refugerat,
appulsaque ad proximum litus trireme constrata et in litore
relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Con- 4
sidius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae
Caesaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc
secutus M. Rufus quaestor navibus duodecim, quas praesidio
onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in
litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit:
ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus praemittit: ipse
eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus,
ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum
legatum cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu ante-
cedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peri-
doneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, 2
eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque aspe-
rum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quae

3 ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paullo
amplius passuum mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare
succedit longius lateque is locus restagnat: quem si qui
vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit,
muro oppidoque conjuncta, ad portam, quae appellatur
Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso
oppido Utica, altera theatro, quod est ante oppidum, sub-
structionibus ejus operis maximis aditu ad castra difficili
2 et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari
atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore
ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut
3 diriperet atque haberet loco praedae. Eodemque tempore
his rebus subsidio sexcenti equites Numidae ex oppido pe-
ditesque quadringenti mittuntur a Varo, quos auxilii causa
rex Juba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et pa-
ternum hospitium cum Pompejo et simultas cum Curione
intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat,
4 qua lege regnum Jubae publicaverat. Concurrunt equites
inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidae
ferre potuerunt; sed, interfectis circiter CXX, reliqui se in
5 castra ad oppidum receperunt. Interim adventu longarum
navium Curio pronuntiare onerariis navibus jubet, quae
stabant ad Uticam numero circiter ducentae, *se in hostium
habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana*
6 *vela direxisset.* Qua pronuntiatione facta, temporis puncto,
sublatis ancoris, omnes Uticam relinquunt et, quo imperatum
est, transeunt: quae res omnium rerum copia complevit
exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagra-
dam recepit atque universi exercitus conclamatione Impe-
rator appellatur: posteroque die Uticam exercitum ducit et
2 prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum per-
fecto, equites ex statione nuntiant, magna auxilia equitum
peditumque, ab rege missa, Uticam venire: eodemque tem-
pore vis magna pulveris cernebatur et vestigio temporis
3 primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio per-
motus praemittit equites, qui primum impetum sustineant
ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus,
4 aciem instruit. Equites committunt proelium: et prius,
quam plane legiones explicari et consistere possent, tota
auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et
sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equita-
tuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in
oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex ca-
stris Curionis cum manipularibus suis duobus et viginti ad
2 Attium Varum perfugiunt. Hi seu vere, quam habuerant,

opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari ser-
viunt, (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae
sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem
certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime
opus esse, in conspectum exercitum venire et colloquendi
dari facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die 3
mane legiones ex castris educit: facit idem Curio, at-
que, una valle non magna interjecta, suas uterque copias
instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sex. Quinctilius Varus,
quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic, dimissus
a Caesare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat
Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cae-
sar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines
manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam 2
Quinctilius circumire aciem Curionis atque obsecrare milites
coepit, *ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque
apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu
contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna
eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a
quibus contumelia perfugae appellarentur.* His pauca ad 3
spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque
Attium secuti essent, exspectare deberent. Hac habita ora-
tione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio,
atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. Atque in castris Curionis magnus omnium in-
cessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter
augetur: unusquisque enim opiniones fingebat et ad id,
quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc 2
ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii
transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [*Civile
bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi,
quod vellet; legiones eae, quae paullo ante apud adver-
sarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficium mutaverat
consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis parti-
bus conjuncta:* neque enim ex Marsis Pelignisque venie- 3
bant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitones-
que nonnulli graviores sermones militum vulgo durius acci-
piebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri
volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de causis consilio convocato, de summa
rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae *conandum
omnibus modis, castraque Vari oppugnanda* censerent; *quod
hujusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse
arbitrarentur.* Postremo *praestare* dicebant, *per virtutem* 2
*in pugna belli fortunam experiri, quam desertos et circum-
ventos ab suis, gravissimum supplicium pati.* Porro erant, 3
qui censerent, *de tertia vigilia in castra Corneliana rece-*

dendum, ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio, utrumque improbans consilium, *quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse* dicebat; *hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam*
2 *iniquo loco dimicandum putare. Qua enim,* inquit, *fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam*
3 *imperatoribus, et res adversae odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque pudentes suspicari oportet, sibi parum credi, neque improbos scire, sese timeri; quod illis licentiam timor augeat noster,*
4 *his studia deminuat. Quodsi jam,* inquit, *haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido; quanto haec dissimulare et occultare, quam per*
5 *nos confirmari praestat? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur: namque hujusmodi res aut pudore aut metu tenentur,*
6 *quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror, magnaque ex parte jam ne una vobiscum de re judicium facturum confido.*

XXXII Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat, *quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar: ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim vestrumque factum,* inquit, *omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime ju-*
2 *dicaverunt. Pompejus enim, nullo proelio pulsus, vestri facti praejudicio demotus Italia excessit: Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a*
3 *nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant; in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non au-*

*distis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas
receptas provincias? haec acta diebus quadraginta, quibus in
conspectum adversariorum venerit Caesar? An, qui inco- 4
lumes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem,
incerta victoria Caesarem secuti, dijudicata jam belli for-
tuna, victum sequamini, quum vestri officii praemia perci-
pere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt
et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Do-
mitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati 5
fortunam paratos projecit ille? non sibi, clam vobis, salutem
fuga petivit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis
conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, quum,
projectis fascibus et deposito imperio, privatus et captus ipse
in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, 6
ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis
illud, quod deditione ducis et capitis deminutione sublatum
est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui
de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt
adhuc et mea voluntate et vestra exspectatione leviora; sed
tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia peti-
verunt: qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. 7
Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res
processit, fortunamque cur praeteream? An poenitet vos,
quod salvum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave
desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo im-
petu adveniens profligaverim? quod bis per biduum eque-
stri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversa-
riorum ducentas naves onerarias abduxerim, eoque illos com-
pulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu
juvari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis, 8
Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum
deditionem, an Africi belli praejudicia sequimini? Equidem
me Caesaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine
appellavistis. Cujus si vos poenitet, vestrum vobis bene-
ficium remitto; mihi meum restituite nomen, ne ad contu-
meliam honorem dedisse videamini.*

XXXIII. Qua oratione permoti milites, crebro etiam
dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis
suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex con-
cione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet
proelium committere et suam fidem virtutemque experiri.
Quo facto commutata omnium voluntate et opinione, con- 2
sensu suo constituit Curio, quum primum sit data potestas,
proelio rem committere. Postero die productos, eodem loco,
quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat: ne
Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollici-
tandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne
facultatem praetermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire conarentur,
2 exspectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis et una levis armaturae interjecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relicti ab his, qui una procurrerant, levis armaturae
3 circumveniebantur, atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides, Curio: quid dubitas uti*
4 *temporis opportunitate?* Ille unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet et praecurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in ascensu, nisi sublevati a suis, primi non facile
5 eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus et monere aliquid
2 velle ac dicere videretur. Ubi ille, saepius appellatus, aspexit ac restitit, et, quis esset aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum gladio appetit paullumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus
3 conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in proelio aut fuga intereunt, neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum conten-
4 derunt. Sed quum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat, tum quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum
5 erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter sexcentis interfectis ac mille vulneratis: qui omnes, discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem
6 sese recipiunt. Qua re animum adversa, Varus, et terrore

exercitus cognito, buccinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii: Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur et cum P. 2 Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec quum agerentur, nuntii praemissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: jamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis ac literis perferebantur. Quibus omnibus 2 rebus sublatus, nihil contra so regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus quinque et viginti milibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc fru- 3 mentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine 4 arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias exspectare et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae appropinquare. His auctoribus temere cre- 2 dens, consilium commutat et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum 3 omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradum, quibus praeerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur et sex milium passuum intervallo a Sabura consederat. Equites missi 4 nocte iter conficiunt, imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur: Numidae enim, quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno 5 et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt;

multi perterriti profugiunt. Quo facto ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus quinque castris praesidip relictis. Progressus milia passuum sex, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: re-
2 spondent, Saburam. Reliqua studio itineris conficiundi quaerere praetermittit, proximaque respiciens signa, *Videtisne*, inquit, *milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerunt? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut jam de praemiis vestris
3 et de referenda gratia cogitare incipiamus.* Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur; haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equitesque producebantur; ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne
4 victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba, certior factus a Sabura de nocturno proelio, duo milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuerat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit: ipse cum reliquis copiis elephantisque sexaginta lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum affore Curio-
2 nem. Sabura copias equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum et,
3 quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, sedecim milium spatio constitit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat
2 procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero ducenti, reliqui
3 in itinere substiterant. Ili quamcumque in partem impetum

fecerant, hostes loco cedere cogebant; sed neque longius
fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant.
At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem
nostram et aversos proterere incipit. Quum cohortes ex 4
acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum no-
strorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes
circumibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco ma-
nere ordinesquo servare, neque procurrere et casum subire
tutum videbatur. Hostium copiae, submissis ab rege auxi- 5
liis, crebro augebantur: nostros vires lassitudine deficiebant:
simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, ne-
que in locum tutum referri poterant, quod tota acies equi-
tatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute de- 6
sperantes, ut extremo vitae tempore homines facere con-
suerunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos
commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare po-
tuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XLII. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohorta-
tiones suas neque preces audiri intelligit, unam, ut miseris
in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos
colles capere universos atque eo signa inferri jubet. Hos
quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero 2
ad summam desperationem nostri perveniunt et partim fu-
gientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procum-
bunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum,
cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat
atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum
pollicetur. At Curio, nunquam se, amisso exercitu, quem 3
a Caesare fidei commissum acceperit, in ejus conspectum
reversurum confirmat atque ita proelians interficitur. Equites
perpauci ex proelio se recipiunt: sed ii, quos ad novissi-
mum agmen equorum reficiendorum causa substitisse de-
monstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa,
sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes
interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris
relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi
orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur.
Pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere
omnes scaphas ad litus appulsas habeant. Sed tantus fuit 2
omnium terror, ut alii adesse copias Jubae dicerent, alii
cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venien-
tium cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat; alii
classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque,
perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe 3
erant, proficisci properabant: horum fuga navium oneraria-
rum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium impe-
riumque conveniebant: sed tanta erat, completis litoribus,

contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent.
2 Reliquae copiae, missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus, sese ei dediderunt: quorum cohortes militum postero die ante oppidum Juba conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici jussit;
3 paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur, neque resistere auderet; ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis diebus, quae fieri vellet Uticae, constituit atque imperavit, diebus aeque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO CIVILI.

LIBER TERTIUS.

Dictatore habente comitia Caesare consules creantur Julius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum
2 fuissent, atque eae creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum exi-
3 stimavit. Item, praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeja lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompejus habuerat, (quae judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem:

statuerat enim, hos prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

II. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiundis undecim dies tribuit, dictaturaque se abdicat et
ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones 2
duodecim, equitatum omnem venire jusserat; sed tantum navium reperit, ut anguste quindecim milia legionariorum militum, quingentos equites transportare possent. Hoc unum, [inopia navium] Caesari ad conficiendi belli celeri-
tatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores 3
imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompejus, annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coegerat; magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achajae populis pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coegerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum novem; quinque ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas
curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeo- 2
tia, Achaja Epiroque, supplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones duas; sagittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto atque Syria reliquisque civitatibus, tria milia numero habebat; funditorum cohortes sexcenarias duas; equitum septem milia, ex quibus sexcentos Gallos Dejotarus adduxerat, quingentos Ariobarzanes ex Cappadocia, ad eundem numerum Cotys ex Thracia
dederat et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia ducenti 3
erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute: quingentos ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompejus filius cum classe adduxerat; octingentos, quos ex servis suis pastorumque suorum coegerat: trecentos Tarcondarius Castor et Dorylaus ex Gallograecia

4 dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. Ducenti ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompejus tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adjecerat, atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat: hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet: ejusque
2 rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompejus filius; Asiaticis D. Laelius et C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius; toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites: *quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent:* conclamantibus omnibus, *imperaret quod vellet; quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos;* pridie Nonas Januarias naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legio-
2 nibus septem. Postridie terram attigit. Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus duodeviginti, quibus jussu D. Laelii
2 praeerant; M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque ii, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, quum Caesar omnino duodecim naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae quattuor: neque Bibulus, impeditis navibus dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equita-
2 tusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves,
3 neque usae nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris; sperans,

alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit et, nactus circiter triginta, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundia erupit omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, 4
a Salonis ad Orici portum stationes litoraque omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium exspectans, si in Caesaris complexum venire posset.

IX. Discessu Liburnarum ex Illyrico, M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Issam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis quum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis 2
turribus, iis sese munierunt et, quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt et, praesectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, 3
Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo pete- 4
bant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, quum diuturnitatis oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His ex- 5
pugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coegerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat, et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompejum recepit.

X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeji praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum judicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompejum mitteret; eundemque apud Cn. Pompejum auctoritatem habere intelligebat. Erat autem 2
haec summa mandatorum, *debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere, neque amplius fortunam peri-*

clitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos
3 *casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque triginta; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac rei publicae parcerent; quantum in bello fortuna posset, jam*
4 *ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur: si vero alteri paullum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab*
5 *senatu et a populo peti debere: interea et rei publicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum. Haec quo facilius Pompejo probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.*

XI. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris Pompejum fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompejum contendit, ut adesse Caesarem omnibus
2 copiis nuntiaret. Pompejus erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum
3 proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui jussu Pompeji oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; quum Graecos murum ascendere atque arma capere juberet; illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent; oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam
2 munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit. Illi vero *daturos se negare, neque portas consuli praeclusuros; neque sibi judicium sumpturos contra, atque omnis Italia*

populusque Romanus judicavisset. Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bulli- 3
denses, Amantiani et reliquae finitimae civitates, totaque Epiros et, legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompejus, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul ac Caesar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut paene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent ac fugae simile iter videretur. Sed quum prope Dyrrhachium Pompejus consti- 2
tisset castraque metari jussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit juratque, se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrha- 3
chium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent praesidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompejus fecit et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Calenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paullumque progressus a portu, literas a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit neque imperio Ca- 2
leni obtemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit ot ad unum interficit. Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur; praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur: neque lignandi atque aquandi, neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna diffi- 2
cultate summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare:

atque uno etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant, neque sibi nudanda
3 litora et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent, in quibus demonstravi, angustiis ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat; *velle se maximis de rebus cum*
4 *Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur.* Huc addunt pauca rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim *postulant, ut sint indutiae*, atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Caesar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per literas factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit;
2 ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod *is iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare, ex aedilitate et praetura conceptas; ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximae spei*
3 *maximaeque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeji summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componerentur atque ab armis discederetur: sed potestatem ejus rei se nullam habere, propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompejo permiserint: sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompejum atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent indutiae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret.* Huc addit pauca de causa et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis causae
2 putamus. Postulabat Caesar, *ut legatos sibi ad Pompejum sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad indutias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur: neque hanc rem esse impedimenti*
3 *loco.* Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompejum rejicere:

unum instare de indutiis vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus, multos dies terra prohibitus et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, 2
quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompejus consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompejus interpellavit et loqui plura prohibuit. *Quid mihi*, inquit, *aut vita aut civitate opus est, quam* 3
beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor. Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XIX. Inter bina castra Pompeji atque Caesaris unum flumen tantum intererat, Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum per pactiones colloquentium transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum 2
ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, *liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset; praesertim ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent?* Multa suppliciter locutus, ut de sua 3
atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte, *A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum,* atque una visurum, quemadmodum tuto legati venire et, quae vellent, exponere possent, certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrimque mul- 4
titudo convenit, magnaque erat ejus rei exspectatio atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit: submissa oratione loqui de pace atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam 5
orationem interrumpunt undique subito tela immissa, quae ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. Tum Labienus, *Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.*

XX. Iisdem temporibus [Romae] M. Caelius Rufus practor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii praetoris urbani sellam collocavit et, si quis appellasset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens
2 constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non pos-
3 sent, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi aut cujus impudentiae est?
4 Itaque hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Caelius: et ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret: ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum; impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribu-
2 nali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Caelium ab re publica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit et con-
3 cionari conantem de Rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, (qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus) atque eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi conjunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos
4 pastores praemisit. Ipse quum Casilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuae essent comprehensa et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret, patefactis consiliis, exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeji, quae mandata ad se per Bibulum delata essent, quos ex aere
2 alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo quum a Q. Pedio praetore cum legione * * lapide ictus ex muro, periit: et Caelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thu-

rios: ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum 3 et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium quinquaginta, Brundisium venit, insulamque, quae contra Brundisinum portum est, occupavit; quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium litora ac portus custodia clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam na- 2 ctus incendit et unam frumento onustam abduxit, magnumque nostris terrorem injecit et noctu militibus ac sagittariis in terram expositis, praesidium equitum dejecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompejum literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui, virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter sexaginta cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos imposuit, atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire jussit. Has quum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes quinque ad eas misit. Quae quum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianae 3 scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt, primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram mari- 4 timam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant et hiems jam praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant: ac nonnullae ejus rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. Quantoque ejus am- 2 plius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant et crebris Pompeji literis castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius 3

scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad litora Apolloniatium cursum dirigere atque eo naves ejicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti austrum, naves solvunt atque altera die
2 Apolloniam Dyrrhachiumque praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit et, quum jam nostris remissiore vento appropinquassent, idem auster in-
3 crebuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis
4 timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum tria, eo naves introduxerunt, (qui portus ab africo tegebatur, ab austro non erat tutus) leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo
2 timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes constratae, numero sedecim, eliderentur et naufragio interirent et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves duae, tardius cursu confecto, in noctem conjectae, quum ignorarent, quem locum reliquae
2 cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum
3 sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad eum producti, contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu
4 crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites,

item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt; ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter quadringentis, quiquo eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et, nonnullis eorum interfectis, incolumes se ad nostros receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus juvit. Otacilius sibi timens oppido fugit et ad Pompejum pervenit. Expositis omnibus copiis Antonius, 2
quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum octingentorum, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si forte Pompejus, vacuam existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet: nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompejus cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terras direxerant; sed, quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Caesar, ut quam primum se cum Antonio conjungeret; Pompejus, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex ca- 2
stris stativis a flumine Apso exercitum educunt; Pompejus clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari 3
circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompejus, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, cum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nuntiis, unum diem sese castris 4
tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cujus adventu cognito, Pompejus, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem appella-

verat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii
2 pecuniam exegerat et ab eisdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullae militum voces tum audirentur, *sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos;* deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit et confirmandorum militum causa diripiundas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota
2 provincia exigebantur: multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae imperabantur: cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singuli cum imperio praeficiebantur.
3 Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta praeceptis atque exactoribus, qui, praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim, se, domo patriaque
4 expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus prola-
5 tionem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates, certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex SC. exigi dictitabant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat, certaque ejus rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literae ei redduntur a Pompejo, *mare transisse cum legionibus*
2 *Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet.* His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

XXXIV. Caesar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat,

tentandas sibi provincias longiusque procedendum existi-
mabat; et, quum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati
venissent, qui praesidio misso pollicerentur, earum gentium
civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum le-
gione tironum, quae appellabatur vigesima septima, atque
equitibus ducentis in Thessaliam; C. Calvisium Sabinum
cum cohortibus quinque paucisque equitibus in Aetoliam
misit: maximeque eos, quod erant propinquae regiones, de
re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium 2
Calvinum cum legionibus duabus, undecima et duodecima,
et equitibus quingentis in Macedoniam proficisci jubet: cujus
provinciae ab ea parte, quae Libera appellatur, Menedemus,
princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum
excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa om-
nium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum
Calydone et Naupacto rejectis, omni Aetolia potitus est.
Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum 2
essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur.
Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompejanis rebus stu-
debat: Petrejus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suo-
rum opibus Caesarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam
venit et, quum ad eum frequentes civitatum legationes con-
venire coepissent, nuntiatum est, adesse Scipionem cum
legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam ple-
rumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Ma-
cedoniae moratus, magno impetu tetendit ad Domitium et, 2
quum ab eo milia passuum viginti abfuisset, subito se ad
Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter
fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur. Et, quo iter 3
expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem,
quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus octo
praesidio impedimentis legionum reliquit castellumque ibi
muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad
castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consue-
verat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis 4
adventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur,
ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex
his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipio- 5
nem, properantem sequi, literae sunt consecutae a M. Fa-
vonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se praesi-
dium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere
posse. Quibus literis acceptis consilium Scipio iterque com-
mutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre con-
tendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum per- 6
venit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus
pulvis cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur.

Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas,
salutem attulit.

XXXVII. Scipio, biduum castris stativis moratus ad
flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliac-
monem tertio die prima luce exercitum vado transducit et,
castris positis, postero die mane copias ante frontem castro-
2 rum struit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non
putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. Sed,
quum esset inter bina castra campus circiter milium pas-
suum sex, Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit:
ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen, aegre
retentis Domitianis militibus, est factum, ne proelio conten-
deretur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris
3 Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediebat. Quo-
rum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset
Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare
cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui
magna exspectatione venisset, temere progressus turpem
habuit exitum et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen
transit atque in eandem partem, ex qua venerat, rediit ibi-
4 que prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis
diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo
in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueve-
rant. Et quum quotidiana consuetudine Q. Varus, prae-
fectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis con-
surrexerunt; sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt
celeriterque ad suos quisque ordines rediit atque ultro uni-
5 versi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter octoginta
interfectis, reliquis in fugam conjectis, nostri, duobus amis-
sis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius, sperans Sci-
pionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei
frumentariae adductum castra movere; vasisque militari
more conclamatis, progressus milia passuum tria, loco idoneo
2 et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Sci-
pio, ad insequendum paratus, equitatum magnamque partem
levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscen-
dum praemisit. Qui quum essent progressi primaeque tur-
mae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspi-
cione, ad suos se recipere coeperunt: quique hos seque-
bantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt.
3 Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent,
duas nacti hostium turmas exceperunt: in his fuit M. Opi-
mius, praefectus equitum: reliquos omnes earum turmarum
aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.

XXXIX. Deductis orae maritimae praesidiis, Caesar,
ut supra demonstratum est, tres cohortes Orici oppidi tu-
endi causa reliquit iisdemque custodiam navium longarum

transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppi-
doque C. Acilius legatus praeerat. Is naves nostras inte- 2
riorem in partem post oppidum reduxit et ad terram deli-
gavit, faucibusque portus navem onerariam submersam ob-
jecit et huic alteram conjunxit, super qua turrim effectam
ad ipsum introitum portus opposuit et militibus complevit
tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompejus filius, qui
classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submersamque
navim, remulco multisque contendens funibus, adduxit;
atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio 2
posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram
fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque
semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex
terra scalis et classe moenia oppidi tentans, uti adversa-
riorum manus diduceret, labore et multitudine telorum no-
stros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis ex- 3
cepti refugerant, eam navem expugnavit; eodemque tempore
ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quae
paene insulam contra oppidum effecerat, qua quattuor bire-
mes, subjectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem par-
tem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggres- 4
sus, quae erant deligatae ad terram atque inanes, quattuor
ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio,
D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui com-
meatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohi-
bebat: ipse, Lissum profectus naves onerarias triginta, a 5
M. Antonio relictas, intra portum aggressus omnes incendit:
Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis,
qui ejus conventus erant, militibusque, quos praesidii causa
miserat Caesar, triduum moratus, paucis in oppugnatione
amissis, re infecta, inde discessit.

XLI. Caesar, postquam Pompejum ad Asparagium esse
cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in iti-
nere oppido Parthinorum, in quo Pompejus praesidium
habebat, tertio die in Macedoniam ad Pompejum per-
venit, juxtaque eum castra posuit et postridie, eductis
omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pom-
pejo fecit. Ubi illum suis locis se tenere animum advertit, 2
reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiundum
existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno cir-
cuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus
est, sperans, Pompejum aut Dyrrhachium compelli, aut ab
eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli
apparatum [is] eo contulisset; ut accidit. Pompejus enim, 3
primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione
itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae com-
pulsum discessisse existimabat: postea, per exploratores

certior factus, postero die castra movit, breviore itinere se
4 occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar
militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent,
parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium
venit, quum primum agmen Pompeji procul cerneretur,
atque ibi castra posuit.

XLII. Pompejus, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum
tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui
appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque
eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem
navium longarum convenire, frumentum commeatumque
ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari
2 imperat. Caesar, longius bellum ductum iri existimans et
de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia
omnia litora a Pompejanis tenebantur, classesque ipsius,
quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in
Epirum rei frumentariae causa Q. Tullium et L. Canulejum
legatos misit: quodque hae regiones aberant longius, locis
certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus
descripsit; item Lisso Parthinisque et omnibus ca-
3 stellis, quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum,
quum, ipsius agri natura, quod sunt loca aspera
et montuosa ac plerumque frumento utuntur importato; tum
quod Pompejus haec providerat et superioribus diebus praedae
loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum,
spoliatis effossisque eorum domibus, per equites
comportarat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit
ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeji permulti
editi atque asperi colles: hos primum praesidiis tenuit castellaque
ibi communiit. Inde, ut loci cujusque natura
ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare
Pompejum instituit: haec spectans, quod angusta re
frumentaria utebatur, quodque Pompejus multitudine equitum
valebat, quo minore periculo undique frumentum commea-
3 tumque exercitui supportare posset; simul, uti pabulatione
Pompejum prohiberet equitatumque ejus ad rem gerendam
inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime
apud exteras nationes niti videbatur, minueret; quum fama
per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri
neque audere proelio dimicare.

XLIV. Pompejus neque a mari Dyrrhachioque discedere
volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta
ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat;
neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi
proelio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse
2 faciendum. Relinquebatur, ut, extremam rationem belli sequens,
quam plurimos colles occuparet et quam latissimas

regiones praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; id quod accidit. Castellis enim quattuor et viginti effectis, quindecim milia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, [qui] perpetuas munitiones habebant, per- 3
ductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompejani et nostros post tergum adorirentur, [timebant]: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi 4
prohibere Pompejus totis copiis et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum atque omnes fere milites aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegumenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompejum contineret; Pompejus, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam proelia fiebant. In 2
his quum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompejus occupavit nostrosque opere prohibere coepit: et, quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magna multitudine missa tormentisque prolatis, munitiones impediebat: neque erat facile nostris, uno tempore propugnare et munire. Caesar, quum 3
suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se jussit et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur 4
eo tempore glorians apud suos Pompejus dixisse, *non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.*

XLVI. Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit locumque in omnes partes quam maxime impediri: ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones re- 2
duci jussit. Pompejani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque, pro munitione objectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum 3

animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed rejecti
viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere
spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus,
tuba signum dari atque in hostes impetum fieri jussit.
4 Milites legionis nonae subito conspirati pila conjecerunt et,
ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, praecipites
Pompejanos egerunt et terga vertere coegerunt: quibus ad
recipiendum crates directae longuriique objecti et institutae
5 fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis
habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis,
quinque omnino suorum amissis, quietissime se receperunt
paulloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones
perfecerunt.

XLVII. Erat nova et inusitata belli ratio, quum tot
castellorum numero, tantoque spatio et tantis munitionibus
2 et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam
quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque
infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua offensione
permotos continuerunt, quum ipsi numero militum
equitumque praestarent: causa autem obsidionis haec fere
3 esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra
integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum
numero continebat, quum illi omnium rerum copia abundarent:
quotidie enim magnus undique navium numerus
conveniebat, quae commeatum supportarent; neque ullus
flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum
4 haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longe lateque
frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen haec singulari
patientia milites ferebant. Recordabantur enim, eadem
se superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia
maximum bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam
se inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Ava-
5 ricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non,
illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant: peous
vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore
habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui
fuerant cum Valerio, quod appellatur chara, quod admixtum
lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis
efficiebant. Ejus erat magna copia. Ex hoo effectos panes,
quum in colloquiis Pompejani famem nostris objectarent,
vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant atque
ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros
copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis
colloquiisque audiebantur, *prius se cortice ex arboribus*
2 *victuros, quam Pompejum e manibus dimissuros.* Libenter
etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari,

reliqua vero jumenta interisse; uti autem ipsos valetudine
non bona, quum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine
cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum
aquae summa inopia affectos: omnia enim flumina atque
omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat,
aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca mon- 3
tuosa et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram
demissis praesepserat terramque aggesserat, ut aquam con-
tinerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palu-
stria et puteos fodere cogebantur: atque hunc laborem ad
quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam
praesidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant.
At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae 4
copia utebatur; tum commeatus omni genere praeter fru-
mentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tem-
pus majoremque spem maturitate frumentorum proponi vi-
debant.

L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animum advertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [alio excubarent]. * * *

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens
castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legio-
nibus duabus, cujus adventu facile sunt repulsi Pompejani.
Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt;
primisque dejectis, reliqui se verterunt et loco cesserunt.
Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla
revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi volu- 2
isset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium repre-
hendendum non videtur; aliae enim sunt legati partes, aliae
imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere
ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare ca- 3
stris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio
decertare voluit, (quae res tamen fortasse aliquem reciperet
casum) ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur.
Pompejanis magnam res ad receptum difficultatem afferebat.
Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si 4
per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes
loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat
temporis: spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem
duxerant. Ita, necessario atque ex tempore capto consilio, 5
Pompejus tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat
a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non
posset. Hoc consedit loco atque eum communiit omnesque
ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum
est: nam plura castella Pompejus pariter, distinendae manus
causa, tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset.
2 Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohor-
tibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani, muni-
tiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos
incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die sex proeliis factis, tribus ad Dyrrha-
chium, tribus ad munitiones, quum horum omnium ratio
haberetur, ad duorum milium numero ex Pompejanis ceci-
2 disse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In
eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, ejus, qui praetor
Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri
non amplius viginti omnibus sunt proeliis desiderati. Sed
in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur;
quattuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt.
3 Et, quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent,
milia sagittarum circiter triginta, in castellum conjecta, Cae-
sari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae cen-
4 turionis, inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Caesar,
ut erat de se meritus et de re publica, donatum milibus
ducentis [aeris], ab octavis ordinibus ad primipilum se trans-
ducere pronuntiavit: ejus enim opera castellum magna ex
parte conservatum esse constabat: cohortemque postea du-
plici stipendio, frumento, veste et aliis militaribus donis am-
plissime donavit.

LIV. Pompejus, noctu magnis additis munitionibus,
reliquis diebus turres exstruxit et, in altitudinem pedum
quindecim effectis operibus, vineis eam partem castrorum
obtexit; et, quinque intermissis diebus, alteram noctem sub-
nubilam nactus, obstructis omnibus castrorum portis et ad
impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum
eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Lon-
ginum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis,
tentandam sibi Achajam ac paullo longius progrediendum
2 existimabat Caesar. Itaque eo Fufium Calenum misit et
Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum
cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achajam, missus a
Pompejo, obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaja
3 Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas et Orchome-
num voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes
per vim expugnavit, reliquas civitates, circummissis lega-
tionibus, amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus
fere erat Fufius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in
aciem aequum in locum produxit, si Pompejus proelio de-
certare vellet, ut paene castris Pompeji legionis subjiceret:

tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompejus autem, ut famam 2 et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret; omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

LVII. Haec quum in Achaja atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo transditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat literas mandataque ad eum, quorum 2 haec erat summa: *sese omnia de pace expertum: nihil adhuc arbitrari factum vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompejum vererentur. Scipionem ea esse auctoritate,* 3 *ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed etiam magna ex parte compellere atque errantem regere posset: praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coercendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos.* Haec ad eum man- 4 data Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus: infectaque re sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum Pompejanum ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit castellaque his locis posuit. Pompejus, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat 2 summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris arundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumpserant et cogebantur, Corcyra atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare: quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus equitatum tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pa- 3 bulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompejus de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Caesarem ex equitum numero Allobroges duo fratres, Roscillus et Aegus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi ob has 2 causas amplissimos magistratus mandaverat atque eos extra

ordinem in senatum legendos curaverat, agrosque in Gallia
ex hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna tri-
3 buerat locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter vir-
tutem non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam
apud exercitum cari habebantur: sed freti amicitia Caesaris,
et stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos sti-
pendiumque equitum fraudabant et praedam omnem domum
4 avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem
adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad
cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri,
quorum stipendium averterent.

LX. Caesar neque tempus illud animadversionis esse
existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam
distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites ha-
berent; monuitque, ut ex sua amicitia omnia exspectarent
2 et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam
tamen haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes
attulit: idque ita esse quum ex aliorum objectationibus,
tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia
3 intelligebant. Quo pudore adducti et fortasse non se libe-
rari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere ab
nobis et novam tentare fortunam novasque experiri amici-
tias constituerunt: et cum paucis collocuti clientibus suis,
quibus tantum facinus committere audebant, primum conati
sunt praefectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut po-
stea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo
4 perfugisse ad Pompejum viderentur. Postquam id difficilius
visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maxi-
mas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere
et fraudata restituere vellent, multis coemptis equis, ad
Pompejum transierunt cum iis, quos sui consilii participes
habebant.

LXI. Quos Pompejus, quod erant honesto loco nati et
instructi liberaliter magnoque comitatu et multis jumentis
venerant, virique fortes habebantur et in honore apud Cae-
sarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem
acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit.
2 Nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad
Pompejum transierat, quum paene quotidie a Pompejo ad Cae-
sarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque
Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae
3 a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu
quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peri-
tioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque
rerum et spatiis locorum et custodiarum varia diligentia
animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis praeerant,
aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompejum omnia
detulerant.

LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque jam ante capto
consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex
viminibus facere atque aggerem comportare jubet. His pa- 2
ratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagitta-
riorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves
actuarias imponit, et de media nocte cohortes sexaginta, ex
maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem mu-
nitionum ducit, quae pertinebant ad mare, longissimeque a
maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas de- 3
monstravimus aggere et levis armaturae militibus completas,
quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit et,
quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones
Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione nona
positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda
utebatur, Fulvium Postumum adjutorem submiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum quindecim et vallus
contra hostem in altitudinem pedum decem, tantundemque
ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso 2
spatio pedum sexcentorum, alter conversus in contrariam
partem erat vallus, humiliore paullo munitione: hoc enim
superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circum-
venirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti
proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo 3
et continens omnium dierum labor, quod milia passuum in
circuitu septemdecim munitione erat complexus, perficiendi
spatium non dabat. Itaque contra mare transversum val-
lum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfe-
cerat. Quae res nota erat Pompejo, delata per Allobrogas
perfugas, magnumque nostris attulit incommodum. Nam, 4
ut ad mare nostrae cohortes nonae legionis excubaverant,
accessere subito prima luce Pompejani exercitus, novusque
eorum adventus exstitit; simul ex navibus circumvecti mi-
lites in exteriorem vallum tela jaciebant, fossaeque aggere
complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores,
scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant;
magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circum-
fundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum 5
nostris erat telum, viminea tegimenta galeis imposita de-
fendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur
atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis,
quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua
perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in ad-
versos nostros impetum fecerunt atque ex utraque munitione
dejectos terga vertere coegerunt.

LXIV. Hoc tumultu nuntiato, Marcellinus cohortes sub-
sidio nostris laborantibus submittit: quae ex castris fugien-
tes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potue-
runt, neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque, quod- 2

cumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugien-
tium, terrorem et periculum augebat: hominum enim mul-
titudine receptus impediebatur. In eo proelio, quum gravi
vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, con-
spicatus equites nostros, *hanc ego*, inquit, *et vivus multos
per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem*
3 *fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod
ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris de-
decus admittatur; incolumemque ad eum deferte.* Hoc casu
aquila conservatur, omnibus primae cohortis centurionibus
interfectis, praeter principem priorem.

LXV. Jamque Pompejani, magna caede nostrorum, ca-
stris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato
reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum
praesidiorum tenebat, ea re nuntiata, cum cohortibus duo-
2 decim descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus ad-
ventus Pompejanos compressit nostrosque firmavit, ut se ex
maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar, si-
gnificatione per castella fumo facta, ut erat superioris tem-
poris consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex prae-
3 sidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum anim-
advertisset, Pompejum extra munitiones egressum, castra
secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum
navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propo-
situm non tenuerat, juxta Pompejum munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est ab
speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar le-
gionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci.
2 Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, nona Cae-
saris legio quum se objecisset Pompejanis copiis atque opera,
ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit.
Haec silvam quandam contingebant, neque longius a mari
3 passibus quadringentis aberant. Post, mutato consilio qui-
busdam de causis, Caesar paullo ultra eum locum castra
transtulit: paucisque intermissis diebus eadem haec Pom-
pejus occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones ha-
biturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitio-
nem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castelli atque
4 arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro
munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus quadrin-
gentos, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur:
sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis, quas
commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita com-
plures dies manserant castra: munitiones quidem integrae
omnes erant.

LXVII. Eo signo legionis illato, speculatores Caesari
renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam
castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeji

castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans 2
Caesar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum
sarcire, reliquit in opere cohortes duas, quae speciem mu-
nitionis praeberent: ipse diverso itinere quam potuit occul-
tissime reliquas cohortes, numero tres et triginta, in quibus
erat legio nona, multis amissis centurionibus deminutoque
militum numero, ad legionem Pompeji castraque minora
duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam 3
et pervenit prius, quam Pompejus sentire posset, et, tametsi
erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu,
ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompejanos ex vallo de-
turbavit. Erat objectus portis ericius. Hic paullisper est 4
pugnatum, quum irrumpere nostri conarentur, illi castra
defenderent, fortissime T. Pulcione, cujus opera proditum
exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante.
Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo 5
in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclu-
sum majoribus castris, irruperunt et, quod eo pulsa legio
sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum in
reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis
magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Muni- 2
tionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demon-
stravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci,
sunt secutae, quum portam quaererent castrorumque eam
munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animad- 3
versum, conjunctam esse flumini; protinus his munitionibus,
defendente nullo, transcenderunt omnisque noster equitatus
eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompejus, hac satis longa interjecta
mora et re nuntiata, quintam legionem, ab opere deductam,
subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus no-
stris equitibus appropinquabat et acies instructa a nostris,
qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito
mutata. Pompejana enim legio, celeris spe subsidii confir-
mata, ab decumana porta resistere conabatur atque ultro
in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod an- 2
gusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens,
initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sini- 3
stro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra muni-
tionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipie-
bat, ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, decem
pedum munitionis se in fossas praecipitabant: primisque
oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exi-
tum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pom- 4
pejum adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis
intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent,
eodem, quo venerant, receptui sibi consulebant, omniaque

erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, quum Caesar signa fugientium manu prehenderet et consistere juberet, alii dimissis equis eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompejus insidias timens, (credo, quod haec praeter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat) munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat equitesque ejus, angustis portis atque his a Caesaris militibus
2 occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim, a castris ad flumen perductae, expugnatis jam castris Pompeji, prope jam expeditam Caesaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, senatoris filium, C. Felginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tri-
2 bunos militum et centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII amissa. Pompejus eo proelio Imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus est; sed neque in literis, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae prae-
3 tulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompejanis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse
2 jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, praeoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, quum altera alteri auxi-
3 lium ferre non posset, causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis majus
4 attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis, vel terroris repentini, vel objectae religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum:

sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio
rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac literis
victoriam ejus diei concelebrabant.

LXXIII. Caesar, ab superioribus consiliis depulsus, om-
nem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque 2
uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione
dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud
milites habuit hortatusque est, *ne ea, quae accidissent, gra-
viter ferrent, neve his rebus terrerentur multisque secundis
proeliis unum adversum, et id mediocre, opponerent: ha-* 3
*bendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere
cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum
peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent:
quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem
redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter
medias hostium classes, oppletis non solum portibus, sed
etiam litoribus, omnes incolumes essent transportati: si* 4
*non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sub-
levandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri po-
tius, quam suae culpae, debere tribui: locum se aequum
ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, ex-
pulisse ac superasse pugnantes: sed, sive ipsorum pertur-* 5
*batio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam
praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus
operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod
si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad
Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent,
ultro se proelio offerrent.*

LXXIV. Hac habita concione, nonnullos signiferos igno-
minia notavit ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus
incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae
sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium
desideraret et sibi quisque etiam poenae loco graviores im-
poneret labores simulque omnes arderent cupiditate pu-
gnandi; quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione
permoti, manendum eo loco et rem proelio committendam
existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus per- 2
territis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos
animos putabat, relictisque munitionibus magnopere rei fru-
mentariae timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo
et aegrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio
prima nocte ex castris Apolloniam praemisit ac conquies-
cere ante iter confectum vetuit. His una legio missa prae-
sidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones re- 2
tinuit, reliquas de quarta vigilia, compluribus portis edu-
ctas, eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso,
ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus

profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu
3 castrorum discessit. Neque vero Pompejus, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit,
4 quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit quadringentos, qui tantum profecerunt, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit militesque omnes intra vallum castrorum continuit equitatumque, per causam pabulandi emissum, confestim decumana porta
2 in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompejus, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum
3 relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, octo milia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompejus discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die Caesar, similiter praemissis prima nocte impedimentis, de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus.
2 Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompejus enim, primi diei mora illata et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari, ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeji praeoccu-

paretur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si 2
Pompejus eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque oppugnare et se omni maritima ora excludere conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nuntiis ad 3
Cn. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit: praesidioque Apolloniae cohortibus quattuor, Lissi una, tribus Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere coepit. Pompejus quoque, de Caesaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos adversarios ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompejus per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex impro- 2
viso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et Heracleam, quae est subjecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum objicere Pompejo videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul, a 3
Pompejo literis per omnes provincias civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrhachium facto, latius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, *pulsum fugere Caesarem, paene omnibus copiis amissis*. Haec itinera infesta 4
reddiderat, haec civitates nonnullas ab ejus amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus, a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli atque 5
Aegi familiares, quos perfugisse ad Pompejum demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompeji docuerunt. A qui- 6
bus Domitius certior factus, vix quattuor horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est objectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro, quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque
2 ab eo militum petierat. Sed eo fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeji comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem Pompejumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere
3 non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompejus nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates
4 parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus hujus urbis exemplo inferre terrorem; et id fieri
5 celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic, ut nuntios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat,
2 portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata
3 facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quae prope jam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeji eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompejus paucis post diebus in Thessaliam pervenit concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias: Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani et alterum illi
2 jubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompeji duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio et spes victoriae augetur adeo, ut, quicquid interce-

deret temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompejus tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero, dicerent.
3 Jamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant: magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompejo ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi: quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeji, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret, Scipio affinitate Pompeji confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompejum, quod gestum in Hispania diceret.
2 Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeji fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicitiis agebant; nec, quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria praeparata confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompejus propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet.
2 Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis paulloque a castris Pompeji longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis collibusque Pompejanis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmatiorem ejus exercitum efficiebat.
3 Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites proeliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis proeliorum perciperent.
4 His erat rebus effectum, ut equites mille apertioribus etiam

locis septem milium Pompejanorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitu-
5 dine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit atque Aegum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompejum supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompejus, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut vide-
2 batur, spectans, si iniquis locis Caesar se subjiceret. Caesar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompejum existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeji exercitum quotidianis itine-
3 ribus defatigaret. Ilis constitutis rebus, signo jam profectionis dato tabernaculisque detensis, animadversum est, paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeji progressam, ut non iniquo loco
4 posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum jam esset agmen in portis, *Differendum est*, inquit, *iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus:* confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompejus quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, *priusquam concurrerent acies, fore uti exercitus Caesaris pel-*
2 *leretur.* Id quum essent plerique admirati, *Scio me,* inquit, *paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam*
3 *a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus.* Simul denuntiavit, *ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.*

LXXXVII. Hunc Labienus excepit et, quum Caesaris copias despiceret, Pompeji consilium summis laudibus efferret, *Noli*, inquit, *existimare, Pompei, hunc esse exercitum,*
2 *qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronuntio. Perexigua*

pars illius exercitus superest, magna pars deperiit: quod
accidere tot proeliis fuit necesse: multos autumni pesti-
lentia in Italia consumpsit, multi domum discesserunt,
multi sunt relicti in continenti. An non exaudistis, ex iis, 3
qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse
Brundisii factas? Hae copiae, quas videtis, ex delectibus
horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae, et pleri-
que sunt ex colonis Transpadanis: attamen, quod fuit ro-
boris, duobus proeliis Dyrrhachinis interiit. Haec quum 4
dixisset, juravit, *se, nisi victorem, in castra non reversu-*
rum: reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc lau-
dans Pompejus idem juravit. Nec vero ex reliquis fuit quis-
quam, qui jurare dubitaret. Haec quum facta essent in 5
consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est: ac
jam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta et a
tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Caesar, quum Pompeji castris appropin-
quasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum
advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae transditae
a Caesare initio dissensionis ex S. C., quarum una prima,
altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompejus.
Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ci- 2
liciensis legio, conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas
transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant
collocatae. Has firmissimas se habere Pompejus existimabat.
Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat, nume- 3
roque cohortes CX expleverat. Haec erant milia XLV, evo-
catorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exer-
cituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat.
Reliquas cohortes septem castris propinquisque castellis 4
praesidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam
impeditis ripis muniebat: quam ob causam cunctum equi-
tatum, sagittarios funditoresque omnes in sinistro cornu
objecerat.

LXXXIX. Caesar, superius institutum servans, decimam
legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat,
tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata.
Huic sic adjunxit octavam, ut paene unam ex duabus effi- 2
ceret, atque alteram alteri praesidio esse jusserat. Cohortes
in acie octoginta constitutas habebat, quae summa erat mi-
lium XXII. Cohortes duas castris praesidio reliquerat. Si-
nistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn.
Domitium praeposuerat: ipse contra Pompejum constitit.
Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, 3
ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur,
celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex
his quartam instituit equitatuique opposuit et, quid fieri
vellet, ostendit monuitque ejus diei victoriam in earum

cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret, in primis commemoravit, *testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per Vatinium in colloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, neque rem publicam alterutro exercitu privare voluisse.* Hac habita oratione, exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione decima duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, *Sequimini me*, inquit, *manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam date: unum hoc proelium superest, quo confecto, et ille suam dignita-*
2 *tem, et nos nostram libertatem recuperabimus.* Simul respiciens Caesarem, *Faciam*, inquit, *hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.* Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites circiter centum et viginti voluntarii ejusdem centuriae sunt prosecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompejus suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neve se
2 loco moverent, aciemque ejus distrahi paterentur. Idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leviusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur.
3 Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompejo videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent, neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent atque animadvertissent, non concurri a Pompejanis: usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu,

pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompejani huic rei defue- 2
runt. Nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt et ordinis conservaverunt, pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeji 3
cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit: equitesque Pompejani hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circuire coeperunt. Quod 4
ubi Caesar animum advertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pompeji equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagit- 5
tarii funditoresque destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompejanis, circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere jussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompejani non potuerunt atque universi terga verterunt. Neque vero 2
Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem factae caedes sagittariorum atque funditorum, ab iisdem acies Pompejana a sinistra parte erat circumita atque initium fugae factum. Sed Pompejus, ut equitatum suum pulsum vidit 3
atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animum advertit, aliis diffisus acie excessit protinusque se in castra equo contulit et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, *Tuemini*, inquit, *castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo.* Haec quum dixisset, se in praetorium 4
contulit, summae rei diffidens et tamen eventum exspectans.

XCV. Caesar, Pompejanis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur castraque oppugnarent: qui, etsi magno aestu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae 2
ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam, qui

acie refugerant milites et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant.
3 Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeji videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus caespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera; multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent: ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu ejus dici timuisse, qui
2 non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriem objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompejus, jam quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoris, decumana porta se ex castris ejecit protinusque equo citato Larissam contendit.
3 Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum triginta ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo, initio fugae facto, paene proditus videretur.

XCVII. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne, in praeda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire
2 instituit. Pompejani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus Larissam versus
3 se recipere coeperunt. Qua re animadversa, Caesar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeji remanere jussit, partem in sua castra remisit; quattuor secum legiones duxit commodioreque itinere Pompejanis occurrere coepit, et progressus milia passuum sex aciem instruxit.
4 Qua re animadversa, Pompejani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte se-
5 clusit, ne noctu aquari Pompejani possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere
2 atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo

salutem petierunt; consolatus consurgere jussit et, pauca
apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore,
omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui
eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhi- 3
bita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere et eas,
quas secum duxerat, invicem requiescere atque in castra
reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo proelio non amplius ducentos milites de-
sideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter triginta
amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus,
cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum
conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam profi- 2
ciscens dixerat: sic enim Caesar existimabat, eo proelio
excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum
de se meritum judicabat. Ex Pompejano exercitu circiter 3
milia quindecim cecidisse videbantur: sed in deditionem
venerunt amplius milia quattuor et viginti: (namque etiam
cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae
dediderunt:) multi praeterea in finitimas civitates refuge-
runt signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata
CLXXX et aquilae novem. L. Domitius, ex castris in mon- 4
tem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab
equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundi-
sium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea
demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit.
Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructis- 2
que scaphis elicuit naves Laelianas; atque ex his longius
productam unam quinqueremem et minores duas in angu-
stiis portus cepit; itemque per equites dispositos aqua pro-
hibere classiarios instituit. Sed Laelius, tempore anni com- 3
modiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra
Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito
deterrebatur, neque, ante proelium in Thessalia factum co-
gnitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum
rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syro-
rum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit. Et, quum
esset Caesaris classis divisa in duas partes, et dimidiae
parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, di-
midiae M. Pomponius ad Messanam; prius Cassius ad Mes-
sanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu
cognosceret: perturbatumque eum nactus, nullis custodiis 2
neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas
onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus,
quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit
atque omnes naves incendit quinque et triginta, e quibus
erant viginti constratae: tantusque eo facto timor incessit, 3

ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existi-
4 mabant plerique, futurum fuisse, uti amitteretur. Sed opportunissime nuntiis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, applicatisque nostris ad terram navibus propter eundem timorem, pari atque antea ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter quadraginta, praeparatas ad incendium, immisit, et flamma ab utroque cornu com-
5 prehensa, naves sunt combustae quinque. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt; impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit.
6 Praeterea duae sunt deprehensae triremes. Neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompejanis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompejum existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset: et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minori-
2 bus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeji nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, Graeci civesque Romani, jurandi causa convenirent; sed utrum avertendae suspicionis causa Pompejus proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam
3 tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et, vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumptus corrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit.
4 Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa, nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis peri-
5 culo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi: qui, quum ex fuga Pompejum sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non

erant: missisque ad eos nuntiis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompejus, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu 2
rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra bellum gerens; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompejus misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis of- 3
ficio, liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompejo praestarent neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeji milites; quos, ex ejus exercitu acceptos in Syria, Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio, ne Pompejus Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici exsistunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire jusserunt. Ipsi, clam 2
consilio inito, Achillan, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompejum miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

CV. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianae, ejusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur; sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum erat et ante ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas

3 se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae
4 Graeci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Caesar, paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompejum Cypri visum, conjectans eum in Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni reliquasque ejus loci opportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaja a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque octingentis et navibus longis Rhodiis decem et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit.
2 In his erant legionibus hominum tria milia CC; reliqui, vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar, confisus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat
3 atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeji morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem
4 regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompejanis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexan-
2 dria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et S. C. societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemaeum atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam causam evocari: deinde adjutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillan, cujus supra memi-
2 nimus, omnibus copiis praefecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, literis nun-

tiisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti 3
unae per legatos ejus Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur, (hae quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompejum sunt depositae) alterae, eodem exemplo, relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

CIX. De his rebus quum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere; subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis 2
locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit, regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui 3
ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent, cognosceret, corripi atque interfici jussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar 4
effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum neque usu rei militaris contemnendae viderentur: milia enim viginti in armis habebat. Hae con- 2
stabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant, et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum. Multi praeterea capitis 3
damnati exsulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus certaque vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem 4
deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios

arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consueverant. Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis, Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupabat Alexandriam, praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus: sed Caesar, dispo-
2 sitis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum; ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur, quarum erant quinquaginta auxilio missae ad Pompejum proelioque in Thessalia facto
3 domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has duae et viginti, quae praesidii causa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes: quas si occupavissent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate ha-
4 berent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri tam parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, objecta Alexandriae, portum efficit: sed a superioribus regibus in longitudinem passuum nongentorum in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido
2 conjungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus, oppidi magnitudine: quaeque ubique naves imprudentia aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse propter angustias
3 navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occupatis militibusque expositis, Pharon apprehendit atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas
4 regiones atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci) paucisque utrimque interfectis, Caesar loca maxime necessaria complexus noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat

regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro 5
objectas haberet, neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei regis, vacuam possessionem regni sperans, ad Achillan sese ex regia transjecit unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de princi- 6
patu controversia orta; quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, quum ad Achillan nuntios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internuntiis, a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

A. HIRTII

DE

BELLO ALEXANDRINO

LIBER SINGULARIS.

Bello Alexandrino conflato, Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti auxiliaque adduci jubet. Interim 2
munitiones quotidie operibus augentur atque omnes oppidi partes, quae minus firmae esse viderentur, testudinibus ac musculis aptantur: ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et structuris atque fornicibus continentur tectaque sunt rudere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua parte urbis excluderet: illud spectans, primum, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio admi-

nistraretur; deinde, ut laborantibus succurri atque ex altera
oppidi parte auxilium ferri posset, in primis vero, ut aqua
pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam,
alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque
palus large praebere poterat.

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cun-
ctatio ulla aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per
quas fines Aegyptii regnumquo pertinet, legatos conquisito-
resque delectus habendi causa miserant, magnumque nu-
merum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant
2 et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in
urbe maximae armorum erant institutae officinae. Servos
praeterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores
3 victum quotidianum stipendiumque praebebant. Hac multi-
tudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur;
veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habe-
bant, ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus
4 ad auxilium ferendum opportuni essent. Omnibus viis atque
angiportis triplicem vallum obduxerant: erat autem qua-
drato exstructus saxo, neque minus quadraginta pedes alti-
tudinis habebat: quaeque partes urbis inferiores erant, has
altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Prae-
5 terea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant;
subjectisque eas rotis, funibus jumentisque objectis, directis
plateis in quamcumque erat visum partem movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum
apparatus suggerebat. Ipsi homines, ingeniosissimi atque
acutissimi, quae a nobis fieri viderant, ea sollertia efficie-
bant, ut nostri illorum opera imitati viderentur, et sua
sponte multa reperiebant, unoque tempore et nostras muni-
2 tiones infestabant et suas defendebant: atque haec principes
in consiliis concionibusque agitabant, *populum Romanum
paullatim in consuetudinem ejus regni occupandi venire:
paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in
Aegypto; Pompejum se ex fuga eodem recepisse; Caesarem
venisse cum copiis; neque morte Pompeji quicquam pro-
3 fectum, quo minus apud se Caesar commoraretur: quem
si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque
agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus
propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non
posse.*

IV. Interim dissensione orta inter Achillan, qui vete-
rano exercitui praeerat, et Arsinoen, regis Ptolemaei mino-
rem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utri-
que insidiaretur et summam imperii ipse obtinere vellet,
praeoccupat Arsinoe per Ganymeden eunuchum, nutricium
suum, atque Achillan interficit. Hoc occiso, ipsa sine
ullo socio et custode omne imperium obtinebat; exercitus

Ganymedi transditur: is, suscepto officio, largitionem in milites auget, reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paullatim spatio temporis liquescit ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum familiae consue- 2
verunt: nam, quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quae 3
ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi; qui, distributi munitionum tuendarum causa, vicatim ex privatis aedificiis, specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur. Interseptis enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non in- 2
termittebat; quamobrem salsior paullo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis, magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob causam id accidisset: nec satis sibi ipsi credebant, quum se inferiores ejusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent: vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum inter se differrent aquae, cognoscebant. Parvo vero temporis 3
spatio haec propior bibi omnino non poterat; illa inferior corruptior jam salsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere juberet, alii multo graviorem extimescerent casum; quod neque celari Alexandrinis possent in apparanda fuga, quum tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum 2
in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur; ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur. Quum vero uno tempore et 3
natio eorum et natura cognoscatur; aptissimum esse hoc genus ad proditionem, nemo dubitare potest.

VIII. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. Nam *puteis fossis aquam dulcem posse reperiri* affirmabat: *omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset litoris Aegyptii natura,* 2
atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere

tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte a Paraetonio, vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes nunquam uno tempore adversis ventis
3 *praecluderentur. Fugae vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil, praeterquam de vita, cogitarent: magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri, quibus relictis, nec loco nec numero pares esse posse: magnam autem moram et difficultatem ascensum in naves*
4 *habere, praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et aedificiorum notitiam: hos, praecipue in victoria insolentes, praecursuros et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibituros: proinde ejus consilii obliviscerentur atque omni ratione esse vincendum cogitarent.*

IX. Hac oratione apud suos habita atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant,
2 neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio atque omnium animis ad laborem incitatis, magna una nocte vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus maximisque conatibus
3 non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII ex dediticiis Pompejanis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis, imposita in naves a Domitio Calvino, ad litora Africae, paullo supra Alexandriam, delata
4 est. Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas ancoras. Hi quum diu retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiorem.

X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navim conscendit atque omnem classem se sequi jussit, nullis nostris militibus impositis; quod, quum
2 longius paullo discederet, munitiones nudare nolebat. Quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Caesarem ipsum in classe venisse nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt.
3 Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Caesarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de causis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam decimam diei res agebatur, nox autem allatura videbatur

majorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi
etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis
idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare
neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Caesar 4
ad terram detrahit, quem in locum illos successuros non
existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu,
longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu quattuor ad eam constratae
naves et complures apertae contenderunt. Cui coactus est 2
Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet; quamquam, si quid gravius illis accidisset,
merito casurum judicabat. Proelium commissum est magna
contentione Rhodiorum: qui, quum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo
tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod
suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proe- 3
lium secundissimum est factum. Capta est una hostium
quadriremis, depressa est altera: dein duae omnibus epibatis
nudatae: magna praeterea multitudo in reliquis navibus
propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. Hac cala- 4
mitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante,
naves onerarias Caesar remulco victricibus suis navibus
Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum
jam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum,
se victos viderent, * * * quibus et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent: et materiam
cunctam objicerent, quod nostrae classis oppugnationem
etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quam Gany- 2
medes in concilio confirmavit, sese et eas, quae essent
amissae, restituturum et numerum adaucturum, magna spe
et fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt: ac, tametsi amplius CX
navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen
reparandae classis cogitationem deposuerunt: videbant enim,
non auxilia Caesari, non commeatus supportari posse, si
classe ipsi valerent. Praeterea nautici homines, urbis et 3
regionis maritimae, quotidianoque usu a pueris exercitati,
ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant et,
quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant. Itaque
omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigendi
portorii causa dispositae. Naves veteres erant in occultis
regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non
erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant.
Deerant remi; porticus, gymnasia, aedificia publica dete- 2

gebant, asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant, sed praesentis temporis necessitati serviebant et in ipso portu confligendum videbant.
3 Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes duas et viginti, quinqueremes quinque confecerunt. Ad has minores apertasque complures adjecerunt et, in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum
4 omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves novem habebat, (nam, decem missis, una in cursu litore Aegyptio defecerat) Ponticas octo, Lycias quinque, ex Asia duodecim. Ex his erant quinqueremes quinque et quadriremes decem: reliquae infra hanc magnitudinem et pleraeque apertae. Tamen virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque eorum confideret; Caesar Pharon classe circumvehitur adversasque naves hostibus constituit; in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas: inter has spatium quadringentorum passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves
2 videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quae quamque earum sequatur et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt atque instruunt: in fronte collocant duas et viginti, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt.
3 Magnum praeterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis ignibusque, si quid ipsa multitudo et clamor et flamma nostris terroris afferre pos-
4 sent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae: (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae:) satisque diu inter ipsos est exspectatum, ab utris transeundi fieret initium; propterea quod, eis qui intrassent, et ad explicandam classem et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Graecis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui im-
2 perium classis obtineret. Qui, ubi Caesaris animum advertit, *Videris mihi*, inquit, *Caesar, vereri, si haec vada primis navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare. Nobis rem committe, nos proelium sustinebimus, (neque tuum judicium fallemus) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari, magno nobis et dedecori et dolori est.*
3 Caesar illum adhortatus atque omnibus laudibus prosecutus,

dat signum pugnae Progressas ultra vadum quattuor Rho-
dias naves circumsistunt Alexandrini atque in eas impetum
faciunt. Sustinent illi atque arte sollertiaque se explicant: 4
ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla trans-
versa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur, sed
semper venientibus adversae occurrerent. Interim sunt re-
liquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est,
propter angustias loci, atque omne certamen in virtute con-
stitit. Neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostro- 5
rum aut oppidanorum, qui aut in opere aut in oppugna-
tione occupatum animum haberet, quin altissima tecta pe-
teret atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet
precibusque et votis victoriam suis ab diis immortalibus
exposceret.

XVI. Minime autem par erat proelii certamen: nostris
enim prorsus neque terra neque mari effugium dabatur
victis, omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si
superassent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent,
reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave 2
ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de
salute omnium decertare: quorum si qui aut animo aut
virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro
se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus 3
saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc majori animo
contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam vi-
derent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum,
notum prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium
falleret opinionem, quorum judicio delectus ad pugnam pro-
ficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque 4
maritimis nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret,
neque numero navium praestantibus multitudo prodesset,
neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri virtuti
nostrorum possent adaequari. Capitur hoc proelio quinque- 5
remis una et biremis cum defensoribus remigibusque et
deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquae
propinquam fugam ad oppidum capiunt, quas protexerunt
ex molibus atque aedificiis imminentibus, et nostros adire
propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ra-
tione Caesar contendendum existimavit, ut insulam molem-
que, ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem:
perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et
illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo 2
capto consilio, cohortes decem et levis armaturae electos,
quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia
minora scaphasque imponit: inde alteram insulae partem
distinendae manus causa constratis navibus aggreditur, prae-
miis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac 3

primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant, et litora armati defendebant; quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur; et scaphis navibusque longis quin-
4 que mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi primum, locis cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in litore constiterunt atque hos sunt alii subsecuti, constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, impetum fecerunt; omnes Pharitae terga verterunt. His pulsis custodia portus relicta, ad litora et vicum applicaverunt, seque ex navibus ad tuenda aedificia ejecerunt.

XVIII. Neque vero diutius [ipsi] ea munitione se continere potuerunt: etsi erat non dissimile, atque Alexandriae, genus aedificiorum, ut minora majoribus conferantur, turresque editae et conjunctae muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit et membra debilitat, ut tunc accidit.
2 Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem, perterriti fuga suorum et caede paucorum, triginta pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare praecipitaverunt, et octingentorum passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt, sed numerus captivorum omnino fuit DC.

XIX. Caesar, praeda militibus concessa, aedificia diripi jussit, castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliquerant; fortiorem illum propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur.
2 Jamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat atque in oppidum redegerat; et cohortium trium instar in terram exposuerat: non enim plures consistere angustiae loci patiebantur; re-
3 liquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat, pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nullo omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se ejecerunt et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quae consueverant navigia per pontes ad incendia
4 onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Caesare militesque hor-

tante, remigum magnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupiditate pugnandi. Hi pri- 2
mum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere coeperunt. Quorum fuga incitati 3
Alexandrini plures ex navibus egrediebantur nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul, qui in navibus longis remanserant, scalas rapere navesque a terra repellere properabant, ne hostes navibus potirentur. Quibus 4
omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam reliquerunt et magno cursu incitati ad naves contenderunt: quorum pars, proximas 5
nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu, expeditas ad ancoram naves consecuti, incolumes discesserunt; pauci allevati scutis et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia annatarunt.

XXI. Caesar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem ac munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum insecuta quum irrum- 2
peret, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit atque ad eas, quae longius constiterant, naves annatavit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit; navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc proelio 3
desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter quadringenti et paullo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt atque egestis ex mari lapidibus libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt ut perturbarentur, ut incensi [potius] atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis, in proeliis quotidianis, quandocumque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis * * manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum: nec 2
divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem,

aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent, neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio, per occultos nuntios regi probato, legatos ad Caesarem miserunt,
2 *ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, confectam taedio puellae, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.*

XXIV. Caesar, etsi fallacem gentem semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat; tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum.
2 Itaque regem cohortatus, *ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret; quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret;* dextra dextram tenens, dimittere
3 coepit adulta jam aetate puerum. At regius animus, disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem coepit, *ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Caesaris esse*
4 *jucundius.* Compressis pueri lacrimis, Caesar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur
5 profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones militesque laetabantur, quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset: quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Quum, duce assumpto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos, animadverterent, eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent, neque se quicquam proficere viderent, rumoresque exsisterent, magna Caesari praesidia

terrestri itinere Syria Ciliciaque adduci (quod nondum Cae-
sari auditum erat): commeatum, qui nostris mari supporta-
batur, intercipere statuerunt. Itaque, expeditis navigiis, 2
locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, in-
sidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Caesari nuntia-
tum est, classem jubet expediri atque instrui. Praeficit huic 3
Tib. Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves
atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio
maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At for-
tuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit,
ad duriorem casum reservat, superiorum temporum dissi-
milis, Euphranorem prosequebatur. Nam, quum ad Cano- 4
pum ventum esset, instructaque utrimque classis conflixisset,
et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset,
et illic triremem hostium perforasset ac demersisset; proxi-
mam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reli-
quis, circumventus ab Alexandrinis est. Cui subsidium 5
nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii pro virtute ac
felicitate ejus putarent esse, sive quod ipsi sibi timebant.
Itaque unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus
cum sua quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, ma-
gnae nobilitatis domi, scientiaeque in bello et virtutis, fidei
dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Cilici-
amque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda, magnas
copias, quas celeriter, et propensissima civitatum voluntate,
et sua diligentia, confecerat, itinere pedestri, quo conjun-
gitur Aegyptus Syriae, Pelusium adducit: idque oppidum, 2
firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem
loci, (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pede-
stri Pelusio, velut claustris, munita existimatur) repente
magnis circumdatum copiis, multiplici praesidio pertinaciter
propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vul-
neratis defessisque subjiciebat, et perseverantia constantia-
que oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit
potestatem praesidiumque ibi suum collocavit. Inde, re 3
bene gesta, Alexandriam ad Caesarem contendit, omnesque
eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae
plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam Cae-
saris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus,
non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta, quod
nomen a similitudine literae cepit: nam pars quaedam flu-
minis Nili, mire derivata inter se, duobus itineribus paul-
latim medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad
litus intervallo mari conjungitur. Cui loco quum appropin-
quare Mithridaten rex cognovisset et transeundum ei flumen
sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari

delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri posse, credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis
3 habebat, interclusum a Caesare a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta transire et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt, festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem: quorum impetum Mithridates magua cum prudentia, consuetudine nostra castris
4 vallatis, sustinuit. Quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naves, quibus flu-
5 men transierant, recepissent, funditus deleti essent. Qui ut paullulum ab illo timore se recrearunt, adjunctis iis, qui subsequebantur, rursus oppugnare Mithridaten coeperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis, eadem haec accidisse, rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum
2 Mithridaten proficiscitur, et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret; sed circumvectus eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exer-
3 citu recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subjecta, tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adjectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra regis et Caesaris iter flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat; aberat autem ab regis castris milia passuum circiter septem.
2 Rex quum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent et eminus ex ripis proelium impar inirent: nullum enim processum virtus ha-
3 bebat, aut periculum ignavia subibat. Quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani, dispersi vada fluminis quaerentes, partim demissioribus ripis flumen transnarunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transi-
4 erunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent: sed id frustra; namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, paene omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Caesar, re praeclarissime gesta, quum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Haec 2
quum et opere magno vallata, et loci natura munita adverteret, confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, 3
quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi causa, Caesar aggressus omnibus copiis expugnat, non quo id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes 4
Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt acerrimeque eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum mul- 5
titudo defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

XXXI. Caesar, quum videret, milites acrius proeliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; quumque animum adverteret, excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi, decucurrissent in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes illo circuire castra et summum locum aggredi jussit; iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut ventum 2
est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore et proelio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes castrorum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione nostrorum 3
animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexan- 4
drini fugientes, acervatim se de vallo praecipitaverunt in eam partem, quae flumini erat adjuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis, ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem, multitudine

eorum, qui ad proximas naves annatabant, demerso navigio, periisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Caesar magnae victoriae fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo proelio audito, nihil
2 jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumpta, qua supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, adve-
3 nienti Caesari occurrerunt seque ei dediderunt. Caesar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum, qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse laetabantur.

XXXIII. Caesar, Aegypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur.
2 Nam, majore ex duobus pueris rege amisso, minori transdidit regnum, majorique ex duabus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque ejus: minorem Arsinoen, cujus nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissensio, priusquam diuturnitate confirmarentur regum impe-
3 ria, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana sexta secum reducta, ceteras ibi reliquit, quo firmius esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti.
4 Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; et hos, si essent ingrati, posse iisdem praesidiis coerceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finitimasque provincias administrandas transdiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata se facere pecuniamque
2 promissam Caesari non posse persolvere. Domitius non tantum ad explicandos sumptus rei militaris quum pecuniam necessariam esse judicaret, sed etiam turpe populo Romano et Caesari victori, sibique infame esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuntios

confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque de-
cederet, neve, occupatione belli civilis, populi Romani jus
majestatemque tentaret. Hanc denuntiationem quum majo- 3
rem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum
exercitu accessisset, ad legiones profectus, unam ex tribus
tricesimam sextam secum ducit, duas in Aegyptum ad Cae-
sarem mittit, literis ejus evocatas: quarum altera in bello
Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam
erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni tricesimae sextae 4
duas ab Dejotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra
complures annos constitutas habebat, equitesque centum:
totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad C. 5
Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tu-
multuariis militibus in Ponto confecta erat: Quintumque
Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quae copiae
celeriter omnes jussu Domitii Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt,
***Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse,
quam paterno nomine jure obtinere deberet: denique ejus
regni causa integra Caesari servaretur: paratum enim se
facere, quod is statuisset.*** Cn. Domitius, quum animadver- 2
teret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum,
sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset,
subjectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam;
quodque omnes tres legiones adducturum Domitium putas-
set; (ex quibus quum duas ad Caesarem missas audisset,
audacius in Armenia substitisset) perseverare coepit, ut eo
quoque regno decederet: ***neque enim aliud jus esse Cappa-
dociae, atque Armeniae: nec juste eum postulare, ut in
Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse
integrum, quod ita esset, ut fuisset.*** His responsis datis, 3
cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Arme-
niam locisque superioribus iter facere instituit: nam ex
Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in
Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia.
Cujus itineris has esse certas opportunitates, quod in locis 4
superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium
poterat, et quod Cappadocia, his jugis subjecta, magnam com-
meatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad
Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque munera
Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur, ***nec
sibi quicquam fore antiquius, quam dignitatem populi Ro-
mani et regna sociorum recuperare***, legatis respondebat.
Magnis et continuis itineribus confectis, quum adventaret 2
ad Nicopolim, (quod oppidum positum in Armenia minore
est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus la-
teribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis)

castra posuit longe a Nicopoli circiter milia passuum septem.
3 Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset
transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque
paene disposuit equites: magnam autem multitudinem pe-
coris intra eas fauces dissipari jussit, paganosque et oppi-
danos in iis locis obversari: ut, si amicus, Domitius eas
angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in
agris et pecora et homines animum adverteret versari, tan-
quam amicorum adventu; sin vero ut in hostium fines ve-
niret, praeda diripienda milites dissiparentur, dispersique
caederentur.

XXXVII. Haec quum administraret, nunquam tamen
intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Do-
mitium, quum hoc ipso crederet facilius eum dicipi posse.
At contra spes pacis Domitio in iisdem castris morandi
2 attulit causam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis
occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra
revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit
castraque oppido contulit. Quae dum muniunt nostri, Phar-
naces aciem instruxit suo more atque instituto: in fronte
enim simplici directa acie, cornua trinis firmabantur sub-
3 sidiis. Eadem ratione haec media collocabantur acie, duo-
bus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus in-
structis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte
copiarum pro vallo instituta.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabel-
lariis, qui de Alexandrinis rebus literas ad Domitium fere-
bant, cognoscit, Caesarem magno in periculo versari, flagi-
tarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret
2 propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua
cognita re, Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tem-
pus posset, quum discedendum Domitio celeriter putaret.
Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum
ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas, non
ita magno intervallo medio relicto, quattuor pedum altitu-
dinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam
3 non producere aciem. Inter has fossas aciem semper in-
struebat. Equitatum autem omnem ab lateribus extra fos-
sam collocabat: qui neque aliter utilis esse poterat et mul-
tum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, quum Caesaris magis peri-
culo quam suo commoveretur, neque se tuto discessurum
arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appe-
teret, aut sine causa discederet, ex propinquis castris in
2 aciem exercitum eduxit. Tricesimam sextam legionem in
dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro: Dejotari le-
giones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustis-
simum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in

subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa, processum
est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato concur-
ritur: acriter varieque pugnatur: nam tricesima sexta legio,
quum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset,
adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succe-
deret fossamque transiret aversosque hostes aggrederetur.
At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum aversa 2
hostibus cessisset, fossam autem circumire [acies] secundo
conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso
transitu fossae confixa et oppressa est: Dejotari vero legio-
nes vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiae 3
cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad tricesi-
mam sextam legionem: quae tamen fortiter vincentium im-
petum sustinuit: magnis copiis hostium circumdata, prae-
sentissimo animo pugnans in orbem, se recepit ad radices
montium: quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci,
noluit. Ita, Pontica legione paene tota amissa, magna parte 4
Dejotari militum interfecta, tricesima sexta legio in loca se
superiora contulit, non amplius ducentis et quinquaginta
desideratis. Ceciderunt eo proelio splendidi atque illustres
viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Do- 5
mitius accepto, reliquias exercitus dissipati collegit, itineribus-
que tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces, rebus secundis elatus, quum de Cae-
sare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis
occupavit: ibique, et victor, et crudelissimus rex, quum sibi
fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida
expugnavit, bona civium Romanorum Ponticorumque diri-
puit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque
aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent
miseriora; Pontumque nullo defendente, paternum regnum
se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum
acceptum: quae provincia superioribus mensibus retenta non
tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque 2
eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Cae-
saris quaestor pro praetore, quamquam erat provincia mi-
nime copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac dis-
sensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia
sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere pro-
grederetur, et recepit et defendit. Namque et castella com- 3
plura, locis editis posita, quorum opportunitas castellanos
impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum,
expugnavit eaque praeda milites donavit: (quae etsi erat
tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat grata,
praesertim virtute parta:) et, quum Octavius ex fuga Phar-
salici proelii magna classe in illum se sinum contulisset,

paucis navibus Jadertinorum, quorum semper in rem publicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adjunctis
4 captivis navibus sociorum. Et, quum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompejum Caesar victor sequeretur, compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se, reliquiis ex fuga collectis, contulisse audiret, literas ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque, vivo Cn. Pompejo, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni ac difficili, sive copiosiorem provinciam existimans, sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens, sive virtute et scientia sua confisus, quam saepe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu auspicioque suo gesserat, neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita, partim infidelis, neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non ut volebat, sed ut
2 necesse erat, bellum gerebat: quumque durissimis tempestatibus propter inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incole-
3 bant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus duodequadraginta, tribunis quattuor, cum reliquis copiis Salonam se recepit; summaque ibi difficultate rerum omnium pressus,
4 paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae; quem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIV. Vatinius Brundisii quum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, quum crebris literis Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocaretur, et M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi, gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur, tamen virtute vicit incommodum naturae difficultatesque et
2 hiemis et subitae praeparationis. Nam, quum ipse paucas in portu naves longas haberet, literas in Achajam ad Q. Calenum misit, uti sibi classem mitteret. Ouod quum tardius

fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quamquam non satis justa ad proeliandum, rostra imposuit. His adjunctis 3
navibus longis et, numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relicti erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum maritimasque nonnullas civitates, quae defecerant Octavioque se transdiderant, partim recipiebant, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur; nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc op- 4
pugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coegit, praesidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset, confisus sua classe, substitit ad insulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens navigabat; non quod Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Quum propius Tauridem accessisset, distensis 2
suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus animum advertit. Quod ubi conspexit, celeriter 3
vela subduci demittique antennas jubet et milites armari: et, vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. 4
Parabant se Vatiniani, repente oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies; ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animum adverteret, neque navium se magnitudine, neque numero parem esse, fortuitae dimicationis fortunae rem committere noluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naves adversae rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Com- 2
mittitur acriter reliquis locis proelium concurriturque ad duces maxime: nam, quum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est: quantoque conjunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant et, dimicatione aequata, longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadrire- 3

mis: multae praeterea capiuntur, aut rostris perforatae merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert: in quam plures quum confugerent, depressa scapha, vulneratus tamen annatat ad suum myopa-
4 ronem. Eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XLVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum pro-
2 cesserat. Capit ex eo proelio penterem unam, triremes duas, dicrotas octo, compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, consumpto, post diem tertium contendit in insulam Issam,
3 quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum conjunctissimumque Octavio. Quo ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse,
4 inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. Ita brevi spatio re praeclarissime gesta, provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompejum obsidebat et Palaepharsali rem feliciter gerebat, Alexandriaeque quum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus, in Hispania pro praetore provinciae ulterioris obtinendae causa relictus, sive consuetudine naturae suae, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones; quod vel et conscientia sua, (quum de se mutuo sentire provinciam crederet) vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum advertere poterat; et compensare offensionem provinciae exercitus amore cupie-
2 bat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos militibus est pollicitus: nec multo post quum in Lusitania Medobregam oppidum montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique Imperator esset appellatus, HS centenis milites donavit.
3 Multa praeterea et magna praemia singulis concedebat, quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem; paullatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae consti-

tuit exsolvere, et, ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur, pecuniae locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat. 2 In gregem locupletium simultatum causae tenues conjiciebantur, neque ullum genus quaestus, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad jacturas et detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, quum Longinus Imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus, qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cujus nomine peccabant, sibique, quod rapuerant, acceptum referebant; quod interciderat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant. 2 Quintam legionem novam conscribit: augetur odium et ex ipso delectu et sumptu additae legionis: complentur equitum tria milia, maximisque ornantur impensis: nec provinciae datur ulla requies.

LI. Interim literas accepit a Caesare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret; quod magna Cn. Pompejo Juba rex miserat auxilia majoraque missurus existimabatur. Quibus literis acceptis, insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. 2 Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda: certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque centum praepararentur pecuniaeque describerentur atque imperarentur, ne qua res, quum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia, cupienti praesertim aliquid, Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Caesaris jussu gerere deberet; polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, HS centenos se daturum; quintam fore in Hispania legionem. 2 Ex concione se Cordubam recepit, eoque ipso die tempore postmeridiano, quum in basilicam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei tradit; deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuasset, sinistra corripit eum dextraque bis ferit pugione. 3 Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis. Muna-

tius Flaccus proximum gladio transjicit lictorem: hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio, simili confidentia, Flaccum municipem suum adjuvant: erant enim omnes Italicenses. At ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat jacentemque levibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim berones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat: a quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur: quo in numero fuit
2 Calpurnius Salvianus et Manilius Tusculus. Minucius inter saxa, quae jacebant in itinere, fugiens opprimitur. et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognos-
3 ceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit laetus in castra; militibus vernaculis et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribu-
4 nal, praetor appellatur. Nemo enim aut in provincia natus, aut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legiones tricesimam et vicesimam primam, paucis mensibus in Italia scriptas, Caesar attribuerat Longino; quinta legio nuper ibi erat confecta.

LIV. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium. Quo nuntio dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit se celeriter et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, tricesima legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori suo: facit hoc idem vicesima
2 prima: subsequitur has quinta. Quum duae legiones reliquae essent in castris, secundani veriti, ne soli relinquerentur atque ex eo, quid sensissent, judicaretur, secuti sunt factum superiorum: permansit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, jubet comprehendi: legionem quintam in castra remittit,
2 cohortibus triginta retentis. Indicio Minucii cognoscit, L. Racilium et L. Laterensem et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem, sibique tam familiarem, quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse conjuratione. Nec diu moratur dolorem suum, quin eos
3 interfici jubeat. Minucium libertis transdit excruciandum; item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium conjuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus
4 L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS LX cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio L. Qui

si maxime nocentes sunt mulţati, tamen periculum vitae dolorque vulnerum, pecuniae remissus, crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

LVI. Aliquot post diebus literas a Caesare missas accipit, quibus cognoscit, Pompejum, in acie victum, amissis copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriae nuntius laetitiam exprimebat; con- 2
fectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet referri: quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Aeque autem Romanorum delectum instituit, quos, ex om- 3
nibus conventibus coloniisque conscriptos, transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas 4
in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad trajectum: ipse, classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique moratur; propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. Quae evocatio vehementer omnes turbavit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nuntiat fama, legionem tricesimam, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse et ad secundam legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum 2
quinque cohortibus undevicesimanorum egreditur, mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio XXX et XXXI et cohortes quattuor ex quinta legione totusque convenisset equitatus, audit, quattuor cohortes, a vernaculis oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse et T. Thorium Italicensem ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Mar- 3
cellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse, Marcellumque, aut voluntate aut necessitate adductum, (namque id varie nuntiabatur) consentire cum Cordubensibus; duas cohortes legionis quintae, quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, movet castra et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi, habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Caesaris absentis causa, sibi fidissimos esse nullumque

periculum deprecaturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque natura videretur, simul ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine majoribus viribus uti videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem, Cn. Pompejo se provinciam
2 recuperare velle palam dictitabat: et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris et amore Pompeji, cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat; sed, id qua mente commotus fecerit, communis erat conjectura: certe hoc prae se Thorius ferebat; milites adeo fatebantur,
3 ut Cn. Pompeji nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus quum videret, ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeji nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis, quam Pompejanis, Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse perducere; nomen Pompeji ex scutis detraxerunt, Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem asciverunt, praetoremque appellarunt, et conventum sibi adjunxerunt castraque ad Cordu-
2 bam posuerunt. Cassius eo biduo circiter quattuor milia passuum a Corduba, citra flumen Baetim, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra; literas ad regem Bogudem in Mauritaniam et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quamprimum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro
2 flammaque consumerentur. Marcellus, quum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esse, legiones Baetim transducit atque aciem instruit.
3 Quum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat,

aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Quum hoc detrimento, 4
quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum confidebat. Itaque, 2
quum castra castris collata essent et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus, veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur celerique itinere Uliam contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit 3
moenibus castra, ut et loci natura, (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur et, quam proxime potest Uliam, castra castris confert; locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus, ut neque confligeret, (cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collo- 4
catis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus Cassii literis acceptis, rex Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullae civitates rebus Cassii studebant, plures Marcello favebant. Accedit cum 2
copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, crebroque id accidit, fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis XXXV magnoque numero equitum et reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic 2
venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello, existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii,

verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus; neque habet
3 a Marcello quicquam divisi. Ne pugnetur, interdicit: ad
excundum Cassium invitat fidemque suam in re omni interponit.
Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum
quidve Lepido esset credendum, neque ullum exitum consilii
sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti mu-
4 nitiones disjicerentur sibique liber exitus daretur. Non
tantum induliis factis, sed prope jam constituta opera quum
complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae,
auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat
regiis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in
omnibus fuit Cassius; nam de hujus conscientia dubitabatur)
impetum fecerunt compluresque ibi milites oppresserunt.
5 Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, proelium
esset diremptum, major calamitas esset accepta.

LXIV. Quum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus
cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque
Cordubam, Cassius cum suis proficiscitur Carmonam.
Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provin-
2 ciam obtinendam venit. De cujus adventu ut cognovit Cassius,
legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna
distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis,
Malacam contendit; ibique adverso tempore navigandi
naves conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido et Trebonio
et Marcello committeret; ut amici ejus dictitabant, ne
per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret,
cujus magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant,
ne pecunia illa, ex infinitis rapinis confecta, in potestatem
3 cujusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate,
quum in Iberum flumen noctis vitandae causa se
contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius
se navigaturum credens, profectus adversis fluctibus,
occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum
neque flectere navim propter vim fluminis, neque directam
tantis fluctibus tenere posset, demersa navi periit.

LXV. Quum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset
atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, literisque
urbanis animadverteret, multa Romae male et inutiliter
administrari, neque ullam partem rei publicae satis
commode geri; quod et contentionibus tribuniciis perniciosae
seditiones orirentur et, ambitione atque indulgentia tribunorum
militum et qui legionibus praeerant, multa contra
morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae
disciplinae severitatisque essent; eaque omnia flagitare
adventum suum videret: tamen praeferendum existimavit,
quas in provincias regionesque venisset, eas ita
relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur,
jura legesque acciperent, externorum hostium me-

tum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere: non enim excessisse Ponto Pharnacen audierat, neque excessurum putabat, quum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quae ma- 3
jore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit: reges, tyrannos, dynastas provinciae finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae, dimittit, et sibi et populo Romano amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumptis, Sex. Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praeficit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cujus provinciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciae et finiti- 2
marum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacae commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deae majestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo 3
Lycomedi Bithynio adjudicavit, qui, regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ario- 4
barzanis Ariarathen, quum bene meritus uterque eorum de re publica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset: ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

LXVII. Quum propius Pontum finesque Gallograeciae accessisset, Dejotarus tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant, sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Caesarem venit, oratum, *ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeji castris fuisset: neque enim se debuisse judicem esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis.*

LXVIII. Contra quem Caesar, quum *plurima sua commemorasset officia, quae consul in decretis publicis tribuisset; quumque defectionem ejus nullam posse excusationem imprudentiae recipere coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus populusque Romanus, ubi res publica esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum consul*
2 *esset; tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequenter concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum: de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse* dixit: regium
3 vestitum ei restituit. Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Quum in Pontum venisset copiasque omnes in unum locum coegisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant, (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquae erant tres legiones, una Dejotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati, a Pharnace missi, Caesarem adeunt atque in primis deprecantur, *ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent;* maximeque commemorabant, *nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompejo dare voluisse; quum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset.*

LXX. Caesar respondit, *se fore aequissimum Pharnaci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset.* Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, *ne aut Dejotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompejo non misissent: nam se neque libentius facere quicquam, quam supplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi,*
2 *cui dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem restituere posse: quod quidem suppli-*
3 *cium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim familiasque publicanorum remitteret, ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes*

eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae, bene rebus gestis, imperatores ab amicis accipere consuessent: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus, quum festinantem ac properantem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari coepit.
Caesar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus 2
natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, veluti manu factus, excelsiore undique fastigio, sustinet murum.
Circumpositi sunt huic oppido magni multique, intercisi 2
vallibus, colles: quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triarii detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus paene conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem: nec multo longius milibus passuum tribus abest ab Zela.
Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium ca- 3
strorum refectis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LXXIII. Caesar, quum ab hoste milia passuum quinque castra posuisset videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra udituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propriora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones.
Quo celeriter collato, proxima nocte, vigilia quarta, 2
legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat.
Huc omnem comportatum aggerem 3
e castris servitia agerent jussit, ne quis ab opere miles discederet, quum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit, quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis quam manu defendere locum Pharnaces videretur.
Itaque deterritus non 2
est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces, impulsus sive loci

felicitate, sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperâsse eum postea audiebamus, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, quum more operis quotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem cum legione XXII in acie conflixisse et vicisse legati ejus gloriabantur, simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat, inito con-
3 silio dimicandi, descendere praerupta valle coepit. Cujus aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem et eo loco militum coartationem, quem eo loco nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo praerupta in proelium descenderat valle, ascendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

LXXV. Caesar, incredibili ejus vel temeritate vel fiducia commotus, neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit aciemque instruit: cujus rei subita trepidatio
2 magnam terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium et clamore sublato confligitur, multum adjuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus belli intersunt, tum praecipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri proelio comminus facto, dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium
2 victoriae natum est. Ab ea parte quum in proclive detruderentur hostes, multo tardius, sed tamen iisdem diis adjuvantibus, sinistro cornu mediaque acie totae profligantur copiae regis: quae quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate.
3 Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum
4 locum munitionesque aggredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine suorum aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit: cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset, liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria [toties victor] Caesar incredibili est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat; quodque subiti periculi recordatio est laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto

recepto, praeda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur; legionem sextam decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit: duas legiones cum Caelio Viniciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit, omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit, jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit.
2 Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum absportaverat in castra multosque tenuerat annos) regem Bospori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit.
3 Eidem tetrarchiam [legibus] Gallograecorum jure gentis et cognationis adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. HIRTII

DE

BELLO AFRICANO.

LIBER SINGULARIS.

Caesar itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. XIV. Kal. Jan. Lilybaeum pervenit statimque ostendit, sese naves velle conscendere, quum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix sexcentos. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent.
2 Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet; nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere et nullam praetermittere occasionem profectionis; quum praesertim ab incolis ejus provinciae nuntiarentur

adversariorum copiae, equitatus infinitus, legiones regiae quattuor, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones decem, elephanti CXX, classesque esse complures; tamen
3 non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longae adaugeri et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana legio quinta, equitum ad duo milia.

II. Legionibus collectis sex et equitum duobus milibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas impone-
2 batur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit et insulam petere Aponianam, quae non abest a Lilybaeo: ipse parum commoratus, bona paucorum vendit publice: deinde Allieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit et de reliquo exercitu
3 celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI. Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae praeter paucas, vento dispersae
4 atque errabundae, diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, deinde Neapolim: complura praeterea castella et oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et, a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Mauris circiter tribus milibus apparuit: ibi paullisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum, cujus numerus in praesentia fuit peditum III milia, equitum CX; castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam concedit; cohibetque omnes
2 a praeda. Oppidani interim muros armatis complent: ante portam frequentes considunt ad se defendendum: quorum numerus duarum legionum intus erat. Caesar, circum oppi-
3 dum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpae ejus imprudentiaeque assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus praefectisque, quem peterent, praeceperat; neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in
4 tempore, iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat: namque nullum portum terrae Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur; sed fortuitu oblatam occasionem egressus occupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque data facultate literas conscribit et eas captivo dat perferendas in oppidum ad
2 Considium. Quo simul atque captivus pervenisset literasque,

ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset, priusquam acciperet ille, *Unde*, inquit, *istas?* Tum captivus: *imperatore a Caesare.* Tunc Considius, *Unus est*, inquit, *Scipio imperator hoc tempore populi Romani.* Deinde in 3
conspectu suo captivum statim interfici jubet literasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte et die ad oppidum consumpta, neque responsum ullum a Considio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque equitatu abundabat, et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat et eas tironum, neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire; non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque, castra quum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et ejus agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animadversa esset, subito legionarii con- 2
sistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus triginta Galli Maurorum equitum duo milia loco pellerent urgerentque in oppidum. Post- 3
quam repulsi et conjecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod quum saepius facerent et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur: cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita, quanto longius 4
ab oppido discedebatur, tanto tardiores, ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire, polliceri frumentum paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam Kalendis Januariis.

VII. Inde movit et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido veniunt obviam; libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque, 2
centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodem naves onerariae et longae nonnullae casu advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi, neque mediterranea petere propter navium

errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves jubet comportari.
4 Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Caesarianis, adorti, multos jaculis convulneraverunt, nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter convalles et subito exsistunt, non ut in campo comminus depugnent.

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum literis et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque literas legissent, mittenda curarent; exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum
2 mittit. Interim cum decem navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet: quod ibi
3 magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat, ita unicuique praecipiebat, *uti*, *fieri posset nec ne, locum excusatio nullum haberet; nec moram tergiversatio.*
4 Ipse interea, ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari, (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

IX. Caesar a. d. III. Non. Jan. castra movet: Leptique sex cohortium praesidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum oppidanisque imperat,
2 ut plaustra jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret praesidioque firmata ad classim receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus septem, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ob oppido milia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit.
2 Omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosae nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant; neque quicquam solatii in praesentia, neque auxilium in suorum consilio animum advertebant, nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore

mirabilique hilaritate; animum enim altum et erectum prae
se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientia 3
et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Caesar, una nocte in navibus consumpta, jam
coelo albente, quum proficisci conaretur, subito navium pars,
de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re co- 2
gnita, Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi
atque armatos in litore reliquos advenientes milites exspe-
ctare. Itaque, sine mora navibus eis in portum receptis,
et advectis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum
Ruspinam redit atque, ibi castris constitutis, ipse cum cohor-
tibus expeditis triginta frumentatum est profectus. Ex eo 3
est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus
onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus vo-
luisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversa-
riorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui
in praesidiis relicti sui milites fuissent, uti nihil propter
suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

XII. Interim, quum jam Caesar progressus esset a
castris circiter milia passuum tria, per speculatores et ante-
cessores equites nuntiatur ei, copias hostium haud longe ab
sese visas. Et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici
coeptus est. Hac re cognita, Caesar celeriter jubet equitatum 2
universum, cujus copiam habuit in praesentia non magnam,
et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessi,
atque ordinatim signa se leniter consequi: ipse antecedere
cum paucis armatis. Jamque, quum procul hostis conspici 3
posset, milites in campo jubet galeari et ad pugnam parari.
Quorum omnino numerus fuit triginta cohortium, cum equi-
tibus quadringentis et sagittariis CL.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et
duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non pedi-
tum, sed equitum, confertam; et inter eos levis armaturae
Numidas et sagittarios pedites interposuerant et ita con-
densaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbi-
trarentur; et dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum
copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, 2
ut poterat, propter paucitatem: sagittarios ante aciem con-
stituit: equites dextro sinistroque cornu opponit, et ita prae-
cipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium cir-
cumvenirentur: existimabat enim, se cum pedestribus copiis
acie instructa dimicaturum.

XIV. Quum utrimque exspectatio fieret, neque Caesar
se removeret, et cum suorum paucitate contra magnam vim
hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret;
subito adversariorum equitatus sese extendere et in latitu-
dinem promovere collesque complecti, et Caesaris equitatum
extenuare simulque ad circumeundum comparare se coeperunt.

2 Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt et inter legionarios milites jacula con-
3 jiciunt. Hic, quum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu renovato, peditibus suis succurrerent.

XV. Caesar, novo genere pugnae oblato, quum animum adverteret, ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato, a proximis jaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles ab signis quattuor pedes longius
2 procederet. Equitatus interim Labieni, suorum multitudine confisus, Caesaris paucitatem circumire conatur: equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulne-
3 ratis, paullatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Caesarisque copiis in urbem compulsis, intra cancellos omnes conjecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari, nonnunquam legionarios Caesaris ita appellare: *Quid tu*, inquit, *miles tiro, tam feroculus es? Vos quoque iste verbis infatuavit. In magnum me-*
2 *hercule vos periculum impulit. Misereor vestri.* Tum miles, *Non sum*, inquit, *tiro, Labiene, sed de legione X veteranus.* Tum Labienus, *Non agnosco*, inquit, *signa decumanorum.* Tum miles: *Jam me, qui sim, intelliges.* Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit, et ait: *Labiene,*
3 *decumanum militem, qui te petit, scito esse.* Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Caesar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa ten-
2 deret. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis conjectis in fugam vertit; neque longius progressus, veritus insidias, se ad
3 suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis ac procul hostibus repulsis convulneratisque, ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

XVIII. Interim M. Petrejus et Cn. Piso cum equitibus Numidis MC electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi,

ex itinere recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes, suis 2
ex terrore firmatis rursusque renovatis animis, legionarios, conversis equitibus se recipientes, novissimos adoriri et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa, Caesar jubet signa converti et medio campo redintegrari proelium. Quum ab hostibus eodem modo 3
pugnaretur, nec comminus ad manus rediretur, Caesarisque equites jumenta, ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua jam reliqua esset: cohortibus equitibusque circumdatis, cohortatus imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent atque eorum essent potiti. Itaque signo dato, quum jam hostes languide tela 4
negligenterque mitterent, subito immittit cohortes turmasque suorum: atque, puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post collemque dejectis, nacti locum atque ibi paullisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones: itemque adversarii, male accepti, tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

XIX. Interim, ea re gesta et proelio dirempto, ex adversariis perfugae plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti hostium complures equites peditesque: ex 2
quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo, ab equitatu circumventi opprimerentur: et ita Labienum dixisse pro concione, *tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur, atque a suis superarentur:* quippe 3
qui sine illorum fide sibi confideret; primum, quod audierat, Romae legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi jam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae. Praeterea ex fuga proelioque Pompejano Labienus, quos se- 4
cum a Brundisio transportaverat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hibridis libertinis servisque conscripserat, armaverat equoque uti frenato condocuerat. Praeterea regia auxilia, elephantes centum et viginti, equitatusque innumerabilis: deinde legiones conscriptae et cujusquemodi genere amplius duodecim. Hac spe atque ea audacia inflammatus La- 5
bienus, cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis octo milibus, praeterea, Petrejano auxilio adhibito, equitibus MC, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus. His copiis pridie Non. Jan. post diem tertium, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei

quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petrejus graviter ictus ex acie recessit.

XX. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent; tela tormentaque ex navibus in castra
2 comportare; remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur; sagittariisque ex omnibus navibus, Ityreis, Syriis et cujusque generis ductis
3 in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim, Scipionem post diem tertium ejus diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petrejo conjungere, cujus copiae legionum octo et equitum trium milium esse nuntiabantur) officinas ferrarias instruere, sagittas telaque, uti fierent complura, curare, glandes fundere, sudes comparare, literas in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cujus inopia in Africa esset: praeterea ferrum plumbumque mit-
4 teretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa, nisi importatitio, uti non posse: priore enim anno, propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africae exinanisse
5 frumento: oppida, praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri; et eorum incolas intra sua praesidia coegisse commigrare; agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Caesar coactus, privatos ambiendo et blande appellando aliquantulum frumenti [numerum] in
2 sua praesidia congesserat et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire et ad ternas cohortes in statione habere, propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, jubet in plostris
3 deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur, incertae locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant atque expugnabant. Hac re nuntiata, Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompejum filium multis verbis assidueque objurgare non desi-
2 stebat. *Tuus*, inquit, *pater istuc aetatis quum esset et animadvertisset, rem publicam ab audacibus sceleratisque civibus oppressam, bonosque aut interfectos, aut exsilio*

multatos, patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus, privatus atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis collectis, paene oppressam funditus et deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam digni- 3
tatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit; adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate parta, neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus, in rem publicam est ingressus. Tu contra, et patris nobilitate et dignitate et per 4
te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus, nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus, cum naviculis cujusquemodi generis triginta, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus; expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, duorum milium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompejo 2
adveniente, oppidani, usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompejanos in mare passim navesque compulerunt. Ita re male gesta, Cn. Pompejus filius naves inde avertit, neque postea litus attigit classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIV. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde paucos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreji et Labieni copiis se conjungit; atque, unis castris factis, tria milia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris 2
munitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes adversarios intra munitiones continere. Quare Caesariani 3
gravi annona sunt conflictati, ideo, quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant, neque amplius milia passuum sex terrae Africae quoquo versus tenebant pabulique inopia premebantur. Qua 4
necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci eluta et ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum haec ita fierent, rex Juba, cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate, non est visum, dari spatium convalescendi augendarumque ejus opum. Itaque, comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio
2 suis, egressus e regno, ire contendit. P. Sitius interim et rex Bocchus, conjunctis suis copiis, cognito regis Jubae egressu, propius ejus regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum ejus regni opulentissimum, adorti paucis diebus pugnando capiunt, et praeterea duo oppida Gaetulorum: quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent idque sibi vacuum transderent, conditionemque repudiassent, postea ab eis capti interfectique sunt omnes.
3 Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, quum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satius esse, sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utraque
4 re expelleretur. Itaque rursus se recipere atque auxilia etiam ab Scipione abduxit, sibi suisque rebus timens, elephantisque triginta relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Caesar interim, quum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse, conscriptis literis circum provinciam, omnes civitates facit de suo ad-
2 ventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere et in castra Caesaris devenire et de adversariorum
3 ejus crudelitate acerbitateque commemorare coeperunt. Quorum lacrimis querelisque Caesar commotus, quum antea constitisset in stativis castris, aestate inita, cunctis copiis auxiliisque actis, bellum cum adversariis suis gerere instituit, literisque celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis et per castascopum missis, *ut sine mora aut ulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum
4 scelere insidiisque reliquum futurum.* Atque ipse in tanta erat festinatione et exspectatione, ut postero die, quam misisset literas nuntiumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare
5 dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertebat enim, villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non

posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, 6
turres, castella facere molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio, interim elephantos hoc modo condocefacere instituit. Duas instruxit acies: unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret:
deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem 2
suam aciem instruxit, ut, quum ab adversariis lapides mitti coepissent et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie lapidibus missis, eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius, praetorius, qui Thapsi oppido maritimo praeerat, quum animadvertisset, naves singulas cum exercitu Caesaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari, occasionem nactus, navem, quam ibi habuit actuariam, militibus complet et sagittariis et eidem scaphas de navibus adjungit ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et, quum plures adortus esset, pulsus fugatusque
inde discessit. Sed quum nec sic desisteret periclitari, forte 2
incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adolescentes, tribuni legionis quintae, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanae et seditiosissima oratione apud eum est usus; idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curaverat
et ob has causas timebat sibi. Hic propter conscientiam 3
peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent seseque Virgilio transderent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus transditi et post diem tertium sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent; idque ab eis facile impetrasse atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus, quotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt: nonnunquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus,
fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum 2
parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus tribus, oppugnare ac vi irrumpere conabatur: quod ab defensoribus, propter egregiam munitionem oppidi et tormentorum multitudinem, facile et sine periculo defen-
debatur. Quod ubi saepius ejus equitatus facere non inter- 3
mittebat, et quum forte ante portam turma densa astitisset,

scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, et ad decumanam defixo, reliqui perterriti, fuga se in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris passibus CCC instruere aciem ac, majore parte diei consumpta, rursus se in castra recipere. Quod quum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet; despecta patientia Caesaris exercitusque ejus, universis copiis productis elephantisque turritis triginta ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Caesar jubet milites, qui
extra munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi,
aut etiam muniendi gratia vallem petierant, quique ad eam
rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim mode-
steque sine tumultu aut terrore se recipere atque in opere
consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, prae-
cipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante con-
stitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret:
quod si propius accederetur, quam honestissime se intra
2 munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti suo
quisque loco paratus armatusque praesto esset. Ad haec
non ipse per se coram, quum de vallo prospecularetur, sed
mirabili peritus scientia bellandi, in praetorio sedens, per
speculatores et nuntios imperabat, quae fieri volebat: anim-
advertebat enim, quamquam magnis essent copiis adver-
sarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsis perterritisque,
et concessam vitam, et ignota peccata; quibus rebus nun-
quam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque
3 animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Prae-
terea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum ex-
ercitus minuebat audaciam: tum egregiae munitiones castro-
rum et valli fossarumque altitudo et extra vallum stili caeci,
mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum
4 adversariis prohibebant. Scorpionum, catupultarum, cetero-
rumque telorum, quae ad defendendum solent parari, ma-
gnam copiam habebat. Atque haec propter exercitus sui
praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat; non,
hostium vi et metu commotus, patientem se timidumque ho-
5 stium opinioni praebebat. Neque idcirco copias, quamquam
erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod
victoriae suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cujus-
modi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot
rebus gestis tantisque exercitibus devictis, tot tam claris
victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum,
ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam.

Itaque constituerat, gloriam exultationemque eorum pati,
donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim, paullisper, ut ante dixi, in
eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra et, concione
advocata, de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris
verba facit et, cohortatus suos, victoriam propriam se eis
brevi daturum pollicetur. Caesar jubet milites rursus ad 2
opus redire et, per causam munitionum, tirones in labore
defatigare non intermittit. Interim [Numidae] Gaetuli diffugere quotidie ex castris Scipionis et partim in regnum se
conferre, partim, quod ipsi majoresque eorum beneficio C.
Marii usi fuissent Caesaremque ejus affinem esse audiebant,
in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quo- 3
rum ex numero electis hominibus illustrioribus, Gaetulis,
et literis ad suos cives datis, cohortatus, uti manu facta se
suosque defenderent et, ne suis inimicis adversariisque dicto
audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex
Achilla, civitate libera, etiam undique ad Caesarem veniunt, seque *paratos, quaecumque imperasset et libenti animo facturos* pollicentur: *tantum orare et petere ab eo, ut
sibi praesidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent: se et frumentum, et quaecumque res eis suppeteret, communis salutis gratia subministraturos.* Quibus 2
rebus facile a Caesare impetratis, praesidioque dato, C.
Messium, aedilicia functum potestate, Achillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumeti
cum duabus legionibus et equitibus septingentis praeerat,
celeriter, ibi parte praesidii relicta, cum octo cohortibus
ad Achillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Achillam cum cohortibus pervenit. Considius 3
interim, quum ad urbem cum copiis accessisset et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum
suorum facere, nulla re gesta pro multitudine hominum,
rursus Adrumentum se recipit: deinde, paucis post diebus
equestribus copiis ab Labieno adductis, rursus Achillitanos,
castris positis, obsidere coepit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem
paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cujus adventu C. Decimius, 2
quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio
praeerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit,
ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor, a Cercinatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves
onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque
in castra ad Caesarem mittit. Allienus interim proconsul e 3

Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIV et
equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorum mille, ac
secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem: quae
naves, ventum secundum nactae, quarto die in portum ad
Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervene-
4 runt. Ita Caesar, duplici laetitia ac voluptate uno tempore
auctus, frumento auxiliisque, tandem suis exhilaritis anno-
naque levata, sollicitudinem deponit, legiones equitesque,
ex navibus egressos, jubet ex languore nauseaque reficere;
dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo erant,
commirari et requirere, C. Caesarem, qui ultro consuesset
bellum inferre ac lacessere proelio, subito commutatum non
2 sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus patientia
in magnum timorem conjecti, ex Gaetulis duos, quos arbi-
trabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollici-
tationibusque propositis, pro perfugis speculandi gratia in
Caesaris castra mittunt. Qui simul ad eum sunt deducti,
3 petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Po-
testate facta, *Saepenumero*, inquiunt, *Imperator, complu-
res Gaetuli, qui sumus clientes C. Marii et propemodum
omnes cives Romani, qui sunt in legione quarta et sexta,
ad te voluimus in tuaque praesidia confugere; sed custo-
diis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus face-*
4 *remus, impediebamur. Nunc, data facultate, pro specu-
latoribus missi ab Scipione, ad te cupidissime venimus, ut
perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis
ante castra portasque valli factae essent, simulque con-
silia vestra contra easdem bestias comparationemque pu-*
5 *gnae cognosceremus atque ei renuntiaremus.* Qui, collau-
dati a Caesare stipendioque donati, ad reliquos perfugas
deducuntur: quorum orationem celeriter veritas comproba-
vit. Namque postero die ex legionibus iis, quas Gaetuli
nominaverunt, milites legionarii complures ab Scipione in
castra Caesaris perfugerunt.

XXXVI. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. Cato,
qui Uticae praeerat, delectus quotidie libertinorum, Afro-
rum, servorum denique et cujusquemodi generis hominum,
qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere atque
sub manum Scipionis in castra submittere non intermittit.
2 Legati interim ex oppido Tisdrae, in quo tritici modium
milia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis ara-
toribusque, ad Caesarem venere, quantaque copia frumenti
apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi praesidium
mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae conser-
3 ventur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit praesidi-
umque brevi tempore se missurum dixit; cohortatusque ad
suos cives jubet proficisci. P. Sitius interim, cum copiis

Numidiae fines ingressus, castellum, in monte loco munito, locatum, in quod Juba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Caesar postquam legionibus veteranis duabus, equitatu levique armatura, copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves sex onerarias statim jubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse VI Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. Itaque, 2
omnibus insciis neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris educi atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit. Inde parvulam proclivitatem digressus, sinistra parte campi propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet milia pas- 3
sum quindecim; quem jugum ingens, a mari ortum neque ita praealtum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci; in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant collocatae: quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Caesar ad jugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit, (atque ea minus semihora effecit), et postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum; paullisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit, brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labie- 2
nusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur pedestremque copiam in secunda acie, minus passus CD a castris suis, constituunt.

XXXIX. Caesar in opere milites adhortari neque adversariorum copiis moveri. Quum jam non amplius passuum MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset intellexissetque, ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere, necesseque haberet, legiones a munitionibus deducere; imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere accurrerent praesidiumque inde deturbarent locumque caperent; eodemque jubet levis armaturae paucos consequi subsidio. Qui 2
missi celeriter, Numidas adorti, partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum

dextrum cornu avertit atque suis fugientibus suppetias ire
3 contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, quattuor turribus exstructa, quae Labieni prospectum impediebat, ne posset animum advertere, ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos caedi a tergo sensit. Ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in
2 castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore occaecatae, omnibus portis in sua castra
3 fugere coeperunt. Postea, Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis atque in castra compulsis, quum receptui Caesar cani jussisset equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerunt; nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique parem gratiam in fide partienda praestare voluerant. Horum corpora, mirifica specie amplitudineque, caesa toto campo ac prostrata diverse jacebant.

XLI. His rebus gestis, postero die Caesar ex omnibus praesidiis cohortes eduxit atque omnes suas copias in campo instruxit. Scipio, suis male acceptis, occisis convulneratisque, intra suas continere se munitiones coepit. Caesar, instructa acie, secundum infimas jugi radices, propius mu-
2 nitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianae, quum Scipio, veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consuerat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa, elephantisque
3 turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus, Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit suamque aciem mediam eo oppido texit: dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, et in conspectu patenti adversariorum constituit.

XLII. Quum jam prope solis occasum Caesar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque magis se defendere, si res coegisset, quam in campo comminus con-

sistere audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibique difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim quum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Considius, qui Achillam octo cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus, magnisque operibus saepe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil, subito nuntio de equestri proelio allato commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso, vino oleo ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis, Achillam, quam obsidebat, deseruit atque, itinere per regnum Jubae facto, copias cum Scipione partitus, Adrumentum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius et L. Ticida eques Romanus, ab residua classe quum erravisset delataque esset vento ad Thapson, a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et ad Scipionem deducta. Item altera navis trieris ex eadem classe, errabunda ac tem- 2
pestate ad Aegimurum delata, a classe Vari et M. Octavii est capta, in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus, asservatos sine contumelia, deducendos curavit ad Scipionem. Qui post- 3
quam ad eum pervenerunt et ante suggestum ejus constiterunt. *Non vestra*, inquit, *sponte vos*, *certo scio*, *sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos*, *cives et optimum quemque nefarie consectari. Quos* 4
quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, *rem publicam cum optimo quoque defendetis*, *certum est*, *vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter*, *quid sentiatis*, *proloquimini.*

XLV. Hac habita oratione, Scipio, quum existimasset, pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis quar- 2
tae decimae, *Pro tuo*, inquit, *summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago*, (*non enim imperatorem te appello*) *quod mihi vitam incolumitatemque*, *belli jure capto*, *polliceris: et forsan isto uterer beneficio*, *si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Caesarem*, *imperatorem meum,* 3
apud quem ordinem duxi, *ejusque exercitum*, *pro cujus dignitate victoriaque amplius XXXVI annis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturus*

sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cujus enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem
4 *unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius decem sumam: tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas.*

XLVI. Postquam haec centurio praesenti animo adversus opinionem ejus est locutus, ira percitus Scipio atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid fieri vellet; atque ante pedes centurionem interficit reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. *Abducite*, inquit, *istos nefario scelere contaminatos et caede civium saginatos.* Sic extra vallum deducti sunt et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri et Cominium cum Ticida
2 in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causa in salo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob negligentiam ignominiae causa dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu. Namque Virgiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxea
2 grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die, procedendo propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo, milites se circum-
3 spiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut, praeter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quae usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. In Africa autem non modo sibi quicquam non acquisierant aut paraverant, sed etiam propter annonae caritatem ante
4 parata consumpserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant: reliqui, ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta, gravati pondere, tenebris aquaque omnes subruti disjectique, nocte intempesta, ignibus exstinctis rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur scutisque capita contegebant. Eadem nocte quintae legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba, de equestri proelio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem literis, praefecto Sabura cum parte exercitus contra Sitium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ad ter-

rorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis octingentis, Numidis sine frenis, peditibusque levis armaturae grandi numero, elephantisque triginta egressus e regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum per- 2
venit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat in castris Caesaris superiori tempore magnus terror, et, exspectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubae commovebatur: postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuivis 3
facile fuit intellectu, Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu: nam postero die universas suas regisque copias, cum elephantis sexaginta productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit; ac, paullo longius progressus ab suis munitionibus, haud ita diu commoratus se recepit in castra.

XLIX. Caesar postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi coepit et brachia protinus ducere et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii, magnitudine copiarum confisi, proxi- 2
mum collem occupaverunt atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Ejusdem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat convallis, satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erant transgredienda Caesari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque eam convallem olivetum vetus, crebris arboribus condensum. Hic quum 2
Labienus animadvertisset, Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit: et praeterea post montem collesque equites in occulto collocaverat, ut, quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet et, re duplici perturbatus Caesar ejusque exer- 3
citus, neque retro regrediundi, neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus conciderctur. Caesar, equitatu ante praemisso, inscius insidiarum quum ad eum locum venisset, abusi, sive obliti praeceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa petere collis: quos Caesaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti: deinde protinus collem petere contenderunt atque eum, de-

cusso Labieni praesidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Caesar legionibus opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit.
2 Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitae, quod inter sua castra et Scipionis in planitie positum erat tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci et ita erigere, ut ad angulum dextrum sini-
3 strumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admovisset oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatus multitudine circumventus, ab oppugnatione deterreretur; praeterea, quo facilius colloquia fieri possent et, si qui perfugere vellent, id quod antea saepe acciderat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret.
4 Voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri poterant: aquatione enim longa et angusta utebantur.
5 Dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus dimicabant.

LII. Caesar ab eo opere quum jam sub vesperum copias in castra reduceret, magno incursu, cum omni equitatu levique armatura, Juba, Scipio, Labienus, in legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani, vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsi, parumper cesserunt: quae res
2 aliter adversariis cecidit. Namque Caesar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit: equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis in Numidas, cupide insequentes dispersosque, impetum fecerunt atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt multos-
3 que ex iis interfecerunt. Quod ni in noctem proelium esset conjectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent, equitatusque cum levi armatura funditus ad inter-
4 necionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus quarta et sexta Scipionis milites diffugere, partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire: itemque equites Curioniani, diffisi Scipione ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum haec circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duae, nona et decima, ex Sicilia navibus onerariis profectae, quum jam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae naves Caesarianas, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent,

imprudentes vela in altum dederunt ac, diu multumque jactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti, ad Caesarem perveniunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo causulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum decimae legionis, navem commeatu familia sua atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque, *Maxime vellem,* inquit, *homines suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent, meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque rationem habuissent. Sed quoniam ipsi sibi neque modum* 2
neque terminum constituunt, quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rem publicam instigasti, rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi reique publicae inutilis fuisti, et pro militibus tuam familiam jumentaque in naves imposuisti; tuaque opera militibus tempore necessario res publica caret; ob eas res ignominiae causa ab exercitu meo te removeo, hodieque ex Africa abesse et, quantum potest, proficisci jubeo. Itemque 3
te, A. Fontei, quod tribunus militum seditiosus malusque civis fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandisque militibus adversus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis, missosque facio et, quantum potest, abesse ex Africa jubeo. Ita- 4
que transdidit eos centurionibus: et singulis non amplius singulos additos servos in navi imponendos separatim curavit.

LV. Gaetuli interim perfugae, quos cum literis mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt; quorum auctoritate facile adducti, Caesarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt celeriterque cuncti arma capiunt contraque regem facere non dubitant. Quibus 2
rebus cognitis, Juba, distentus triplici bello necessitateque coactus, de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

LVI. Caesar, brachiis perfectis promotisque usque eo, quo telum ex oppido adjici non posset, castra munit: ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit; eoque quinque legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, illustriores notissimique con- 2

spectum amicorum propinquorumque efflagitabant atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat. Namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte, jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime Uzitae locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, *nihil attinere, eum*
2 *cum adversariis colloqui.* Quum nihilo minus ejus sermonem nuntius ad se referret, *sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret;* viator praeterea ab Juba ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna: *Vetat te rex colloqui.* Quo nuntio perterritus discessit et dicto audiens fuit regi.
3 Usu venisse hoc civi Romano, et ei, qui a populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus, Jubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio, aut, caesis ejusdem partis civibus,
4 incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Jubae factum non in M. Aquinium, hominem novum parvumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate honoribus praestantem. Nam, quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, *non oportere illum eodem uti vestitu*, *atque ipse*
5 *uteretur.* Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret et Jubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt et, supercilium quoddam excelsum nacti, non longe a Caesaris castris aciem constituunt atque ibi
2 consistunt. Caesar item producit copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti, promptiusque prosiluissent, ante se concursuros propiusque se accessuros.
3 Equo circumvectus legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat, quod in oppido Uzitae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae.
4 Eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erat oppositum; verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti conciderent. Praeterea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam

perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento
ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIX. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubae legiones: postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur; in
cornibus autem duplex esse existimabatur. Elephantos dextro 2
sinistroque cornu collocaverat, aequalibus inter eos intervallis interjectis: post autem elephantos armaturas leves Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equi-
tatus explicandi. Praeterea Numidas levisque armaturae 3
infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat, fere interjecto non minus mille passuum spatio; et ad collis radices magis appulerat longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat: id hoc consilio, ut, quum acies duae inter se concucurrissent initio certaminis, paullo longius ejus equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris atque perturbatum jaculis configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

LX. Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata, ut ab sinistro ejus cornu ordiar et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VIII; in dextro cornu XXX, XXVIII; XIII, XIV, XXIX, XXVI in media acie; ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocaverat; praeterea ex tironum legio-
nibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum 2
suum cornu contulerat, et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat, et ita collocaverat, uti sinistrum suum
cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dex- 3
trum latus munitionibus adjuvabatur; sinistrum autem, equitatus hostium multitudini uti resistere posset, laborabat, eodemque suum omnem equitatum contulerat: et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem quintam praemiserat levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis maximeque in cornibus, collocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi, non plus passuum trecentorum interjecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur, a mane usque
ad horam decimam diei perstiterunt. Jamque Caesar dum 2
exercitum reducere intra munitiones suas coepisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ad dextram partem se movere propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre coepit; frenatus

autem Labieni eques in loco permanere legionesque distinere: quum subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura, contra Gaetulos injussu ac temere longius progressi paludemque transgressi, multitudinem hostium pauci sustinere non potuerunt; levique armatura deserti ac pulsi convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis
3 armaturae XXVII occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto, Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Caesar cum parte equitatus sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere praedatores equites Numidas Gaetulosque ex improviso adorti circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti
4 sunt. Caesar interim quotidie legiones in campum deducere atque opus facere vallumque et fossam per medium campum ducere, adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere et, ne jugo a Caesare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant et nihilo minus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis VII et VIII ex Sicilia adventu, celeriter deducit illamque Gaetulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica progressus,
2 Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus inscius Caesar, L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem, praesidii gratia commeatus sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit: Aquila, tempestate jactatus, promontorium superare non potuit, atque angulum quendam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a pro-
3 spectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus passimque e litore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus
4 stabat. Quibus rebus Varus ex perfuga cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus, cum primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit et penteres duas vacuas ab defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Caesar interim celeriter per nuntios in castris, quum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu milia passuum sex, equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum conscendit; in cursu Aquilam, multitudine navigiorum perterritum atque trepidantem, nactus, hostium classem sequi
2 coepit. Interim Varus, celeritate Caesaris audaciaque motus,

cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit. Quem Caesar in milibus passuum quattuor consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis atque etiam hostium custodibus CXXX, in ea nave captis, triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit; reliquae naves hostium promontorium superarunt atque Adrumetum in cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem 3
vento promontorium superare non potuit atque, in salo in ancoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit ibique, navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis aut in cothonem compulsis, paullisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat et postea se ad Pompejum contulerat; inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat: quem ob perjurium perfidiamque Caesar jussit necari; P. Vestrio autem, quod ejus frater Romae pecuniam imperatam numeraverat et quod ipse suam causam Caesari probaverat, se a Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus condendi frumenti gratia clam habeant atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum praeparent. Qua de re Caesar cer- 2
tior per indicem factus, tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab castris suis milia passuum decem atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus, progressus a suis castris 3
milia passuum septem per jugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse quotidie, existimans Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis consedit.

LXVI. Caesar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, saepe idem faciendo, in negligentiam adducerentur, subito mane imperat, porta decumana legiones se octo veteranas cum parte equitatus sequi; atque, equitibus praemissis, neque opinantes insidiatores subito, in convallibus latentes, levi armatura concidit circiter quingentos; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus cum uni- 2
verso equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Caesariani jam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit.

Quo facto perterrito Labieno ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Caesar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit; atque praesidio Lepti, Ruspinae, Achillae relicto, Cispio Aquilaeque classe transdita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis, quarta noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Agar; quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum summaque vi per ipsos
2 oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero, pauco
3 tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Caesaris discessu, cum universis copiis per jugum Caesarem subsequi coepit atque ab ejus castris milia passuum sex longe, trinis castris dispartitis copiis, consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat ab Scipione milia passuum decem, ad ejus regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XVIII. Huc Scipio
2 legiones duas frumentandi gratia misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi praesidio relicto, ipse quarta vigilia egressus, praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et oppidum potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, quum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere
3 suppetias: quae res ejus impetum retardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de convento Uticensi, et camelis duobus et viginti regis adductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere coepit ad castra.

LXIX. Quum jam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque, cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt atque ex collibus
2 primis exsistunt. Quod postquam Caesar animadvertit equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa
3 et dejecta est de colle. Quum jam Caesar existimasset, hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos, et iter coeptum pergere coepisset; iterum celeriter ex proximis

collibus erumpunt atque eadem ratione, qua ante dixi, in
Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque ar-
maturae, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugna-
bant et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere
consueverant. Quum hoc saepius facerent et Julianos pro- 4
ficiscentes insequerentur et refugerent, stantes propius non
accederent et singulari genere pugnae uterentur, eosque
jaculis convulnerare satis esse existimarent; Caesar intel-
lexit, nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent, castra [in]
eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset; ut exercitus
ejus jejunus, qui a quarta vigilia usque ad horam decimam
diei nihil gustasset, ac jumenta siti perirent.

LXX. Quum jam ad solis occasum esset, et non totos
centum passus in horam [IV] esset progressus; equitatu suo
propter equorum interitum extremo agmine remoto, legiones
invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, 2
placide leniterque procedens, per legionarium militem, com-
modius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae
dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in
modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen
extremum insequi. Caesaris autem non amplius tres aut 3
quattuor milites veterani si se convertissent et pila viribus
contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius duum
milium numero ad unum terga vertebant ac rursus ad aciem
passim, conversis equis, se colligebant atque in spatio con-
sequebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Caesar, 4
modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto,
noctis hora prima omnes suos ad unum in castris incolumes,
sauciis decem factis, reduxit. Labienus, circiter trecentis
amissis, multis vulneratis ac defessis instando omnibus, ad
suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum ele- 5
phantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu
Caesaris collocaverat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra ejusmodi hostium genera copias
suas, non ut imperator exercitum veteranum victoremque
maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores con-
docefacere: quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmo-
dum obversi adversariis, et in quantulo spatio resisterent;
modo procurrerent, modo recederent comminarenturque im-
petum; ac prope, quo loco et quemadmodum tela mitterent,
praecipit. Mirifice enim hostium levis armatura anxium 2
exercitum nostrum atque sollicitum habebat: quia et equites
deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod
eos jaculis interficiebant; et legionarium militem defatiga-
bant propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simul
atque ab his insectatus constiterat, in eosque impetum fe-
cerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur; quia, quodcumque proelium quoties erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui levique armaturae eorum nullo modo par esse poterat.
2 Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu levique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque militum animos detinebat in terrore: cui uni rei tamen invenerat remedium.
3 Namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret et cui parti corporis ejus telum facile adigi posset; ornatusque ac loricatus quum esset elephantus, quae pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur; praeterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem,
4 consuetudine capta non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam et milites bestias manibus pertractabant earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar, tardiorque et consideratior erat factus et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat.
2 Nec mirum. Copias enim habebat in Gallia, bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum, dimicare consuerunt: tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites, hostium dolos, insidias, artificia cogno-
3 scere, et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se suoque
4 vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus, aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorrere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetae, cujus Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt: petunt et obsecrant, *ut sibi praesidium mittat; se res complures, quae utiles bello sint, admini-*
2 *straturos.* Per idem tempus, deorum voluntate studioque erga Caesarem, transfuga suos cives facit certiores, *Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse, atque, adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque*

ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

LXXV. Caesar interim, lustrato exercitu a. d. XII Kal. Apriles, postero die productis universis copiis, progressus a suis castris milia passuum quinque, a Scipionis circiter duum milium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam 2
satis diuque adversarios, a se ad dimicandum invitatos, supersedere pugnae animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, 3
cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere coepit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos 4
ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat. Itaque eos, in equitatum Labieni immissos, turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere, multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se reci- 5
piunt signa atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi praesidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar, oppidi 2
natura perspecta atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter milia passuum quattuor ad aquam facit castra atque inde quarto die egressus redit rursus ad ea castra, quae ad Agar habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubae esse consuessent, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio praesidio, legatos ad Caesarem mittunt; rem a se gestam docent; petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar eorum consilio probato, Marcium Crispum tribunum cum cohorte et sagittariis tormentisque compluribus praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex 2
legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut commeatu dato cum signis non potuerant ante transire in

Africam, ad milia IV, equites CD, funditores sagittariique mille, uno commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, octo milibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero quattuor milibus passuum longe constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter CD numero habere consuerat. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis atque in jugo inferiore instructis, non longius fere mille passus ab suis
2 munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur et tempus diei in otio consumebatur; Caesar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem; levemque armaturam, sagittarios funditores-
3 que eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri et equis concitatis Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, trecentos, quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, jubet equi-
4 tatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani CD vim hostium, ad quattuor milia numero, sustinere non poterant et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque cedebant; Caesar alteram alam
5 mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati universi, in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: insecuti per tria milia passuum, usque in colles hostibus
6 adactis, se ad suos recipiunt. Caesar in horam decimam commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque, interfecti vulneratique sunt.

LXXIX. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertebat; adversarios non eorum virtute confidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit: pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Agar, XVI milia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit, oppidumque eo die circummunire coepit, locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare; hostes ne in-
2 trare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio inte-

rim, cognitis Caesaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Virgilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus, milia passuum octo a Thapso binis castris consedit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxilium ferre conabatur: quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque 2
pridie in eo loco castello munito, ibique trino praesidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim, exclusus ab incepto itinere, supra stagnum, postero die et nocte confecto, coelo albente, non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravimus, MC passibus, ad mare versus consedit et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nuntiatum 3
est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit: classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad litus appelli signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici collocata, legione decima secundaque dextro cornu, octava et nona sinistro, oppositis quinque legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans blandeque appellans, animos eorum excitabat. Ti- 2
rones autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, *ut veteranorum virtutem aemularentur eorumque famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere.*

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum animadvertit, hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concursare et modo se intra portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire. Quum idem a pluribus 2
animadverti coeptum esset; subito legati evocatique obsecrare Caesarem, *ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a diis immortalibus portendi.* Dubitante Caesare atque eorum studio cupiditatique resistente, sibique, eruptione pugnari, non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu, injussu Caesaris,

3 tubicen a militibus coactus canere coepit. Quo facto, ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent, nec quicquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato, equo admisso, in hostem contra principes ire
2 contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariique concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto bestiae, stridore fundarum lapidumque deterritae, sese convertere et suos post se frequentes stipatosque proterere et
3 in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti, principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis, legiones vallo hostium sunt potitae et, paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse praetermittendum de virtute milites veterani quintae legionis. Nam quum in sinistro cornu elephantus, vulnere ictus et dolore concitatus, in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus, pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offerret.
2 Quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus, caedere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim Thapso qui erant praesidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt, et sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur; atque ita per mare umbilici fine ingressi, terram petebant: qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram at-
2 tingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim, Scipionis copiis prostratis passimque toto campo fugientibus, confestim Caesaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent, ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate im-
3 perioque rem gererent. Qui postquam animadverterunt, neminem ibi esse praesidio, protinus, armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea

quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit. Namque milites veterani, ira et dolore incensi, non 4
modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus, quaestorius, qui, pilo transjectus consulto a milite, interiit: item Pompejus Rufus, brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumsissent immoderate peccandi, impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Caesar trinis castris potitus, occisisque hostium decem milibus fugatisque compluribus, se recepit, quinquaginta militibus amissis, paucis sauciis, in castra ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde 2
ipse Virgilium appellavit invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat: totumque exercitum veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene merenti pro suggestu tribuit: ac statim inde digressus, Rebilo proconsule cum tribus ad Thapsum legionibus et Cn. Domitio cum duabus Tisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante praemisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi quum ab incolis non reciperen- 2
tur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt atque ejus oppidi incolas cujusque generis aetatisque vivos constrictosque in flammam conjiciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore 3
tempore M. Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Juliae parum suis partibus praesidii esse existimaverat,

plebem inermem oppido ejecerat et ante portam Bellicam
castris fossaque parvula duntaxat munierat, ibique custodiis
circumdatis, habitare coegerat: senatum autem oppidi cu-
4 stodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare
coeperunt, ideo quod eos partibus Caesaris favisse sciebant,
ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulcisce-
rentur. Uticenses, animo addito ex Caesaris victoria, lapi-
5 dibus fustibusque equites repulerunt. Itaque posteaquam
castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conje-
cerant atque ibi multos Uticenses interfecerunt domosque
eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato
persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defen-
derent et caede rapinisque desisterent; et, quid sibi vellent,
sciret; sedandae eorum importunitatis gratia singulis HS C
6 divisit. Idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largi-
tus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur atque in re-
gnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perve-
niunt. Quos omnes Cato convocatos, una cum trecentis,
qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant,
hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque defende-
2 rent. Quorum quum partem assentire, partem animum men-
temque perterritam atque in fugam destinatam habere in-
tellexisset; amplius de ea re agere destitit navesque iis
attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur.
3 Ipse, omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis
L. Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis,
et sine suspicione vultu atque sermone, quo superiore tem-
pore usus fuerat, quum dormitum isset, ferrum intro clam
4 in cubiculum tulit atque ita se transjecit. Qui quum anima
nondum exspirata concidisset et, impetu facto in cubiculum
ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vul-
nus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelis-
5 sime divellit atque animo praesenti se interemit. Quem Uti-
censes, quamquam oderant partium gratia, tamen propter
ejus singularem integritatem et, quod dissimillimus reliquo-
rum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus mu-
6 nierat turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto,
L. Caesar, aliquid sibi ex ea re auxilii ratus, convocato
populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae ape-
rirentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem habere.
Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Caesari imperatori
obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam
pervenit omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Caesar interim, a Thapso progressus, Usce-
tam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, ar-
morum, telorum ceterarumque rerum, cum parvo praesidio
habuerat. Id adveniens potitur: deinde Adrumetum perve-

nit. Quo quum sine mora introisset, armis, frumento pecu- 2
niaque considerata, Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livinejo Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit. Cui in itinere fit obvius L. Caesar, et subito se ad genua projecit vitamque sibi, neque amplius quicquam, deprecatur. Cui Caesar facile et pro sua natura et 3
pro instituto concessit: idem Caecinae, C. Atejo, P. Atrio, L. Cellae, patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit; circiterque [noctem] luminibus accensis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane in oppidum introiit; concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum erga se studio agit; cives autem Romanos negotiatores et eos, qui inter trecentos pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiore habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: *se iis duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam multae nomine relaturum ut incolumitatem retinere posset.* Quibus metu exsanguibus de vitaque ex suo pro- 2
merito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidique conditionem acceperunt: petieruntque a Caesare, ut universis trecentis uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eodem die demum natos praedicantes, laeti gratias agunt Caesari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex proelio fugerat, una cum Petrejo interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de 2
Caesaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamae lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret atque una cum liberis, conjugibus, civibus cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Juba ante portas 3
diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde, quum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos deos penates admitterent; ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec

minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent; tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent,
4 ut secum eos absportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit atque ad villam suam cum M. Petrejo paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, *uti ante, quam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret,*
2 *oppidum seque ei reservare.* Legatos collaudatos Caesar domum jubet antecedere, ac suum adventum praenuntiare. Ipse, postero die Utica egressus, cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt orantque, ut sibi ignoscat.
3 Quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Tisdrae cum familia sua, gladiatoria manu, Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit atque in regnum fugere contendit; quem Gaetuli sui comites in itinere, praedae cupidi, concidunt seque in quascunque po-
2 tuere partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit, suosque aut interfectos aut fugatos, M. Catonem Uticae sibi ipsum manus intulisse, regem vagum ab suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburam ejusque copias ab Sitio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, quae sibi suisque liberis prodessent; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia et oppidum proconsuli transdit.

XCIV. Rex interim Juba, ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, quum jam coenatus esset cum Petrejo, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliorem, Juba Pe-
2 trejum facile ferro consumpsit. Deinde ipse sibi quum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret, idque obtinuit.

XCV. P. Sitius interim, pulso exercitu Saburae, praefecti Jubae, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant et erant numero
2 circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis

dispositis, eos prima luce adortus, praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit cum conjuge et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exer- 3
citu orta, Faustus et Afranius interficiuntur; Pompejae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano, navibus longis, diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem Regium deferuntur, ubi classis P. Sitii per id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

XCVII. Caesar interim, Zamae auctione regia facta bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui 2
sub Juba Petrejoque ordines duxerant, item Thapsitanis HS vicesies, conventui eorum HS tricesies, Adrumetinis HS tricesies, conventui eorum HS quinquagies, multae nomine imponit: civitates bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona 3
Juba diripuerat, et ad senatum questi per legatos, atque arbitris a senatu datis sua receperant, tricies centenis milibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Juba inierant eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticae classem conscendit et post diem tertium Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium ejusque classem receperant copiisque juverant, HS centies multat; et pro decumis octavas pendere jubet bonaque paucorum vendit et ante diem III Kal. Quinct. naves conscendit; et a Caralibus secundum terram provectus, duodetricesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

INCERTI AUCTORIS

DE

BELLO HISPANIENSI.

LIBER SINGULARIS.

Pharnace superato, Africa recepta, qui ex iis proeliis cum
adolescente Cn. Pompejo profugissent, quum et ulterioris
Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in
Italia detinetur, quo facilius praesidia contra compararet
Pompejus, in fidem uniuscujusque civitatis confugere coepit.
2 Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata
manu, provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae ci-
vitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas
contra claudebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat,
quum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompejo meritus
civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei infere-
3 batur causa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latro-
num largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, majores
augebantur copiae. Ob hoc crebris nuntiis in Italiam mis-
sis, civitates contrariae Pompejo auxilia sibi depostulabant.

II. C. Caesar dictator III, designatus IV, multis itine-
ribus ante confectis, quum celeri festinatione ad bellum
conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui
a Cn. Pompejo discesserant, Caesari obviam veniunt: a qui-
bus nuntiabatur: *nocturno tempore oppidum Cordubam capi
posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provinciae
potitus esset, simulque tabellarii capti essent, qui a Cn.
Pompejo dispositi omnibus locis essent, quo certiorem Cn.*
2 *Pompejum de Caesaris adventu facerent.* Multa praeterea
verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos le-
gatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium
Maximum, de suo adventu facit certiores, ut, quem sibi
equitatum ex provincia fecissent, praesidio mitterent. Ad
quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit, ne
que, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

III. Erat idem temporis Sextus Pompejus frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciae caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompejus adolescens Uliam oppidum oppugnabat, et fere jam aliquot men-

sibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Caesaris ad- 2
ventu, legati, clam praesidia Cn. Pompeji, Caesarem quum
adissent, petere coeperunt, uti sibi primo quoque tempore
subsidium mitteret. Caesar eam civitatem omni tempore
optime de populo Romano meritam esse sciens, celeriter
sex cohortes secunda vigilia jubet proficisci parique equites
numero: quibus praefecit hominem ejus provinciae notum,
et non parum scientem, L. Junium Paciecum. Qui quum 3
ad Cn. Pompeji praesidia venisset, incidit idem temporis, ut
tempestate adversa vehementique vento affligeretur aditus:
quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agno-
scere posses. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis 4
praebebat. Ita, quum ad eum locum venerunt, jubet binos
equites incedere et recta per adversariorum praesidia ad
oppidum contendere: mediisque eorum praesidiis quum quae-
reretur, *qui essent*, unus ex nostris respondit; *ut sileat ver-
bum facere; nam id temporis conari ad murum accedere,
ut oppidum capiant*: et partim tempestate impediti vigiles
non poterant diligentiam praestare, partim illo responso de-
terrebantur. Quum ad portam appropinquassent, signo dato, 5
ab oppidanis sunt recepti, et pedites equitesque, clamore
facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in
adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus
accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis ca-
stris fuissent, se prope captos esse.

IV. Hoc misso ad Uliam praesidio, Caesar, ut Pom-
pejum ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam conten-
dit; ex quo itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante
praemisit: qui, simul in conspectum oppidi se dederunt, in
equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam pote- 2
rat animum adverti. Appropinquantibus, ex oppido bene
magna multitudo ad equitatum concidendum quum exissent,
loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt et ma-
gnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum mul-
titudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore ad- 3
ductus Sextus Pompejus literas fratri misit, ut celeriter sibi
subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam
ipse illo venisset. Ita Cn. Pompejus, Ulia prope capta, li-
teris fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere
coepit.

V. Caesar, quum ad flumen Baetim venisset, neque
propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes
plenos dimisit. Ita insuper ponte facto, copias ad castra
tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione 2
pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc quum
Pompejus cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione
castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque ex-
cluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem 3

conditione Pompejus. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua sontentione quotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quae res quum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna inita, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur et fluminis ripas appropinquantes coangustati praecipitabantur.
4 Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua conditione posset, adversarios in aequum locum deducere et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id quum animadverteret adversarios minime velle, quos ideo a via retraxerat, ut in aequum deduceret, copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita fir-
2 missimum ejus praesidium Ateguam proficiscitur. Id quum Pompejus ex perfugis rescisset, ea die per viarum angustias carra complura multosque lanistas retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare et brachia circumducere coepit. Cujus rei Pompejo quum nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, praesidii causa, Caesar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in
3 statione et in excubitu castris praesidio esse possent. Hic in adventu Pompeji incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. Itaque in illa obscuratione cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites et concidunt sic, ut vix in ea caede pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompejus et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida, Ateguam et Ucubim, in monte constituit. Caesar in munitionibus ceterisque, quae ad oppidum oppugnandum opus
2 fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa et natura edita ad rem militarem; quae planitie dividuntur Salso flumine, proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo milia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompejus, in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est sub-
3 sidio venire. Aquilas et signa habuit tredecim legionum; sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquae ex fugitivis auxiliares consistebant: nam, de levi armatura et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompejus, quod loca sunt edita et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris Hispaniae

regio, propter terrae fecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem.
Hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia 2
loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur et, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur, simulque in his habent speculas et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus pro- 3
vinciae montibus fere munita et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur: id quod in hoc 4
contigit bello. Nam, ubi inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompejus habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia passuum quattuor grumus est excellens natura, qui appellatur castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum.

IX. Pompejus, qui eodem jugo tegebatur loci natura et, quod remotum erat a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultatem, et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ista fretus 2
opinione, tertia vigilia profectus, castellum oppugnare coepit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine jactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare coepissent, et 3
majoribus castris Caesari nuntius esset allatus, cum tribus legionibus est profectus et, quum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti; in quibus duo *. Multi praeterea armis exuti fugerunt; quorum scuta sunt relata octoginta.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit quinque, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte 2
Pompejus castra sua incendit et ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex, nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeji ex oppido portabant: ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus 2
militum qui fuisset Pompeji, ad nos transfugit, et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt, sic ut omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti, exerceretur. Hoc praeterito tempore, C.

Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad
nos transfugit.
XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt
capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse.
Quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum
2 Fabio et Pedio fuerant et a Trebonio transfugerant. Eis ad
ignoscendum nulla est data facultas et a militibus nostris
interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Cor-
duba ad Pompejum missi erant perperamque ad castra no-
3 stra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari
consuetudine, vigilia secunda ex oppido ignem multum telo-
rumque multitudinem jactando, bene magnum tempus con-
sumpserunt compluresque vulneribus affecerunt. Praeterito
noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt,
quum in opere nostri distenti essent acriterque pugnare
coeperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani
4 superiore loco defendebantur. Ii, quum eruptionem facere
coepissent, tamen virtute militum nostrorum, qui inferiore
loco premebantur, repulsi adversarii bene multis vulneribus
affecti in oppidum se contulerunt.
XIII. Postero die Pompejus ex castris suis brachium
coepit ad flumen Salsum ducere: et, quum nostri equites
pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione
2 sunt dejecti et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris
filius, cujus frater in castris Pompeji fuisset, omnibus suis
rebus relictis, equum conscendit et fugit. Speculator de
legione secunda Pompejana captus a militibus et interfectus
est: idemque temporis glans missa est, inscripta, *quo die
ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse po-
3 siturum.* Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum
ascendere et oppidum potiri posse se sperant, postero die
ad murum opus facere coeperunt et bene magna prioris
muri pars dejecta est. * Quo facto ab oppidanis, ac si sua-
rum partium essent, conservati, missos facere loricatos, qui-
que praesidii causa praepositi oppido a Pompejo essent,
4 orabant. Quibus respondit Caesar, *se conditiones dare,
non accipere, consuevisse.* Qui quum in oppidum rever-
tissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telo-
rum emisso, pugnare pro muro toto coeperunt: propter
quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent,
5 non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita
corona circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime,
simulque ballista missa a nostris turrem dejecit: qua ad-
versariorum, qui in ea turre fuerant, quinque dejecti sunt
et puer, qui ballistam solitus erat observare.
XIV. Eo praeterito tempore, Pompejus trans flumen
Salsum castellum constituit: neque a nostris prohibitus, fal-
saque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris

partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem con- 2
suetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri
stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura,
impetu facto, loco sunt dejectae et propter paucitatem no-
strorum equitum simul cum levi armatura inter turmas ad-
versariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castro- 3
rum gerebatur: et majore Pompejani exsultabant gloria, lon-
gius quod, nostris cedentibus, prosequi coepissent. Qui
quum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent,
ex simili virtute clamore facto, aversati sunt proelium
facere.

XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii
consuetudo: quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum
pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod in
hoc accidit certamine. Quum pedites, ex levi armatura 2
lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venis-
sent, idque in proelio animadversum esset, complures ex
equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre,
pedes equestre proelium facere coepit, usque eo, ut caedem
proxime a vallo fecerint. In quo proelio adversariorum ce- 3
ciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus
affecti in castra sunt redacti: nostri ceciderunt III; saucii
XII pedites, equites V. Ejus diei insequenti tempore pri-
stina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. Quum 4
bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris de-
fendentibus injecissent, nefandum crudelissimumque facinus
sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites, qui in op-
pido erant, jugulare et de muro praecipites mittere coepe-
runt, sicuti apud barbaros: quod post hominum memoriam
nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore a Pompejanis clam
nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggerem-
que incenderent et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita 2
igne telorumque multitudine jacta, quum bene magnam par-
tem muri consumpsissent, portam, quae e regione et in
conspectu Pompeji castrorum fuerat, aperuerunt copiaeque
totae eruptionem fecerunt secumque extulerunt calcatas ad
fossas complendas et harpagones ad casas, quae stramen-
ticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diru-
endas et incendendas; praeterea argentum et vestimenta,
ut, dum nostri in praeda detinerentur, illi, caede facta, ad
praesidia Pompeji se reciperent: nam, quod existimabat,
eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen
Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris 3
esset gestum, tamen, virtute freti, repulsos multisque vul-
neribus affectos oppido represserunt praedaque et armis
eorum sunt potiti vivosque aliquos ceperunt, qui postero
die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nuntiavit 4

ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta clamasse, *facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent; eosque hospitium scelere contaminasse*: multa praeterea dixisse: qua oratione deterritos amplius jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: *Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeji, factus essem et hanc virtutis constantiam in tua*
2 *victoria, non in illius calamitate, praestarem: cujus funestae laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani, indigentes praesidii, et propter patriae luctuosam perniciem dedamur hostium numero: qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secun-*
3 *dam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque missus exspectantes, victi et deserti a Pompejo, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus; petimusque, ut, qualem te gentibus praestitisti, similem in civium deditione praestes. Et qualem, ait, gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo.*

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tib. Tullius et quum eum introeuntem C. Antonius insecutus non esset, revertit ad portam et hominem apprehendit.
2 Quod Tiberius quum fieri animadvertit, sinu pugionem eduxit et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn. Pompeji
3 nuntiari neque dicі, perisse quemquam. Servus, cujus dominus in Caesaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompeji castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in op-
4 pido ad defendendum pararentur. Ita literis acceptis, quum in oppidum revertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, quam Pompejus concionem habuisset: *quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum:* unum
5 respondisse, *ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent:* eum, qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum literas Caesar oppidanis objecit et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset, ei se promisit omnia conces-

surum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine peri-
culo quis incenderet. Ita * facturus de ligno quum propius 6
accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte trans-
fuga nuntiavit, Pompejum et Labienum de jugulatione oppi-
danorum indignatos esse.

XIX. Vigilia secunda propter multitudinem telorum
turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque
ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro 2
muro pugnatum acerrime, et turrim nostram, ut superiorem,
incenderunt, idcirco, quod ventum oppidani secundum ha-
buerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit
et ad nos transiliit dixitque, ***se cum familia constitutum***
habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem; illam oppres-
sam et jugulatam. Hoc praeterea tempore tabellae de muro 3
sunt dejectae, in quibus scriptum est inventum: *L. Minatius*
Caesari. Si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompejo
sum desertus, qualem me illi praestiti, tali virtute et con-
stantia futurum me in te praestabo. Eodem tempore oppi- 4
danorum legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt, ***si***
sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse
dedituros. Quibus respondit, ***se Caesarem esse fidemque***
praestaturum. Ita, ante diem XI Kalend. Martii oppido
potitus, Imperator est appellatus.

XX. Quod Pompejus ex perfugis quum deditionem op-
pidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus, et
circum ea loca castella disposuit et munitionibus se conti-
nere coepit. Caesar movit et propius castra castris contulit.
Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula 2
ad nos transfugit et nuntiavit, Pompejum oppidanos Ucu-
benses convocasse eisque ita imperavisse, ut diligentia ad-
hibita perquirerent, qui essent suarum partium itemque
adversariorum victoriae fautores. Hoc praeterito tempore,
in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuni-
culo, quem supra demonstravimus, dominum jugulasse: is
vivus est combustus. Idemque temporis centuriones lori- 3
cati octo ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula,
et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt
et saucii aliquot occiderunt ex levi armatura. Ea nocte
speculatores prehensi servi tres et unus ex legione verna-
cula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.

XXI. Postero die equites cum levi armatura ex adver-
sariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore cir-
citer XI equites ad aquatores nostros excucurrerunt, non-
nullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equi- 2
tibus capti sunt equites VIII. Insequenti die Pompejus se-
curi percussit homines LXXIV, qui dicebantur esse fautores
Caesaris victoriae: reliquos in oppidum jussit deduci, ex
quibus effugerunt CXX et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Bursavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn, Pompejo, quum viderent hospites jugulari, praeterea multa scelera ab iis fieri, qui praesidii causa ab his recipe-
2 rentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de praesidio insecuti ex aversione legatos jugularunt: duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt et spe-
3 culatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperissent legatorum responsa, ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulasset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem pro-
4 ficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, quum inde esset profectus, praesidio comparato, quum bene magnam manum fecisset et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit; principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in
5 suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore, servi transfugae nuntiaverunt, oppidanorum bona vendi, nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum; idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Baeturiam, neque sibi ullam spem victoriae propositam habere: et, si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt; nec detinentibus nostris, multis telis injectis complures vulneribus affecere.
2 Hic tamen, ut ait Ennius, *Nostri cessere parumper.* Itaque praeter consuetudinem quum a nostris animadversum esset, cedere, centuriones ex legione quinta flumen transgressi duo restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum
3 concidit. Ita, quum is compar proelium facere coepisset, et quum undique se circumveniri animum advertisset, parumper ingressus pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco ad-
4 versarios ad vallum agere coeperunt. Ita, dum cupidius intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et

levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus
fuisset, vivi capti essent: nam et munitione praesidii ita
coangustabantur, ut eques, spatio intercluso, vix se defen-
dere posset. Ex his utroque genere pugnae complures sunt 5
vulneribus affecti, in quis etiam Clodius Aquitius: inter
quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris, praeter
duos centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricaria utrorumque convenere
copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompejus quum
animadverteret, castello se excludi Aspavia, quod est ab
Ucubi milia passuum V, haec res necessario devocabat, ut
ad dimicandum descenderet: neque tamen aequo loco sui
potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum ca-
piebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum
subire. Quo [de] facto, quum utrorumque copiae tumulum 2
excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, dejectique
planitie. Quae res secundum nostris efficiebat proelium.
Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in caede
versabantur. Quibus mons, non virtus, saluti fuit: quo 3
subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris om-
nique auxilio privati essent; nam ceciderunt ex levi arma-
tura CCCXXIV, ex legionariis CXXXVIII, praeterquam quo-
rum arma et spolia sunt allata. Ita pridie duorum centu-
rionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine quum ad eun-
dem locum ejus praesidium venisset, pristino illo suo ute-
bantur instituto: nam, praeter equites, nullo loco aequo se
committere audebant. Quum nostri in opere essent, equi- 2
tum copiae concursus facere coeperunt: simulque vociferan-
tibus legionariis; quum locum efflagitarent, ut consueti inse-
qui existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum,
nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi et pla-
nitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio 3
ad congrediendum in aequum locum non sunt ausi descen-
dere, praeter unum Antistium Turpionem, qui, fidens viri-
bus, ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit.
Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pom-
pejus Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad
congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii 4
omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies
sunt dispositae: nam inter bellatores principes dubia erat
posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum
dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque par-
tium, * expertorum virorum fautorumque voluntas habe-
batur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in 5
planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis prae-
fulgens opus caelatum, quorum * pugna esset prope pro-
fecto dirempta, nisi propter equitum * concessum, ut supra

demonstravimus, levis armatura praesidii causa non longe
6 ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in re-
ceptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt in-
secuti, universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu
perterriti, quum in fuga essent, multis amissis, in castra se
recipiunt.

XXVI. Caesar ob virtutem turmae Cassianae donavit
milia XIII et praefecto torques aureos V et levi armaturae
milia X. Hoc die A. Baebius et C. Flavius et A. Trebel-
lius, equites Romani Astenses, argento prope tecti [equites]
ad Caesarem transfugerunt; qui nuntiarunt, equites Roma-
nos conjurasse omnes, qui in castris Pompeji essent, ut
transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse
2 conjectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item
hoc die literae sunt deprehensae, quas mittebat Ursaonem
Cn. Pompejus. *S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felici-
tas, ex sententia adversarios adhuc propulsos habemus,
tamen, si aequo loco sui potestatem facerent, celerius,
quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum
tironem non audent in campum deducere, nostrisque adhuc
freti praesidiis bellum ducunt; nam singulas civitates cir-*
3 *cumsederunt, inde sibi commeatus capiunt. Quare et civi-
tates nostrarum partium conservabo et bellum primo quo-
que tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos
mittere. Profecto nostro commeatu privati, necessario ad
dimicandum descendent.*

XXVII. Insequenti tempore quum nostri temere in opere
distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti
sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nuntiaverunt, a. d.
III. Nonarum Martii proelium, ad Soriciam quod factum est,
ex eo tempore metum esse magnum et Attium Varum cir-
cum castella praeesse. Eo die Pompejus castra movit et
contra Hispalim in oliveto constitit. Caesar priusquam eo-
dem est profectus, luna hora circiter VI visa est. Ita castris
motis Ucubim, Pompejus praesidium, quod reliquit, jussit
incenderent et deusto oppido in castra majora se reciperent.
Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum oppugnare
coepisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam contraque
3 Pompejum castra posuit. Pompejus oppidum, quod contra
sua praesidia portas clausisset, incendit; milesque, qui fra-
trem suum in castris jugulasset, interceptus est a nostris
et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Munden-
sem quum esset ventum, castra contra Pompejum constituit.

XXVIII. Sequenti die quum iter facere Caesar cum
copiis vellet, renuntiatum est ab speculatoribus, Pompejum
de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio allato, vexil-
2 lum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versao-
nensium civitati fuissent fautores: antea literas miserat,

*Caesarem nolle in convallem descendere, quod majorem
partem exercitus tironem haberet.* Hac literae vehementer
confirmabant mentes oppidanorum. Ita, hac opinione fretus, 3
totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci
defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit
constituta. Namque, ut superius demonstravimus, loca ex-
cellentia tumulis contineri; interim nulla planitia dividit.

XXIX. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo
incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat,
circiter milia passuum quinque, ut auxilia Pompeji duabus
defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci natura. Hinc 2
dirigens proxima planities aequabatur, cujus decursum ante-
cedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat
loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens
erat ad dextrum. Et Caesar, quum aciem directam vidisset,
non habuit dubium, quin media planitie in aequum ad di-
micandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium
conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum 3
ornaret, et diei solisque serenitas; ut mirificum et optandum
tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad
proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli etiam ti-
mere, quod in eum locum res fortunaeque omnium dedu-
cerentur, ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio
poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt, id quod 4
adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a muni-
tione oppidi mille passibus longius non audebant procedere:
in quo sibi prope murum adversarii proeliandum consti-
tuebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci 5
adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad
victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine decedebant,
ut aut ab excelso loco, aut ab oppido discederent. Nostri
pede presso propius rivum quum appropinquassent, adver-
sarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus
equitatu tegebatur, cum levi armatura milibus sex: prae-
terea auxiliares accedebant prope alterum tantum. Nostra
praesidia LXXX cohortibus et VIII milibus equitum. Ita, 2
quum in extrema planitie iniquum in locum nostri appro-
pinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi su-
perius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a
Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa sua
secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum 3
hominum auribus esset objectum, moleste et acerbe accipie-
bant, se impediri, quo minus proelium conficere possent.
Haec mora adversarios alacriores efficiebat, Caesaris copias
timore impediri ad committendum proelium. Ita se effe- 4
rentes iniquo loco, sui potestatem faciebant, ut magno tamen
periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum

locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum tertia et quinta legio itemque cetera auxilio et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii se e loco superiore defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri diffiderent victoriae: congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu
2 pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus decumanos cornu tenuisse: qui, etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci coepta sit
3 ad dextrum. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistrum cornu premere coepit. At ii eximia virtute proelium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniundi non daretur. Ita, quum clamori esset intermixtus gemitus gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes
4 timore praepediebat. Hic, ut ait Ennius, ***Pes pede premitur, armis teruntur arma***, adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt milia hominum circiter XXX et si quid amplius: praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani,
5 partim ex urbe, partim ex provincia, ad milia III. Nostri desiderati ad hominum mille, partim peditum, partim equitum, saucii ad quingentos. Adversariorum aquilae sunt ablatae XIII et signa et fasces: praeterea duces belli XVII capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac quum oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostri cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis pro caespite cadavera collocabantur, scuta et pila pro vallo, * insuper occisi et gladii et mucrones et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii. *
2 Ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare coeperunt. Ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit; Sex. Pompejo, qui Cordubae fuisset, rem gestam re-
3 fert. Cognito hoc negotio, quos equites secum habuit, his, quod habuit secum pecuniae, distribuit; et oppidanis dixit, ***se de pace ad Caesarem proficisci***; et secunda vigilia ab

oppido discessit. Cn. Pompejus autem cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Cartejam contendit, quod oppidum abest a Corduba milia passuum CLXX. Quo quum ad octavum miliarium venisset, 4
P. Calvitius, qui castris antea Pompeji pracpositus esset, ejus verbis nuntium mittit, *quum minus belle haberet, ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri possit.* Literis missis, Pompejus Cartejam defertur. Qui illarum partium 5
fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus, (qui arbitrati sunt clanculum venisse,) ut ab eo, quae vellet, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de lectica Pompejus eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar, ex proelio Munda munitione circumdata, Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem occupaverunt. Quum eo esset ventum, conviciari coeperunt, *nos ex proelio paucos superesse; quo confugeremus?* Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen transjecit et 2
castra posuit. Scapula, totius seditionis familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et libertos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam opimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis: pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenavit, resinam et nardum identidem 3
sibi infundit. Ita novissimo tempore servum jussit et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret fere, inter Caesarianos et inter Pompejanos. Erant hic legiones, quae ex perfugis con- 2
scriptae; partim oppidanorum servi, qui erant a Sex. Pompejo manumissi, tunc in Caesaris adventum descendere coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit: nam, quum jam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones sub- 3
sidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt. Qui superati a nostris sunt interfecti, hominum milia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitus. Dum hic 4
detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt et, bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum praesidio intromittit. Ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intra Pompejanarum 2
partium praesidium, quod Caesaris praesidium receptum indignaretur clam quendam Philonem, illum, qui Pompejanarum

partium fuisset defensor acerrimus. Is tota Lusitania notis-
3 simus erat. Hio clam praesidia Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum, hominem barbarum, ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur; praesidium vigilesque jugulant, portas praecludunt, de integro pugnare coeperunt.

XXXVI. Dum haec geruntur, legati Cartejenses renuntiarunt, quod Pompejum in potestatem haberent. Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pu-
2 gnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent et moenia delerent, ita consilio habito noctu, patitur Lusitanos eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio
3 detinentur, illi profugiunt et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato, Astam iter facere coepit, ex qua civitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt et, quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent: illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte vigilia tertia tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Cartejenses duces, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompejum dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat, pars,
2 qui Pompejanarum partium fautores essent. Seditione concitata, portas occupant: caedes fit magna: saucius Pompejus naves XX occupat longas et profugit. Didius, qui Gadibus classi praefuisset, (ad quem simul nuntius allatus est, confestim sequi coepit: partim peditatus et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant:) item quarto die, naviga-
3 tione confecta consequitur eos. Quod imparati a Carteja profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit. Pompejus cum paucis profugit et locum quendam munitum natura occupat.

XXXVIII. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus ante missis certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompejus humero et sinistro
2 crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quae res maxime impediebat. Ita lectica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, cele-
3 riter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus

loci difficultas. Nam idcirco, quod propter suos a nostro praesidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem ceperat sibi Pompejus, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt. In adventu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus, cupidius insequebantur adversarii et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto, animadvertebatur, no- 4
stro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem et celeri festinatione circummunitiones in jugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent. A quibus quum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

XXXIX. Pompejus, ut supra demonstravimus, saucius et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem neque equo, neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes a nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad 2
convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompejus se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim pridie Id. Aprilis caput allatum et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompejo adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus laetitia, proximo se recepit castello nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt et, bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, ta- 2
men nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur: et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent, inconsisque, qui subsidium repeterent. Ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti omnium ad pu- 3
gnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur, simulque, qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius 4
magna cum virtute cum compluribus interficitur: nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant: item complures nando ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt: ancoris sublatis, pelagus remis petere coeperunt. Quae res eorum vitae subsidio fuit. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundam ad praesidium oppugnandum reliquerat operibus assiduis, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, facta caede bene magna, * eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recupe-

randum occasionem non praetermittunt et reliquos vivos
capiunt, XIV milia, ac deinde Ursaonem proficiscuntur: quod
oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus
non solum opere, sed etiam natura editus, ab oppugnando
3 hostem averteret. Huc accedebat, ut aqua, praeterquam in
ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur pro-
pius milia passuum octo: quae res magno erat adjumento
oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut agger materiesque,
unde solitae sunt turres agi, propius milia passuum VI non
4 reperirentur. Ac Pompejus, ut oppidi oppugnationem tu-
tiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam
intro congessit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a
Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursaonem,
Caesar, quum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, inse-
quenti die, concione advocata, commemorat, *initio quae-
sturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis pecu-
liarem sibi constituisse et, quae potuisset eo tempore, bene-*
2 *ficia largitum esse. Insequenti praetura ampliato honore,
vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse et
eis pecuniis provinciam liberasse: simulque, patrocinio
suscepto, multis legationibus ab se in senatum inductis,
simul publicas privatasque causas, multorum inimicitiis
susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quae
potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium
commodorum esse et immemores et ingratos in se et in
populum Romanum, hoc bello et in praeterito tempore co-*
3 *gnosse. Vos, jure gentium et civium Romanorum institutis
cognitis, more barbarorum, populi Romani magistratibus
sacrosanctis manus semel et saepius attulistis; et luce
clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis.
Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones
desitae populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos
beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur.*
4 *Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem ullo
tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pom-
pejus adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi
arripuit: multis interfectis civibus, auxilia contra populum
Romanum comparavit: agros provinciamque vestro impulsu*
5 *depopulavit. In quo vos victores existimabatis? An, me
deleto, non animum advertebatis, decem habere legiones
populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed
etiam coelum diruere possent? quarum laudibus et vir-
tute* * * *

Desunt reliqua.

INDEX
HISTORICUS ET GEOGRAPHICUS.

Numeri, quibus litera nulla praeposita est, ad libros de bello Gallico referuntur: C. ad bellum Civile; A. ad Alexandrinum; Af. ad Africanum; H. ad Hispaniense. Populi et loci, quibus nulla explicatio addita est, sunt vel notissimi, vel incerti.

A.

C.

H.

T.

Z.

Corrigenda.

P. 14. l. 43. pro ille legatur illi.
P. 22. l. 13. pro quaestorum legatur quaestorem.
P. 72. l. 48. pro ferramenotrum legatur ferramentorum.
P. 165. l. 36. pro cujusquae legatur cujusque.
P. 183. l. 40. pro que legatur quae.